

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 2, Αρ. 2 (1993)

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

2

**ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΧΡ. ΡΟΖΑΚΗΣ : Κράτος και αυτοδιάθεση των λαών. ●
Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ : Ορθοδοξία και Εθνικισμός. ●
ΣΤ. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ - Δ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ : Ο εκλογικός-δημοσιονομικός κύκλος. ●
Δ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ : Ελληνική γραφειοκρατία και κόμματα. ●
Ν. ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ : Ελληνικός αγροτικός κομμουνισμός. ●
Μ. ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ : Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα σε νέα πορεία. ●

1993 **ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ**

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

2

ΧΡ. ΡΟΖΑΚΗΣ : Κράτος και αυτοδιάθεση των λαών. ●

Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ : Ορθοδοξία και Εθνικισμός. ●

ΣΤ. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ - Δ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ : Ο εκλογικός-δημοσιονομικός κύκλος. ●

Δ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ : Ελληνική γραφειοκρατία και κόμματα. ●

Ν. ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ : Ελληνικός αγροτικός κομμουνισμός. ●

Μ. ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ : Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα σε νέα πορεία. ●

1993

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Η ΤΑΞΙΚΗ ΝΕΥΡΩΣΗ VINCENT DE GAULEJAC

Η κοινωνική μετατόπιση -ανέλιξη ή υποβίθιση- διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην παραγωγή νεοσοσιαλιστικών φαινομένων. Ο V. de Gaulejac εξετάζει αυτό το ρόλο και καταδεικνύει ότι οι περιπτώσεις αυτές πρέπει να εξετάζονται ως συνάρθρωση διαδικασιών σε πολλά επίπεδα: κοινωνικές διαδικασίες κυριαρχίας και ακύρωσης, ενδοοικογενειακές διαδικασίες, ενδοψυχικές διαδικασίες κ.λπ. Η φιλοδοξία του βιβλίου είναι διπλή: θεωρητική, να συμβάλει στη συγκρότηση μιας κλινικής κοινωνιολογίας· πρακτικά να επιτρέψει στα άτομα που βρίσκονται αντιμέτωπα με το πρόβλημα της μετατόπισης μέσα στην κοινωνία να κατανοήσουν καλύτερα τις συγκρούσεις που συναντούν. Τη μετάφραση έκανε ο Απ. Βερβερίδης και την επιστημονική επιμέλεια ο Κλήμης Ναυρίδης.

Σελίδες 328

Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΗΝΩΜΕΝΩΝ ΕΘΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ (RIO DE JANEIRO). ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Π. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Γ. ΣΑΜΙΩΤΗΣ, Γ. ΤΣΑΛΤΑΣ

Πρόκειται για μια απόβηρα προσέγγιση και ανάλυση του νομικού και θεσμικού πλαισίου που προέκυψε από τη Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, το 1992, στη Βραζιλία. Επιχειρείται μια κριτική και αναλυτική προσέγγιση σε κυβερνητικά και μη κυβερνητικά επίπεδα και διερευνάται η συμβολή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη Συνδιάσκεψη και γενικότερα στην υλοποίηση του στόχου της διαρκούς ανάπτυξης. Γίνεται επίσης αναφορά στα νομικά κείμενα που υιοθετήθηκαν από τη Συνδιάσκεψη, στην Διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη καθώς και στη Δήλωση Αρχών για την Προστασία και Ανάπτυξη των Δασών. Τέλος, παρουσιάζονται και αναλύονται τόσο η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία όσο και η Σύμβαση-Παρίσιο για την Αλλαγή του Κλίματος. Σε παράρτημα δημοσιεύονται τα νομικά κείμενα της Συνδιάσκεψης.

Σελίδες 272

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΝΙΚΟΣ Σ. ΜΟΥΣΗΣ

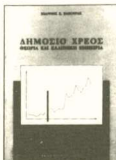
Σκοπός του βιβλίου είναι η εξέταση μιας εμπειρίας μοναδικής στην ιστορία της ανθρωπότητας: της οικονομικής και πολιτικής ολοκλήρωσης διαφόρων εθνών. Η προσπάθεια αυτή αναφέρεται σε σχεδόν τέσσερις δεκαετίες, μια περίοδο σύντομη που δίνει, όμως, ήδη μια εικόνα με προοπτική. Η μοναδική είναι η εμπειρία αυτή λόγω του στόχου της: να θεμελιώσει μια όλο και πιο στενή σχέση μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών. Πρόκειται για ένα πρακτικό εγχειρίδιο για κάθε μελετητή των ευρωπαϊκών οικοδομημάτων. Καλύπτει όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες, αναφέρει τα κύρια δεδομένα και εξηγεί τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά τους. Το βιβλίο εκδίδεται ταυτόχρονα με τα ελληνικά στα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, ισπανικά, σουηδικά, πολωνικά, ρουμανικά και πορτογαλικά.

Κυκλοφορεί η νέα αναμπλωμένη έκδοση

Η ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ ΛΟΥΚΑΣ ΤΣΟΥΚΛΑΗΣ

Το βιβλίο αυτό προσφέρει μια συνολική θεώρηση της εξέλιξης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αναδεικνύει τους προδιοριστικούς παράγοντες αυτής της διαδικασίας σ' ένα ταχίτατα μεταβαλλόμενο οικονομικό και πολιτικό, ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον, αναλύονται τα χαρακτηριστικά της Νέας Ευρωπαϊκής Οικονομίας, προϊόν κυρίως της πλέον πρόσφατης περιόδου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πρόκειται για μετ'άφραση από τη δεύτερη αγγλική έκδοση η οποία γνώρισε μεγάλη διεθνή αναγνώριση.

Σελίδες 456

ΑΗΜΟΣΙΟ ΧΡΕΟΣ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΒΟΥΡΑΣ

Στο σφαιρότερο, ίσως, πρόβλημα της οικονομικής πολιτικής της χώρας μας αναφέρεται η μελέτη αυτή. Αναλύονται σε βάθος το βίαιου του δημόσιου χρέους, η έκδοση νέου χρέους ως μέσο χρηματοδότησης των δημοσονομικών ελλειμμάτων, η δυναμική του δημόσιου χρέους και η εξέλιξη των δαπανών εξυπηρέτησής του. Συγκρίνονται επίσης τα βασικά δημοσονομικά μεγέθη Ελλάδας - ΕΟΚ και διερευνώνται οι προδιοριστικοί παράγοντες του δημόσιου χρέους ελλειμμάτων της χώρας μας κατά την περίοδο 1974-91. Το βασικό συμπέρασμα της μελέτης είναι ότι η ακολούθησιμη οικονομική πολιτική και όχι η υφιστάμενη οικονομική συγκυρία είναι ο παράγοντας που ασκεί καθοριστική συμβολή στη διεύθυνση των δημόσιων ελλειμμάτων στη χώρα μας.

Σελίδες 200

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ. Ενημερωτικός οδηγός προσαρμοσμένος.

Φ. ΠΙΕΡΡΟΣ, Λ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΩΡΗ, Ε. ΤΣΑΓΚΑΡΗ

Ο ενημερωτικός αυτός οδηγός δίνει μια εκτενή σχετικά και κατατοπιστική περιγραφή κάθε προγράμματος και πρωτοβουλίας με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα όπως στόχοι, χρηματοδοτούμενες δραστηριότητες, προτιμολογισμός, διάρκεια, νομική βάση, υπεύθυνη έθνικη και κοινοτική αρχή κ.ά. Μ' αυτή την έννοια μπορεί να αποτελέσει εξαιρετικά χρήσιμο βοήθημα, ένα εργαλείο όρασης στην προσπάθεια να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι κοινοτικές δυνατότητες. Όπως ο L. Tindemans επισημαίνει στον πρόλόγο του, το βιβλίο αυτό έρχεται να συμβάλει στην κλίση του σημαντικού ενημερωτικού ελλείμματος που έχουν οι κοινοτικοί πολίτες.

Σελίδες 606

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Χρήστος Λυριντζής, Μιχαήλ Σπουρδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίτοβατς, Δημήτρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Ιωάννης Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Λουκάς Τσούκαλης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική Επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Στέφανος Στεφάνου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Γ. Μαυρογεώργης - Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1200 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 2400 δρχ. - Εξωτερικού 3000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κλπ. 5000 δρχ. - Φοιτητές 2000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (3000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Θεοδώρα Θεοδοσοπούλου, τηλ. 36 09 001.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφ' όσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της, όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χρ. Ροζάκης	Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση των κρατών: Αναμοχλεύοντας δύο παραδοσιακούς όρους του Διεθνούς Δικαίου στην ευρωπαϊκή κρίση	9
Θ. Λίποβατς	Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας	31
Στ. Θωμαδάκης - Δ. Σερεμέτης	Η αποσταθεροποιητική δυναμική του ελληνικού εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου	48
Δ. Σωτηρόπουλος	Κρατική γραφειοκρατία και πολιτικά κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Μια σχέση ανισορροπίας	83
Ν. Μαραντζίδης	Ο κομμουνισμός στον ελλαδικό αγροτικό χώρο. Η περίπτωση του Μανταμάδου, 1922-1985	101

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Μ. Τσινισιζέλης	Η νέα πορεία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας — <i>Βιβλιογραφικό δοκίμιο</i>	125
Δέσποινα Παπαδημητρίου	M. Winock (επιμ.), <i>Histoire de l'extreme droite en France</i>	141
Α.-Ι. Δ. Μεταξάς	J.-W. Lapierre, <i>L'analyse de systèmes. L'application aux sciences sociales,</i>	145
Θ. Δ. Γκοτσόπουλος	Ε. Μπαλιμπάρ - Ι. Βαλλερστάιν, <i>Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες</i>	147

ΣΧΟΛΙΑ-ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ-ΕΙΔΗΣΕΙΣ:

Χρ. Θεοδωρόπουλος	Τα δικαιώματα του ανθρώπου στην Αφρική. <i>Η 11η και 12η Σύνοδος της Αφρικανικής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών και ο ρόλος των ΜΚΟ</i>	157
Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης	Η τρίτη ελληνική Δημοκρατία (1974-) και η έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Πορεία προς το 2000. Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο	168

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η θετική υποδοχή που γνώρισε το πρώτο τεύχος της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* έπεισε όσους επιχείρησαν την έκδοσή του ότι ήρθε να καλύψει ένα σημαντικό κενό. Τόσο η κυκλοφορία όσο και οι ενθαρρυντικές προτροπές αναγνωστών και συναδέλφων έδειξαν ότι ανταποκρίνονται σε ανάγκες της επιστημονικής κοινότητας αλλά και ενός ευρύτερου κοινού, που ενδιαφέρεται για τη συστηματική μελέτη των πολιτικών φαινομένων.

Είναι βέβαια γνωστό: κάθε αρχή και δύσκολη. Η έκδοση ενός νέου περιοδικού σημαίνει αναπόφευκτα αδυναμίες, που η πείρα βοηθά να ξεπεραστούν με τη βελτίωση της οργάνωσης και της λειτουργίας. Έτσι, με την κυκλοφορία του δεύτερου τεύχους, η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συνεχίζει την προσπάθειά της να αποτελέσει ουσιαστικό επιστημονικό εργαλείο και βήμα διαλόγου. Οι θετικές προοπτικές και η δυνατότητα σταθεροποίησης της έκδοσης σε εξαμηνιαία βάση ενισχύονται από τη διεύρυνση του επιστημονικού δυναμικού που διατίθεται να στηρίξει την *Επιθεώρηση* και τη δικτύωσή του στους σχετικούς επιστημονικούς χώρους και θεσμούς. Η εν λόγω προσφορά βοήθειας οδήγησε σε μια πρώτη οργανωτική αναδιάρθρωση των εκδοτικών οργάνων, η οποία, όπως θα διαπιστώσουν οι αναγνώστες, διασφαλίζει τόσο την καλύτερη λειτουργία του περιοδικού όσο και το επιστημονικό του εύρος και κύρος. Η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδότης του περιοδικού, ενέκρινε το νέο οργανωτικό σχήμα σε έκτακτη γενική συνέλευση τον Ιούνιο του 1993, πιστεύοντας ότι με τον τρόπο αυτόν συμβάλλει ουσιαστικά στη βελτίωση του περιοδικού.

Έτσι, η *Επιθεώρηση* στηρίζει τη λειτουργία της σε τρία διαφορετικά όργανα. Η Γραμματεία Σύνταξης έχει την ευθύνη για τη συνολική οργάνωση και λειτουργία του περιοδικού σε καθημερινή βάση και ασχολείται με όλα τα θέματα που αφορούν τη συγγέντρωση και διεκπεραίωση της ύλης, την προετοιμασία, έκδοση και διανομή του περιοδικού. Η γενικότερη δομή του περιοδικού τόσο για τα επιστημονικά όσο και για τα διοικητικά θέματα που αφορούν την

Επιθεώρηση καθορίζεται από ενδεκαμελή Συντακτική Επιτροπή, η οποία και επιβλέπει το έργο της Γραμματείας Σύνταξης. Η Επιστημονική Επιτροπή του περιοδικού, τέλος, αποτελείται από καθιερωμένους επιστήμονες που αντιπροσωπεύουν όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Η επιτροπή αυτή παρέχει επιστημονική στήριξη στο περιοδικό, ενώ τα μέλη της λειτουργούν και ως κριτές για την αξιολόγηση των υποβληθέντων άρθρων. Την ίδια βοήθεια προσφέρει βέβαια στο περιοδικό και ένας ευρύτερος κύκλος επιστημόνων. Ο κατάλογος που παρουσιάζεται στο παρόν τεύχος περιέχει τα ονόματα όλων των επιστημόνων που ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση της Εταιρείας να συνδράμουν το έργο της και να διαθέσουν το χρόνο τους για την εξασφάλιση του υψηλού επιπέδου της ύλης της *Επιθεώρησης*.

Το παραπάνω οργανωτικό σχήμα στην πράξη λειτουργεί ως εξής: η Συντακτική Επιτροπή καθορίζει τη στρατηγική του περιοδικού, τους θεματικούς άξονες κάθε τεύχους και τα επιστημονικά ζητήματα των οποίων την κάλυψη θα πρέπει να επιδιώκει το περιοδικό. Επίσης εγκρίνει τη σύνθεση της ύλης εκάστου τεύχους. Η Γραμματεία Σύνταξης παραλαμβάνει όλα τα άρθρα, βιβλιοκρισίες, σχόλια κλπ. που υποβάλλονται στο περιοδικό και τα αποστέλλει ανωνύμως σε δύο καθ' ύλην αρμόδια μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής για να κρίνουν κατά πόσο είναι δημοσιεύσιμα ή όχι. Η κρίση των μελών της Επιτροπής είναι δεσμευτική για τη Γραμματεία Σύνταξης, η οποία κάνει την πρώτη επιλογή της ύλης του περιοδικού από κριθέντα ως δημοσιεύσιμα άρθρα. Οι συγγραφείς που υποβάλουν άρθρα προς δημοσίευση ενημερώνονται τόσο για την παραλαβή του άρθρου όσο και για την απόφαση των ανωνύμων κριτών.

Η επιλογή της ύλης εκάστου τεύχους γίνεται από τα κριθέντα ως δημοσιεύσιμα άρθρα και με βάση συγκεκριμένα κριτήρια, τα οποία η Συντακτική Επιτροπή και η Γραμματεία Σύνταξης θεωρούν ότι συμβάλλουν στην εκπλήρωση των στόχων της *Επιθεώρησης*. Ειδικότερα, αποτελεί στρατηγική επιλογή του περιοδικού, η ύλη κάθε τεύχους να εκφράζει, στο μέτρο του δυνατού, μια ευρεία θεματολογία. Με προφανή εξαίρεση τα ειδικά αφιερώματα που προγραμματίζει η Συντακτική Επιτροπή, τα υπόλοιπα τεύχη φιλοξενούν μελέτες από όσο το δυνατό περισσότερους κλάδους, οι οποίες ερευνούν και αναλύουν το πολιτικό φαινόμενο.

Ένα δεύτερο κριτήριο για την επιλογή της ύλης απορρέει από

την επιθυμία της *Επιθεώρησης* να αποτελέσει βήμα για την παρουσίαση και ανάλυση των νέων επιστημόνων στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Κατά συνέπεια, το κάθε τεύχος αντανακλά μια προσπάθεια να τηρηθούν οι ισορροπίες μεταξύ διαφορετικών χώρων καθώς και μεταξύ των ήδη καταξιωμένων ή καθιερωμένων και των νεότερων επιστημόνων.

Με δεδομένο το πλαίσιο αυτό, η ύλη του παρόντος τεύχους περιλαμβάνει πέντε άρθρα, ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο, βιβλιοκρισίες και τα συνήθη σχόλια, ανακοινώσεις κλπ. Τα άρθρα πραγματεύονται θέματα σχετικά με τις διεθνείς σχέσεις, την πολιτική ψυχολογία, τη δημόσια διοίκηση, την πολιτική ανθρωπολογία και την πολιτική οικονομία. Στο σύνολό τους καλύπτουν ικανοποιητικά ένα σημαντικό εύρος των κοινωνικών επιστημών και πληρούν έναν βασικό στόχο της *Επιθεώρησης*. Η Συντακτική Επιτροπή και η Γραμματεία Σύνταξης ελπίζουν ότι τα μέλη της επιστημονικής κοινότητας θα στηρίξουν την *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* αποστέλλοντας άρθρα ή βιβλιοκρισίες για δημοσίευση.

Η Γραμματεία Σύνταξης

**Η ΑΥΤΟΔΙΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ
ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ: ΑΝΑΜΟΧΛΕΥΟΝΤΑΣ ΔΥΟ
ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΥΣ ΟΡΟΥΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΡΙΣΗ**

Η κατάρρευση της πολιτικής οργάνωσης του σοσιαλιστικού κόσμου στην Ανατολική Ευρώπη, στην οποία περιλαμβάνουμε τη Σοβιετική Ένωση και τα Βαλκάνια, επανέφεραν στο προσκήνιο έννοιες του Διεθνούς Δικαίου πολυσυζητημένες στο παρελθόν: οι έννοιες της αυτοδιάθεσης των λαών, της αναγνώρισης, της αποχώρησης ή της διάλυσης, της εδαφικής ακεραιότητας και της διαδοχής είχαν σημαντικά απασχολήσει τη θεωρία και είχαν εμπλουτιστεί από την πρακτική τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αλλά οι περισσότερες από αυτές αφού έφτασαν έναν υψηλό βαθμό αποσαφήνισης και δογματικής καθαρότητας έπαψαν να απασχολούν, ενώ άλλες παρέμειναν στη φαιά ζώνη του Διεθνούς Δικαίου, έτοιμες να επανεξεταστούν όταν οι πραγματικές ανάγκες το απαιτούσαν.

Στην τελευταία κατηγορία υπάγονται και οι δύο έννοιες που θα συζητήσουμε σήμερα: η αυτοδιάθεση και η αναγνώριση. Έννοιες που αν και υπάρχουν σε κάθε εγχειρίδιο και αποτελούν στοιχειώδη εξοπλισμό κάθε σπουδαστή του Διεθνούς Δικαίου έχουν ξεφύγει, έτσι πολιτικά φορτισμένες όπως είναι, από ένα απόλυτα ακριβή προσδιορισμό, και έχουν συχνά γίνει αντικείμενο θεωρητικών αντιδικιών, ή και αντιφατικής διεθνούς πρακτικής. Είναι, ως εκ τούτου, ενδιαφέρον να τις εξετάσουμε κάτω από το πρίσμα των πρόσφατων εξελίξεων που τις έφεραν, πάλι, στην επιφάνεια. Κι ιδιαίτερα από τη σκοπιά της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και των δώδεκα μελών της, δηλαδή από τη σκοπιά μιας δύναμης με γνώση κι εμπειρία στην εφαρμογή του Διεθνούς Δικαίου, με επιρροή στα ευρωπαϊκά και διεθνή πράγματα και, φυσικά, με δυνατότητα επίδρασης της ευρύτερης πρακτικής και του εθιμικού δικαίου. Ο στόχος μας είναι να καταγράψουμε τις βασικές θέσεις της

Ευρωπαϊκής Κοινότητας για την αυτοδιάθεση και την αναγνώριση, και να διαπιστώσουμε κατά πόσον αυτές ενισχύουν ή αδυνατίζουν τις πάγιες αντιλήψεις για το ισχύον δίκαιο —όσο ρευστές κι αν είναι αυτές— ή αν, ακόμα, θέτουν σε κίνηση μια γενικότερη αναθεώρηση των γνωστών συστατικών στοιχείων τους.

Ας αρχίσουμε, όμως, από μια συνοπτική απογραφή της κοινοτικής δραστηριότητας στα θέματα αυτά.

1. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ

Η ανάμιξη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στην κρίση ταυτότητας της Ανατολικής Ευρώπης αρχίζει να παίρνει σάρκα και οστά το δεύτερο εξάμηνο του 1991, όταν δύο σημαντικά γεγονότα παρεμβάινουν στη διεθνή ζωή: η έκρηξη του εμφυλίου πολέμου στη Γιουγκοσλαβία, και η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης μετά το πραξικόπημα του Αυγούστου.¹ Είχαν, βέβαια, προηγηθεί γεγονότα που προοιωνίζονταν τη γενικότερη αναταραχή —όπως η σειρά των δημοψηφισμάτων στις Γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες ή στα βαλτικά κράτη, μέσα στο 1990²—, αλλά η Κοινότητα δεν ενθάρρυνε τις σαφείς αποσχιστικές τάσεις των περιοχών αυτών, με επίσημο, τουλάχιστον, τρόπο. Όταν, όμως, η Σλοβενία και η Κροατία εμπλέκονται βίαια με την κεντρική ομοσπονδιακή κυβέρνηση, τότε η Κοινότητα αρχίζει να ενθαρρύνει το διάλογο στο θέμα της συνταγματικής κρίσης, στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δημοκρατικών αρχών.³ Είναι δε χαρακτηριστικό ότι υπαινίσσεται στο ανακοινωθέν της 26 Μαρτίου 1991 ότι μια ενωμένη και

1. Η απογραφή των γεγονότων στηρίχθηκε κυρίως στο άρθρο του Marc Weller, «The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia», δημοσιευμένο στην *American Journal of International Law*, 1992, σ. 569-607. Βλ. επίσης, *Keesing's Contemporary Archive* (1992) και *Επετηρίδα '93 Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής: Η Ελλάδα και ο Κόσμος*, έκδοση Ελληνικού Ιδρύματος Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής, 1993, σ. 307 επ.

2. M. Weller, *ό.π.*, σ. 569 επ.· R. Dehousse, «The International Practice of the European Communities: Current Survey», στην *European Journal of International Law*, 1993, σ. 141-156, ιδιαίτερα 141 επ.· R. Rich, «Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union», στην *European Journal of International Law*, 1993, σ. 36-55.

3. M. Weller, *ό.π.*

δημοκρατική Γιουγκοσλαβία έχει άριστες δυνατότητες να ενσωματωθεί αρμονικά στην Ευρώπη.⁴ Η Κοινότητα στο διάστημα μέχρι τον Ιούλιο του ίδιου έτους υιοθετεί την άποψη ότι η Γιουγκοσλαβία θα πρέπει να παραμείνει ενωμένη, αλλά ότι ορισμένοι όροι της ομοσπονδιακής οργάνωσης θα πρέπει να μεταβληθούν, έτσι ώστε να γίνει δυνατή η λειτουργική συμβίωση των διαφορετικών λαών της.

Από τον Ιούλιο όμως του 1991 έχουμε μια στροφή της πολιτικής της, μια στροφή που μπορεί να αποδοθεί στη γενίκευση των συγκρούσεων στο βορρά, στη στάση του Μιλόσεβιτς, αλλά κυρίως στη χρησιμοποίηση, πια, του ομοσπονδιακού στρατού ως σερβικού οργάνου για τη διατήρησή του status quo.⁵ Η απόφαση των 12 στη Χάγη και στις Βρυξέλλες (10 Ιουλίου) περιέχει τα στοιχεία της στροφής, καθώς περιλαμβάνει αναφορές στο δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών.⁶ Από τον Αύγουστο, μάλιστα, εγκαταλείπεται η απλή διακηρυκτική πολιτική κι αρχίζει η ενεργητική ανάμιξη στην κρίση: στις 28 του μηνός προτείνεται η δημιουργία μιας διαρκούς συνδιάσκεψης ειρήνης, που θα εκπροσωπείται από τη Γιουγκοσλαβική προεδρία, την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, και τους προέδρους των δημοκρατιών, και από την πλευρά της Κοινότητας από τον πρόεδρο του Συμβουλίου των Υπουργών και εκπροσώπους των κρατών-μελών και της Επιτροπής (Commission). Στο πλαίσιο αυτό ιδρύεται μια Επιτροπή Διαιτησίας (Arbitration Commission), ένα πενταμελές όργανο αποτελούμενο από τους προέδρους των Συνταγματικών Δικαστηρίων των κρατών της Κοινότητας, το οποίο θα έχει ως έργο την εξέταση και την έκφραση γνώμης για τις διαφορές που έχουν προκύψει από τη Γιουγκοσλαβική κρίση. Αν και το άμεσο ενδιαφέρον της Κοινότητας επικεντρώνεται στην Κροατία, είναι φανερό πια ότι η πρόθεση παρέμ-

4. Στο ίδιο.

5. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η ευρωπαϊκή στάση προσδιορίζεται όχι μόνο από τις εξελίξεις στη Γιουγκοσλαβία, που αποτελούν το καθοριστικό ερέθισμα για τη διαμόρφωσή της, αλλά και από την παράλληλη κινητικότητα που παρουσιάζεται σε άλλους διεθνείς σχηματισμούς (ΟΗΕ, ΔΑΣΕ κλπ.) Βλ. σχετικά, στο ίδιο.

6. «Η Κοινότητα και τα κράτη μέλη της καλούν σε διάλογο [...] όλα τα μέρη σχετικά με το μέλλον της Γιουγκοσλαβίας. Ο διάλογος θα πρέπει να στηρίζεται [...] ιδιαίτερα στο σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και του δικαιώματος των λαών για αυτοδιάθεση...». Βλ. Κρ. Ιωάννου, *Το ζήτημα της αναγνώρισης των Σκοπίων: Εισαγωγικό σχόλιο και υλικό τεκμηρίωσης*, Σάκκουλας, Αθήνα 1992, σ. 55.

βασης αφορά το σύνολο του Γιουγκοσλαβικού εδάφους.⁷

Η σύσταση της διαρκούς Συνδιάσκεψης για την Ειρήνη —υπό την προεδρία του Λόρδου Κάριγκτον— και της Επιτροπής Διαιτησίας —υπό την προεδρία του κ. Badinter— συνδυάστηκε και με άλλες επιτόπιες παρεμβάσεις ειρηνευτικού και διερευνητικού χαρακτήρα. Είναι πάντως βέβαιο ότι πια η Κοινότητα κινείται με πλήρη συνείδηση της αδυναμίας επανασυγκόλλησης της Ομοσπονδίας, κάτι που αντανακλάται στο ανακοινωθέν της 19 Σεπτεμβρίου 1991, και το οποίο αναφέρεται στην ανάγκη νέων μορφών σχέσεων και νέων διαρθρώσεων και επαναβεβαιώνεται η πεποίθηση ότι εναπόκειται σε αυτούς που ζουν στη Γιουγκοσλαβία να καθορίσουν το μέλλον τους.⁸ Στις 20 Νοεμβρίου ο Λόρδος Κάριγκτον ζητάει από την Επιτροπή Διαιτησίας να γνωμοδοτήσει πάνω στο νομικό ζήτημα της απόσχισης των δημοκρατιών από την Ομοσπονδία και το συνεπαγόμενο πρόβλημα της διαδοχής.⁹

Οι συνθήκες οδηγούν, λοιπόν, ομαλά στο τελευταίο στάδιο της κοινοτικής πολιτικής, που ακόμα διανύουμε: την πολιτική των αναγνωρίσεων των νέων κρατών που θα προκύψουν από τη διάλυση τόσο της Γιουγκοσλαβίας, όσο και της Σοβιετικής Ένωσης, που στο μεταξύ έχει αυτοδιαλυθεί (μετά το πραξικόπημα του Αυγούστου), και πιθανόν άλλων ανατολικοευρωπαϊκών χωρών, που φαίνεται να είναι υποψήφια για αναδιάταξη του πολιτειακού πλαισίου τους. Στις 16 Δεκεμβρίου 1991, στην έκτακτη συνάντηση των υπουργών, στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας, οι δώδεκα αποφασίζουν τους όρους και τις προϋποθέσεις για την αναγνώριση των νέων οντοτήτων που θα προκύψουν από τη διάλυση των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης, σε μια κοινή θέση που τιτλοφορούν *Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union*. Οι κατευθυντήριες αυτές γραμμές, που υποδεικνύουν προς τα υποψήφια κράτη κάτω από

7. M. Weller, *ό.π.*

8. «Η Κοινότητα και τα κράτη μέλη της αναγνώρισαν εδώ και πολύ καιρό ότι υπάρχει μια νέα κατάσταση στη Γιουγκοσλαβία. Σύμφωνα με αυτούς είναι σαφές ότι αυτή η νέα κατάσταση απαιτεί νέες μορφές σχέσεων και νέες διαρθρώσεις. Επαναβεβαιώνουν ότι εναπόκειται πλήρως σε αυτούς που ζουν στη Γιουγκοσλαβία να καθορίσουν το μέλλον τους. Η Κοινότητα [...] θα δεχτεί κάθε λύση η οποία θα είναι αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων με καλή πίστη». (Κρ. Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 61).

9. M. Weller, *ό.π.*

ποιες προϋποθέσεις τα κοινοτικά κράτη θα τα αναγνωρίσουν, αναφέρονται:

α) στο σεβασμό προς τις διατάξεις του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και τις δεσμεύσεις που αναφέρονται στην Τελική Πράξη του Ελσίνκι και του Χάρτη των Παρισίων, ιδιαίτερα σε σχέση με το κράτος δικαίου, τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις εγγυήσεις για τα δικαιώματα των εθνικών και εθνοτικών ομάδων και μειονοτήτων, σύμφωνα με τις δεσμεύσεις που έχουν αναληφθεί στα πλαίσια της Συνδιάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (ΔΑΣΕ):

β) στο σεβασμό για το απαραβίαστο όλων των συνόρων, που μπορούν να μεταβληθούν μόνον με ειρηνικά μέσα και κοινή συμφωνία:

γ) στην αποδοχή όλων των σχετικών δεσμεύσεων για τον αποκλισμό, τη μη διάδοση των πυρηνικών, την ασφάλεια και την περιφερειακή σταθερότητα:

δ) στη δέσμευση για επίλυση όλων των ζητημάτων που αφορούν διαδοχή κρατών και περιφερειακές διαφορές με συμφωνία, και προσφυγή στη διαιτησία, όπου αυτή είναι απαραίτητη:

ε) στην επικύρωση της πολιτικής ότι οι δώδεκα δεν πρόκειται να αναγνωρίσουν οντότητες που είναι αποτέλεσμα επίθεσης.

Σε ένα χωριστό κείμενο, που τιτλοφορείται *Common Position for the Recognition of the Yugoslav Republics*, η Κοινότητα κάλεσε τα υποψήφια κράτη, συστατικές δημοκρατίες της Γιουγκοσλαβίας, να δηλώσουν, μέσα σε τακτές προθεσμίες:

α) εάν επιθυμούν να αναγνωριστούν ως ανεξάρτητα κράτη:

β) εάν συμφωνούν με τις δεσμεύσεις των κατευθυντηρίων οδηγιών (των *Guidelines...*):

γ) εάν αποδέχονται τις διατάξεις του σχεδίου σύμβασης που είχε συντάξει ο Λόρδος Κάρολινγκτον, ιδιαίτερα αυτές που αφορούσαν τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις εθνικές και εθνοτικές ομάδες.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι αυτό το σχέδιο σύμβασης, που είχε υιοθετηθεί στις 4 Νοεμβρίου 1991, υπήρξε το αποτέλεσμα μακρών συζητήσεων στη διάρκεια συνεδριάσεων της Συνδιάσκεψης για τη Γιουγκοσλαβία, που περιελάμβανε έναν αριθμό σημείων σχετικών με το μέλλον της Γιουγκοσλαβίας. Το σχέδιο αναφερόταν σε ένα λεπτομερή κατάλογο ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων και πρότεινε τη δημιουργία αυτόνομων

δομών —με νομοθετικές, εκτελεστικές και δικαστικές λειτουργίες— σε περιοχές όπου τα μέλη μιας εθνικής μειονότητας σχημάτιζαν τοπικές πλειοψηφίες. Αυτά τα εδάφη θα έπρεπε να ήταν διαρκώς αποστρατιωτικοποιημένα. Το σχέδιο προέβλεπε, επίσης, τη συγκρότηση μιας μόνιμης διεθνούς επιτροπής για την παρακολούθηση της εφαρμογής αυτών των υποχρεώσεων από την πλευρά των νέων κρατών, όπως και τη δημιουργία ενός δικαστηρίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

δ) εάν αποδέχονται την παρέμβαση του Γενικού Γραμματέα και του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, όπως και τη συνέχιση της Συνδιάσκεψης για τη Γιουγκοσλαβία, για την οριστική επίλυση των εκκρεμοτήτων·

ε) εάν αποποιούνται οποιοσδήποτε εδαφικές διεκδικήσεις εναντίον ενός κράτους-μέλους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, και δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσουν ένα όνομα που υπονοεί τέτοιες διεκδικήσεις. Ο τελευταίος όρος αφορούσε μία και μόνο δημοκρατία, που, αν και δεν κατονομάζεται στο κείμενο, είναι η πρώην Γιουγκοσλαβική δημοκρατία της Μακεδονίας, ενώ, βέβαια, το κοινοτικό μέλος είναι η Ελλάδα.

Την ίδια περίοδο, δηλαδή το δεύτερο εξάμηνο του 1991, η Επιτροπή Διαιτησίας (Badinter), εξέδωσε έναν αριθμό γνωμοδοτήσεων, μετά από αιτήματα της Σερβίας —κυρίως— και άλλων δημοκρατιών. Ανάμεσα στις θέσεις που εξέφρασε θα αναφέρουμε τρεις, που αποτελούν και τον ακρογωνιαίο λίθο της φιλοσοφίας της Επιτροπής:

Η πρώτη αφορά το νομικό καθεστώς της Γιουγκοσλαβίας. Στην πρώτη της γνωμοδότηση —που προκλήθηκε από αίτημα του Λόρδου Κάρριγκτον της 20 Νοεμβρίου 1991—, η Επιτροπή θεωρεί ότι η Γιουγκοσλαβία περνάει μια διαδικασία διάλυσης. Κι ότι, συνεπώς, οι ίδιες οι δημοκρατίες θα πρέπει να επιλύσουν τα προβλήματα διαδοχής —σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο— με ιδιαίτερη προσοχή για τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα. Οι ίδιες οι δημοκρατίες θα πρέπει, επίσης, να επεξεργασθούν, εάν το επιθυμούν, μια νέα μορφή συνεργασίας, προικισμένης με δημοκρατικούς θεσμούς της δικής τους επιλογής.

Η δεύτερη αφορά το νομικό καθεστώς των συνόρων. Μετά από αίτημα της Σερβίας, η Επιτροπή εξέφρασε τη γνώμη σχετικά με τα εσωτερικά σύνορα της Κροατίας και Σερβίας, και Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και Σερβίας. Η Επιτροπή θεώρησε ότι:

«Σε περίπτωση που δεν υπάρχει αντίθετη συμφωνία, τα πρώην [εσωτερικά] όρια [σύνορα] αποκτούν το χαρακτήρα συνόρων που προστατεύονται από το διεθνές δίκαιο. Αυτό το συμπέρασμα εξάγεται από την αρχή του σεβασμού του εδαφικού *status quo*, και ιδιαίτερα από την αρχή *uti possidetis*, η οποία, αν και αρχικά αναγνωριζόταν [μόνον] στη διευθέτηση των προβλημάτων της απο-αποικιοποίησης στην Αμερική και στην Αφρική, συνιστά σήμερα μιαν αρχή γενικής εφαρμογής, όπως έχει πιστοποιηθεί από το Διεθνές Δικαστήριο [στην υπόθεση της *Συνοριακής Διαφοράς* (Burkina Faso- Mali, 1986)]».

Στη βάση αυτής της διαπίστωσης, η Επιτροπή πρότεινε ότι τα νέα κράτη δημοκρατίες θα πρέπει να προστατεύονται από την παράγραφο 4 του Άρθρου 2 του Χάρτη του ΟΗΕ (απαγόρευση χρήσης ή απειλής βίας), κι ότι τα εξωτερικά σύνορά τους (πρώην εσωτερικά σύνορα των δημοκρατιών) προστατεύονται, επίσης, από τις αρχές του Χάρτη, από τη Διακήρυξη για τις Αρχές του Διεθνούς Δικαίου που αφορούν τις Φιλικές Σχέσεις και τη Συνεργασία των Κρατών, και την Τελική Πράξη του Ελσίνκι. Η χρήση βίας για τη μεταβολή τους δεν μπορεί να έχει νόμιμο (νομικό) αποτέλεσμα.¹⁰

Η τρίτη αφορά το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης. Μετά από αίτημα της Σερβίας, η Επιτροπή διερεύνησε το κατά πόσον ο σερβικός πληθυσμός στην Κροατία και στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη νομιμοποιούνταν να ασκήσει το δικαίωμα αυτό. Η Επιτροπή, αναγνωρίζοντας ότι σε αυτό το στάδιο της εξέλιξης του διεθνούς δικαίου δεν υπάρχει ακριβής οροθέτηση του δικαιώματος, προχώρησε σε μια διάκριση: τη διάκριση ανάμεσα στα ομοσπονδιακά κρατίδια τα οποία έχουν το δικαίωμα να ανακηρυχθούν ανεξάρτητα κράτη και τις πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες συνιστούν εθνικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες μέσα στα ομοσπονδιακά κρατίδια. Αυτές οι ομάδες δεν έχουν αυτοτελές δικαίωμα ανεξαρτησίας, εκτός αν υπάρχει συναίνεση (για την απόσχισή τους) από την ενδιαφερόμενη ομοσπονδιακή οντότητα. Από την άλλη μεριά, όμως,

10. Για τις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και τις γνωμοδοτήσεις της Επιτροπής Διαιτησίας που αναφέρουμε βλ., *inter alia*, M. Weller, *ό.π.*: Κρ. Ιωάννου, *ό.π.* Επίσης: A. Pellet, «The Opinions of the Badinter Arbitration Committee: A Second Breath for Self-Determination of Peoples», στην *European Journal of International Law*, 1992, σ. 178 επ.· J. Charpentier, «Les declarations des douze sur la reconnaissance des nouveaux états», στη *Revue Générale de Droit International*, 1992, σ. 343 επ.

οι ομάδες αυτές διατηρούν το δικαίωμα της αναγνώρισης της ταυτότητάς τους, δικαίωμα που τους δίδεται από το διεθνές δίκαιο. Έκφραση του δικαιού αποτελούν τα σχετικά άρθρα των δύο Συμφώνων του ΟΗΕ για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, που αναφέρονται στην αυτοδιάθεση. Οι σερβικοί πληθυσμοί στην Κροατία και στη Σερβία μπορούν, κατά συνέπεια, εάν επιθυμούν, να υποστηρίξουν το δικαίωμα της εθνικότητάς τους στο κράτος στο οποίο ανήκουν.¹¹

Μετά από την όσο δυνατόν πιο σύντομη καταγραφή των κυρίων σημείων της κοινοτικής θέσης στο θέμα που μας απασχολεί, έρχομαι τώρα στο αναλυτικό τμήμα αυτής της μελέτης. Θα ξεκινήσω από το θεσμό της αυτοδιάθεσης, μια κι αποτελεί το λογικό προηγούμενο της αναγνώρισης.

2. Η ΑΥΤΟΔΙΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ

Είναι, βέβαια, γνωστό σε όσους έχουν ασχοληθεί με το Διεθνές Δίκαιο ότι η έννοια της αυτοδιάθεσης των λαών δεν άγγιξε ποτέ το όραμα του Wilson και του Λένιν όπως και των εθνικιστών του 19ου αιώνα — για ένα απόλυτο δικαίωμα των εθνικών ομάδων να αποκτήσουν τη δική τους πατρίδα.¹² Ήδη η Συνδιάσκεψη των Βερσαλλιών, στην οποία η αντιπροσωπεία των ΗΠΑ πήγε με σαφείς οδηγίες να εφαρμόσει «κριτήρια εθνότητας για να επιλύσει όλες τις ευρωπαϊκές εδαφικές διαφορές»,¹³ κι η οποία στηρίχθηκε στις απόψεις πενήντα τεχνικών επιτροπών πρόδωσε αυτό το όραμα.¹⁴ Ενώ, η μεταπολεμική ανάπτυξη της αρχής μεταθέτει τα όρια της ε-

11. Βλ. Conférence pour la Paix en Yougoslavie, Commission d'Arbitrage, Avis no. 2: «que ces Républiques doivent faire bénéficier les membres de ces minorités et de ces groupes ethniques de l'ensemble des droits de l'homme [...] y compris [...] le droit de choisir leur nationalité».

12. Βλ., *inter alia*, την πρωτότυπη προσέγγιση του Thomas Franck, στο *The Power of Legitimacy Among Nations*, Oxford University Press, Oxford 1990, ιδιαίτερα σ. 111 επ. Επίσης τις σύντομες μελέτες του V. Chipman, «Managing the Politics of Parochialism», στο *Survival*, 1993, σ. 143-170, και Α. Etzioni, «The Evils of Self-Determination» στο *Foreign Policy* (92-93), σ. 21 επ. Από πλευράς πολιτικής επιστήμης βασική μελέτη του Α. Ηρακλειδή, «The Self-Determination of Minorities in International Politics», Cass, Λονδίνο 1993.

13. Th. Franck, *ό.π.*

14. Στο *ίδιο*.

φαρμογής της από την Ευρώπη στο Νότιο Ημισφαίριο, και γίνεται ένα όργανο για την απο-αποικιοποίηση, στη βάση μιας μετατροπής των διοικητικών περιοχών της αποικιοκρατίας σε αυτόνομα κράτη. Η *Declaration on the Grating of Independence to Colonial Countries and Peoples* (1960) φανερώνει ήδη τις τάσεις της διεθνούς κοινότητας για περιορισμό της αρχής της αυτοδιάθεσης μόνον στις περιπτώσεις εδαφών που δεν έχουν ακόμα απο-αποικιοποιηθεί. Έργο, κυρίως, των νέων ανεξάρτητων κρατών, πρώην αποικιών της Αφρικής και της Ασίας, η Διακήρυξη αυτή *εδαφικοποιεί* την έννοια της αυτοδιάθεσης, ενώ προστατεύει τα ήδη υπάρχοντα κράτη από πιθανές βλέψεις εθνικά διαφορετικών μειοψηφιών. Θα υπενθυμίσω ότι το κείμενό της ορίζει πως η αυτοδιάθεση πρέπει να εφαρμόζεται μόνο σε εδάφη που δεν έχουν ακόμα αποκτήσει την ανεξαρτησία τους και ότι «[ο]ποιαδήποτε απόπειρα αποσκοπεί στη μερική ή την ολική ρήξη της εθνικής ενότητας και της εδαφικής ακεραιότητας μιας χώρας είναι ασυμβίβαστη με τους σκοπούς και τις αρχές του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών».¹⁵

Θα τολμούσα να πω ότι οι διατυπώσεις αυτής της Διακήρυξης —που επαναφέρθηκαν σε επόμενα ψηφίσματα του ΟΗΕ και άλλων περιφερειακών οργανισμών¹⁶— αντανακλούν τις απόψεις μιας ολοκληρωμένης και κατεστημένης, πια, διεθνούς κοινότητας (και όχι της «επαναστατικής» πλειοψηφίας που είχε δράσει στην περίοδο της απο-αποικιοποίησης). Η νέα αυτή «συντηρητική» κοινότητα δρα, τώρα, στη βάση ανεξαρτήτων και κυρίαρχων κρατών, που πρόσφατα απέσπασαν την ανεξαρτησία τους. Κρατών τα οποία δεν επιθυμούν πια την περιπέτεια ριζικών αναδιατάξεων του Χάρτη, και τα οποία φοβούνται ότι μια ανεξέλεγκτη εφαρμογή της αρχής μπορεί να εκτραπεί σε διάλυση πολλών νέων χωρών. Στάση πολύ λογική, αν λάβουμε υπόψη μας ότι ούτε το πρώτο ρεύμα εφαρμογής της αρχής της αυτοδιάθεσης (δηλαδή μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο), ούτε το δεύτερο (η περίοδος της απο-αποικιοποίησης) εξασφάλισαν αμιγώς εθνικά κράτη, κι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των νέων κρατών παραμένουν πολυεθνικές, πολυπολιτισμικές οντότητες.

Η κρίση στην Ανατολική Ευρώπη βρίσκει την αρχή της αυτοδιά-

15. Βλ. το λήμμα «self-determination», στην *Encyclopedia of Public International Law*, έκδοση Max Planck Institute, Martinus Nijhoff, 1987. Επίσης Chr. Roza-kis, «Territorial Integrity and Political Independence» στο *ίδιο*.

16. Στο *ίδιο*.

θεσης στις χειρότερες στιγμές της. Από ορισμένες πλευρές αμφισβητείται η ίδια η νομική υπόστασή της, από άλλες η επιβίωση της *εξωτερικής*, τουλάχιστον, *πτυχής* της (δηλαδή η αυτοδιάθεση ως δικαίωμα ενός λαού να αποσχιστεί από ένα κρατικό σχήμα και να δημιουργήσει μια νέα πολιτική οντότητα) παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα προβληματική ή, ακόμα, και απαράδεκτη. Και, οπωσδήποτε, στην κλίμακα των αξιών της διεθνούς κοινότητας, η αρχή αυτή υπάγεται στις αρχές της εδαφικής ακεραιότητας, της πολιτικής ανεξαρτησίας και του απαραβίαστου των συνόρων.¹⁷

Αλλά ούτε κι η *εσωτερική πτυχή* της αυτοδιάθεσης φαίνεται να είναι γενικά αποδεκτή. Το δικαίωμα, δηλαδή, ενός λαού να αυτοπροσδιορίζεται, ως ιδιαίτερη μονάδα, στο εσωτερικό μιας χώρας, και να διατηρεί αναλλοίωτα τα στατικά χαρακτηριστικά του, και το οποίο καταγράφεται και προστατεύεται από τα δύο Σύμφωνα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ.¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι η προστασία των μειονοτήτων —η οποία, ουσιαστικά, ταυτίζεται με τη λογική της εσωτερικής πτυχής της αυτοδιάθεσης— παραμένει ανενεργός στο μεγαλύτερο διάστημα της μεταπολεμικής περιόδου και, μάλιστα, φαίνεται να επικρατεί η άποψη, στη διεθνή κοινότητα, ότι η ικανοποιητική εξέλιξη του κράτους δικαίου και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον κόσμο, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, αποτελεί εγγύηση για την προστασία των μειονοτήτων, σε βαθμό που να καθιστά περιττές χωριστές κανονιστικές ρυθμίσεις. Η άποψη αυτή δεν ευσταθεί, βέβαια, όχι μόνον γιατί η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν έχει ανθήσει στον κόσμο μας —με μοναδική εξαίρεση την Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική—, αλλά και γιατί τα δικαιώματα των μειονοτήτων, εγγενή στο χαρακτήρα τους, δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από προστασίες γενικού χαρακτήρα. Κάτι που έγινε πρόσφατα κατανοητό από τους ευρωπαϊκούς μηχανισμούς, οι οποίοι επιχειρούν να ανατάξουν το φαινόμενο της διάλυσης των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης, με το αντίδωρο της ικανοποιητικής, εξειδικευμένης προστασίας των μειονοτήτων.¹⁹

Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας —κι εδώ αναφέρομαι

17. Στο ίδιο.

18. Άρθρο 1 των: *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights U.N.*, *International Covenant on Civil and Political Rights*.

19. Βλ. A. Bloed, P. Van Dijk (επιμ.), *The Human Dimension of the Helsinki Process*, Martinus Nijhoff, Dordrecht 1991.

τόσο στο σκέλος της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας, όσο και στις πράξεις της Συνδιάσκεψης για τη Γιουγκοσλαβία και της Επιτροπής Διαιτησίας— επαναφέρει στο προσκήνιο την αρχή της αυτοδιάθεσης. Για την ακρίβεια η πολιτική αυτή αποτελεί τμήμα μιας γενικότερης αναζωογόνησης του θέματος, που επικουρείται και από το Συμβούλιο της Ευρώπης και από τη Διάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη.²⁰

Η πολιτική αυτή είναι δισκελής: καλύπτει τόσο την *εξωτερική* όσο και την *εσωτερική* εκδοχή της αυτοδιάθεσης:

Η *εξωτερική εκδοχή* ταυτίζεται με τη δυνατότητα των ομόσπονδων δημοκρατιών να μεταβληθούν σε ανεξάρτητα κράτη. Στο συμπέρασμα αυτό η Κοινότητα φτάνει τη στιγμή που όλες οι δημοκρατίες που είναι υποψήφιες για αναγνώριση έχουν εκδηλώσει με δημοψηφίσματα τη διάθεση για απομάκρυνση από την Ομοσπονδία, και τη διάθεση δημιουργίας νέων κρατών. Στη διαμόρφωση αυτής της άποψης καθοριστικό ρόλο — εκτός, βέβαια, από τη σημασία των ίδιων των γεγονότων, που φανέρωναν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας— έπαιξαν οι γνώμες της Επιτροπής Badinter.²¹ Η οποία αντιμετώπισε το θέμα της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας ως ένα συντεταγμένο τρόπο διαδοχής, σύμφωνα με το γιουγκοσλαβικό Σύνταγμα που προέβλεπε την αποχώρηση μελών, με τη διατήρηση ακεραίων εδαφικά των συστατικών κρατών της. Η ίδια η επίκληση της αρχής της *uti possidetis* φανερώνει την πρόθεση της Επιτροπής να περιορίσει την αυτοδιάθεση σε πληθυσμούς που ζουν σε ένα ενιαίο, περιχαρακωμένο έδαφος, με σαφή απαραβίαστα σύνορα.

Η κοινοτική επιλογή φαίνεται να ακολουθεί πιστά την αντίληψη της αυτοδιάθεσης της περιόδου απο-αποικιοποίησης. Και τότε, όπως και τώρα, αντικείμενο του δικαιώματος δεν ήταν ένας λαός με σαφή και δεδομένα εθνικά χαρακτηριστικά· αλλά ένας πληθυσμός που κατοικούσε σταθερά μέσα στα διοικητικά όρια των αποικιών και που τις περισσότερες φορές αποτελούσε ένα μίγμα εθνοτήτων, γλωσσών και θρησκειών, χωρίς δεδομένη συγγένεια και συνάφεια.

Το χαρακτηριστικό που διευκόλυνε τη μηχανιστική αυτή αποδοχή της αυτοδιάθεσης από την Κοινότητα είναι, φυσικά, ο ομόσπονδος χαρακτήρας των δημοκρατιών και η συνταγματική πρόβλεψη

20. Στο ίδιο.

21. *Supra*.

αποκόλλησής τους όπως και τα δημοψηφίσματα, τα οποία είχαν προηγηθεί, και τα οποία είχαν όλα αποφανθεί —αλλού λιγότερο, αλλού περισσότερο αυθεντικά— για τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας.²² Κάτω από τέτοιες συνθήκες διερωτάται κανείς αν το γιουγκοσλαβικό παράδειγμα, ως ομόσπονδου κράτους, θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε άλλες περιπτώσεις, όπου υπάρχει μεν η εκφρασμένη βούληση αποκόλλησης, υπάρχει ο εδαφικά προσδιορισμένος πληθυσμός (επαρχία, νησί), αλλά δεν υπάρχει ο ομόσπονδος χαρακτήρας του υποψηφίου κράτους, και η σχετική συνταγματική πρόβλεψη.

Πάντως, σε σχέση με την τελευταία, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η Επιτροπή Badinter δεν έδειξε να συγκινείται από το επιχείρημα της γιουγκοσλαβικής προεδρίας, σύμφωνα με το οποίο το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης:

«...μπορεί να ασκηθεί μόνον μέσω μιας νόμιμης (νομικής) διαδικασίας, βασισμένης σε κοινά αποδεκτούς όρους και κριτήρια για την αποχώρηση ή την παραμονή σε αυτήν την κοινότητα [το ομόσπονδο κράτος]. Τα σύνορα ανάμεσα στα νέα κράτη, που θα καθιερωθούν στο έδαφος του σημερινού γιουγκοσλαβικού κράτους θα πρέπει να χαραχθούν με σεβασμό προς τους σχετικούς διεθνείς νομικούς κανόνες».²³

Η προεδρία συνέδεσε, μάλιστα, το θέμα της αυτοδιάθεσης με το θέμα των εδαφών πάνω στα οποία ασκείται η αυτοδιάθεση και των συνόρων που τα περιβάλλουν (τα εδάφη αυτά). Ειδικότερα, το επιχείρημα της προεδρίας εκκινεί από την επίκληση του Άρθρου 5 του γιουγκοσλαβικού Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι τα διεθνή σύνορα της Γιουγκοσλαβίας μπορούν να μεταβληθούν με τη συναίνεση όλων των δημοκρατιών της, ενώ τα σύνορα ανάμεσα στις δημοκρατίες μπορούν να μεταβληθούν μόνο με συμφωνία ανάμεσα στις ενδιαφερόμενες δημοκρατίες. Με το επιχείρημα αυτό η προεδρία θέλησε, κατά τα φαινόμενα, να συνδέσει το συνολικότερο πρόβλημα της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας με την ανάγκη κοινής συναίνεσης όλων των δημοκρατιών. Μια άποψη που φαίνεται να είχε επικρατήσει και στο κοινοτικό επίπεδο, όταν συνεζή-

22. Βλ. M. Weller, *ό.π.*, όπως επίσης και Γνωμοδότηση (Avis) αρ. 1 της Επιτροπής Διαιτησίας.

23. Στο *ίδιο*, σ. 591.

τείτο το θέμα του «Γενικού Διακανονισμού» αλλά το οποίο είχε εγκαταλειφθεί μετά από την επέκταση του εμφυλίου πολέμου στο Βορρά.²⁴ Ο λόγος της εγκατάλειψης της ιδέας του συνολικού διακανονισμού, και η απόρριψη από την Επιτροπή Badinter του επιχειρήματος της Προεδρίας για συναινετική διάλυση, οφείλεται, φυσικά, στο γεγονός ότι οι σχέσεις που είχαν στο μεταξύ διαμορφωθεί ανάμεσα στις δημοκρατίες δεν επέτρεπαν τέτοιου είδους πολυτέλειες. Πράγματι, πώς θα ήταν δυνατόν να μιλήσουμε, πλέον, για συναινετική διάλυση όταν ο εμφύλιος μαινόταν, κι όταν ορισμένες δημοκρατίες —πρωταγωνιστές της ένοπλης ρήξης— είχαν σαφώς ταχθεί εναντίον της διάλυσης;

Η εσωτερική εκδοχή της αυτοδιάθεσης συζητήθηκε από την Κοινότητα με την ευκαιρία του αιτήματος της Σερβίας για την τύχη των σερβικών πληθυσμών εγκλεισμένων σε δημοκρατίες που αποσκιρτούσαν.²⁵ Οι απαντήσεις που έδωσε η Επιτροπή Badinter επικουρούν τη γενική σύλληψή της ότι μόνο οι ομόσπονδες δημοκρατίες έχουν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, κι όχι οι επί μέρους εθνικές ομάδες που ζουν μέσα σε αυτές. Σύμφωνα με την Επιτροπή:

α) Το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης δεν επιτρέπει τη μεταβολή των συνόρων που υπάρχουν κατά τη στιγμή της ανεξαρτητοποίησης, εκτός αν υπάρξει διαφορετική συμφωνία. Αυτό σημαίνει ότι κι αν ακόμα στο έδαφος μιας δημοκρατίας υπάρχει μια εθνικά αναγνωρίσιμη κοινότητα, που ζει σε συγκεκριμένη περιοχή η οποία συνορεύει με το έδαφος των εθνικά συγγενών τους, δεν υπάρχει δικαίωμα απόσχισης.

β) Το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης τέτοιων ομάδων με εθνικά ή θρησκευτικά ή γλωσσικά (ή όλα μαζί) κοινά χαρακτηριστικά είναι δικαίωμα αναγνώρισης της ταυτότητάς τους. Και το δικαίωμα αυτό της αναγνώρισης εξαργυρώνεται με την υποχρέωση του κάθε κράτους να εξασφαλίζει την επιβίωση και διατήρηση των μειονοτήτων του (κανόνας *jus codens*, κατά την Επιτροπή).

24. Πράγματι, η συναινετική διάλυση προϋπέθετε την αποδοχή της από όλα τα μέρη. Και ενώ, βεβαίως, όλοι είχαν αποδεχτεί ή προκαλέσει τη διάλυση, ορισμένες δημοκρατίες την αμφισβητούσαν επίσημα γιατί κάτι τέτοιο εξυπηρετούσε τα σχέδιά της (η Σερβία, κυρίως, με το να αναλάβει, με τη χρήση του ομοσπονδιακού στρατού, το εγχείρημα της διατήρησης της ενότητας, ουσιαστικά προσπαθούσε να κερδίσει έδαφη και να προχωρήσει στην εθνική κάθαρση στις περιοχές που κατοικούσαν Σέρβοι).

25. *Supra*.

γ) Το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης περιλαμβάνει και τη δυνατότητα των μελών μιας μειονότητας να ζητήσουν και την αναγνώριση της εθνικότητάς τους (nationality), με όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Η Επιτροπή κάνει προφανώς, στο σημείο αυτό, μια διάκριση ανάμεσα στην έννοια της εθνικότητας και σε αυτήν της ιθαγένειας (citizenship), που δεν είναι συνήθης στο διεθνές πεδίο.

δ) Ενώ, όμως, η έκφραση βούλησης μιας εθνικής ομάδας για την αυτοδιάθεσή της δεν μπορεί να οδηγήσει σε νόμιμη απόσχιση και στη μεταβολή των συνόρων, έχει κατά την Επιτροπή την αρνητική δύναμη να εμποδίσει την ολοκλήρωση της ανεξαρτητοποίησης μιας δημοκρατίας, τη στιγμή που αυτή ελιχειρείται από την πλειοψηφία ή τις πλειοψηφούσες εθνικές ομάδες: Στη Γνωμοδότηση, υπ' αριθ. 4 η Επιτροπή, απαντώντας στο αίτημα της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης για αναγνώριση από τους δώδεκα,²⁶ διαπιστώνει ότι τα μέλη της σερβικής κοινότητας δε συμμετέχουν στις διακηρύξεις και στις δεσμεύσεις τις σχετικές με τη δημοκρατική αρχή, τα ανθρώπινα δικαιώματα, και τα δικαιώματα των μειονοτήτων.²⁷ Διαπιστώνει, επίσης, ότι η τροποποίηση του Συντάγματος της δημοκρατίας του 1990 δε μεταβάλλει ριζικά το Άρθρο 1 του Συντάγματος του 1974 κι ότι, τέλος, στις 10 Νοεμβρίου 1991, ο σερβικός πληθυσμός της Βοσνίας ετάχθη, με δημοψήφισμα, υπέρ ενός «κοινού γιουγκοσλαβικού κράτους», ενώ στις 21 Δεκεμβρίου 1991 η «Συνέλευση του Σερβικού Λαού της Βοσνίας» ψήφισε υπέρ της δημιουργίας μιας «Σερβικής Δημοκρατίας της Βοσνίας», μέσα στο πλαίσιο ενός ομοσπονδιακού γιουγκοσλαβικού κράτους, διακηρύσσοντας, στις 9 Ιανουαρίου 1992, την ανεξαρτησία αυτής της Δημοκρατίας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Επιτροπή θεώρησε ότι «η έκφραση βούλησης των πληθυσμών της Βοσνίας να διαμορφώσουν ένα κυρίαρχο κι ανεξάρτητο κράτος δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρως τεκμηριωμένη».²⁸

Η διατύπωση του σκεπτικού της Επιτροπής μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο κρίκος που λείπει για την αυτοδιάθεση είναι η βούληση του σερβικού πληθυσμού. Στο διατακτικό, όμως, η

26. Conférence pour la Paix en Yugoslavie, Commission d'Arbitrage: Avis no. 4 sur la reconnaissance internationale de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine par la Communauté Européenne et ses États-membres.

27. *Loc.cit.*

28. Στο ίδιο.

Επιτροπή συμβιβάζεται με την ιδέα ενός δημοψηφίσματος, στο οποίο θα κληθούν να μετάσχουν όλοι οι πολίτες της Βοσνίας, χωρίς διακρίσεις και υπό διεθνή έλεγχο. Με τον τρόπο αυτόν πιθανές αντιρρήσεις εθνικών κρατών απορροφώνται από την ψήφο μιας συναινούνσας πλειοψηφίας. Η Επιτροπή δεν ενδιαφέρεται ούτε για το αν θα ψηφίσουν αναλογικά όλες οι ομάδες, ούτε πώς θα ψηφίσουν. Έτσι, επιστρέφει στην αντίληψη της αυτοδιάθεσης της πλειοψηφίας, κι όχι σε μια ρηξικέλευθη επιλογή μιας «σύμπνοιας» όλων των διαφορετικών εθνικών ομάδων.

Το διατακτικό της Επιτροπής ακολουθήθηκε τόσο από την Κοινότητα, όσο και από την ηγεσία της Βοσνίας. Το Μάρτιο 1992 διεξήχθη δημοψήφισμα, το οποίο επικροτούσε, με μεγάλη πλειοψηφία, την ανεξαρτησία. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Σέρβοι δε μετείχαν μαζί σε αυτό. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος έδωσε την ευκαιρία στην Κοινότητα να άρει τις αντιρρήσεις της, και να προχωρήσει στην αναγνώριση της Βοσνίας, τον Απρίλιο του 1992.²⁹

3. Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

Οι αναγνωρίσεις των νέων κρατών της πρώην Γιουγκοσλαβίας από την Κοινότητα και τα κράτη-μέλη της θέτουν επί τάπητος μια σειρά από ζητήματα που αναμφίβολα εμπλουτίζουν τη συζήτηση για το θεσμό. Στην ανάλυσή μας θα θίξουμε τέσσερις διαστάσεις τους που δείχνουν να παρουσιάζουν ενδιαφέρον: το ζήτημα του «δράστη» της αναγνώρισης, δηλαδή του ποιος αναγνωρίζει, το ζήτημα των όρων της αναγνώρισης, το ζήτημα της φύσης της αναγνώρισης και, τέλος, το χρονικό σημείο της αναγνώρισης.

Σχετικά με τον «δράστη» της αναγνώρισης, η *Declaration on the Guidelines on Recognition*, όπως και οι μεταγενέστερες συναφείς πράξεις αναφέρονται στην «Κοινότητα και τα κράτη-μέλη της». Η διατύπωση αυτή δεν πρέπει να μας ξενίσει. Όπως έχει ήδη συζητηθεί από έγκριτους διεθνολόγους η Κοινότητα, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας, και σε συμφωνία με το Άρθρο 30,2,c της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, χρησιμοποιεί αυτήν τη διατύπωση. Η αληθής σημασία της δεν είναι, στην περίπτωση που εξετάζουμε, ότι η Κοινότητα αποκτά μια παράλληλη ικανότητα κι

29. M. Weller, *ό.π.*

αρμοδιότητα να αναγνωρίζει, πράγμα που δεν προκύπτει από τις καταστατικές της δυνατότητες. Αλλά ότι εκφράζει την πολιτική βούληση, μαζί με τα μέλη της, για την αναγνώριση που θα προέλθει από τα επιμέρους κράτη-μέλη. Αποτελεί μια πολιτική πράξη, που αφήνει, βέβαια, την πραγμάτωση του νομικού σκέλους της αναγνώρισης στα κράτη-μέλη. Τα οποία, μόνα αυτά, έχουν τη δυνατότητα να προχωρήσουν στη νομική πράξη της αναγνώρισης.³⁰

Σχετικά με τους όρους της αναγνώρισης, η *Declaration* περιέχει δύο κατηγορίες προϋποθέσεων: αυτές που χαρακτηρίζει «συνήθεις προϋποθέσεις της διεθνούς πρακτικής»,³¹ και αυτές που αποτελούν νεόκοπες προσθήκες. Οι συνήθεις προϋποθέσεις δεν κατονομάζονται, αλλά συνάγεται ότι αφορούν τους γνωστούς όρους του εδάφους, του λαού και της αποτελεσματικής εξουσίας. Μια τέταρτη προϋπόθεση, που συνήθως προστίθεται στις τρεις κλασικές προϋποθέσεις, η αποδοχή των διεθνών υποχρεώσεων, φαίνεται να διατυπώνεται, με διαφορετικό τρόπο, με τον όρο «appropriate obligations».

Από το σημείο αυτό και πέρα αρχίζει ένας εμπλουτισμός των προϋποθέσεων της αναγνώρισης, που ποτέ ως τα τώρα δεν έχει *σωρευτικά* εμφανιστεί σε επίσημο διεθνές κείμενο. Η δημοκρατική βάση του πολιτεύματος, δέσμευση, με καλή πίστη, στις ειρηνικές διαδικασίες και στις διαπραγματεύσεις (για την επίλυση των διαφορών), ο σεβασμός στις διατάξεις των διαφόρων θεμελιωδών κειμένων της διεθνούς κοινότητας, οι εγγυήσεις για τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα, που τα αναφέραμε σε παραπάνω γραμμές, αποτελούν νέους ή ανανεωμένους όρους για την αναγνώριση. Επίσης νέο όρο —που αφορά το αναγνωρίζον κράτος— είναι η υποχρέωση «να λαμβάνει υπόψη τις επιπτώσεις της αναγνώρισης στα γειτονικά κράτη», όπως κι η υποχρέωση της μη-αναγνώρισης οντοτήτων που αποτελούν το αποτέλεσμα επίθεσης. Ο τελευταίος όρος δεν αποτελεί νεωτερισμό, καθώς καταγράφει μιαν αρχή που τα μεταπολεμικά, τουλάχιστον, χρόνια έχει επικυρωθεί από οικουμενική συγκατάθεση.³²

30. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει ουσιαστική αλλαγή σε σχέση με τους παραδοσιακούς τρόπους αναγνώρισης, τουλάχιστον κάτω από τις σημερινές συνθήκες εξέλιξης των θεσμών της Κοινότητας και την εφαρμογή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης.

31. Βλ. Κρ. Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 62.

32. Βλ. σχετικά U.N. General Assembly Resolution 2625 («Declaration of Princi-

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα ποια μπορεί να είναι η επίδραση των νέων αυτών όρων στην ανάπτυξη του θεσμού της αναγνώρισης. Αν εξαιρέσουμε τις συνήθεις προϋποθέσεις και την αρνητική υποχρέωση της μη-αναγνώρισης, οι άλλες προϋποθέσεις δύσκολα θα μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο καθολικής, οικουμενικής αποδοχής, κάτω από τις συγκεκριμένες σημερινές διεθνείς συνθήκες. Εξαιρώντας και πάλι ορισμένες προϋποθέσεις που φαίνεται να έχουν εντοπισμένο χαρακτήρα για συγκεκριμένες περιπτώσεις κρατών (λ.χ. η δέσμευση για τον περιορισμό της διάδοσης των πυρηνικών), οι υπόλοιπες δύσκολα συμβιβάζονται με τις τρέχουσες αντιλήψεις αναγνώρισης και, περαιτέρω, πολλές από αυτές είναι δυσχερώς επαληθεύσιμοι και ρευστοί, από τη φύση τους, όροι: το αίτημα της δημοκρατικής αρχής, της προστασίας των ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων, ή του απαραβίαστου των συνόρων αναφέρεται σε εξελικτικές έννοιες που μπορεί να ικανοποιούνται τη στιγμή της αναγνώρισης, κυρίως μέσα από κείμενα που τις διασφαλίζουν ρηματικά, αλλά είναι δύσκολη η εξακρίβωση της τήρησής τους, όπως κι η συνέχειά τους μέσα στο χρόνο. Πάντως αποτελεί θετική εξέλιξη ότι η Κοινότητα, εγκαταλείποντας τον κανονισμό της πλειοψηφίας των κρατών, επαναφέρει επί τάπητος τη θεμελιώδη αρχή της δημοκρατικής νομιμοποίησης, που, έτσι, σιγά σιγά κερδίζει έδαφος στη διεθνή συνείδηση.³³

Η δυσκολία της εφαρμογής των κοινοτικών προϋποθέσεων για την αναγνώριση φανερώνεται και από την πρακτική που τελικά ακολούθησε στις αναγνωρίσεις τόσο των κρατών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, όσο και των κρατών της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Και στη μεν πρώτη κατηγορία, που δεν παρουσίαζε, λόγω της εθελούσιας διάλυσης, μείζονα διλήμματα, οι όροι δε φαίνεται να εξετάστηκαν ιδιαίτερα σοβαρά ούτε από τα επιμέρους κράτη, ούτε από τους μηχανισμούς της Κοινότητας· ενώ στη δεύτερη κατηγορία, η Κοινότητα υπήρξε πιο προσεκτική, αλλά οι μέθοδοι ελέγχου της μάλλον επιφανειακοί. Η Επιτροπή Badinter, που ανέλαβε το έργο

ples of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation among States in Accordance with the Charter of the United Nations»: «...No territorial acquisition resulting from the threat or use of force shall be recognized as legal».

33. Για το θέμα της «δημοκρατικής νομιμοποίησης» (democratic entitlement) βλ. Th. Franck, *ό.π.* Επίσης, J. Dugard, *Recognition and the United Nations*, Gratsins, Cambridge 1987.

του ελέγχου, στηρίχθηκε σε καταστατικά κείμενα και σε διαβεβαιώσεις, κι έδωσε — με τις προσωρινές εξαιρέσεις της Κροατίας και της Βοσνίας — με ευκολία τις ευλογίες της για αναγνώριση. Τα δε κοινοτικά κράτη δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ερευνήσουν συστηματικά την τήρηση των προϋποθέσεων πριν από τις αναγνωρίσεις.

Σχετικά, τώρα, με τη φύση της αναγνώρισης δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν απομάκρυνση από το μικτό χαρακτήρα της: δηλαδή τη δυνατότητα του κράτους να αναγνωρίσει, με διακριτική ευχέρεια, ένα νέο κράτος (πολιτικό σκέλος της αναγνώρισης), αλλά και τη νομική υποχρέωση του να αναγνωρίσει μόνον οντότητες που πληρούν τις νόμιμες προϋποθέσεις.³⁴ Η πολιτική υποχρέωση που έχουν τα κοινοτικά κράτη να συμμορφώνονται με τις κοινές θέσεις τους δεν αλλάζει σε τίποτε αυτή την εικόνα.

Τέλος ερχόμαστε στο θέμα του χρόνου (της κρίσιμης στιγμής) της αναγνώρισης, που άπτεται και του προβλήματος της φύσης της. Με τα κράτη που προέκυψαν από τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης μείζονα ζητήματα δεν υπήρξαν, διότι η συμφωνημένη λύση προηγήθηκε των αναγνωρίσεων. Για τα βαλτικά κράτη δεν υπήρξε, μάλιστα, ούτε ζήτημα αναγνώρισης, καθώς η Κοινότητα θεώρησε την προσάρτησή τους ως παράνομη, και την απόσχισή τους ως αποκατάσταση της νομιμότητας:

«Η Κοινότητα και τα κράτη-μέλη της θερμά χαιρετίζουν την αποκατάσταση της κυριαρχίας και της ανεξαρτησίας των βαλτικών κρατών, που χάθηκε το 1940. Έχουν σταθερά θεωρήσει ότι τα δημοκρατικά εκλεγμένα κοινοβούλια και κυβερνήσεις αυτών των κρατών [αποτελούν] τους νόμιμους εκπροσώπους των βαλτικών λαών».³⁵

Το πρόβλημα, ως εκ τούτου, περιορίζεται στην εσπευσμένη αναγνώριση των τριών δημοκρατιών της πρώην Γιουγκοσλαβίας, που ολοκληρώθηκε τους πρώτους μήνες του 1992 (Κροατία, Σλοβενία, Βοσνία). Η μία, μάλιστα, από αυτές πραγματοποιήθηκε με κατα-

34. Βλ. Nguyen Quoc D., *Droit International Public*, L.G.D.J., Παρίσι 1992, σ. 526 επ.

35. «Recognition of States», στο *International and Comparative Law Quarterly*, 1992, σ. 474. Για το θέμα των βαλτικών δημοκρατιών βλ. R. Yakemtchouk, «Les républiques baltes en droit international...», στο *Annuaire Français de Droit International*, 1991, σ. 259 επ.

στρατήγηση της γνωμοδότησης της Επιτροπής Διαιτησίας.³⁶ Το κυριότερο, όμως, στοιχείο που συνέχεται με το χρόνο της αναγνώρισης αφορά τις νομικές συνέπειες της αναγνώρισης. Με άλλα, απλά, λόγια, η διαδικασία των αναγνώρισεων, έτσι όπως ακολουθήθηκε, συγχέει τον ακριβή χαρακτήρα τους: η Κοινότητα και τα κράτη-μέλη της θεώρησαν ότι δημιουργούν κράτος με την αναγνώρισή τους ή ότι απλώς διαπιστώνουν την ύπαρξή του;³⁷

Η Επιτροπή Badinter, βεβαίως, είχε σπεύσει να τονίσει το διαπιστωτικό χαρακτήρα της αναγνώρισης στις διεθνείς σχέσεις.³⁸ Είχε, όμως, παράλληλα υπογραμμίσει ότι η Γιουγκοσλαβία ήταν σε μια φάση «διαδικασίας διάλυσης», που σήμαινε ότι ακόμα δεν είχε χαθεί οριστικά, ώστε να μπορεί να αντικατασταθεί από νέα κράτη. Από τη δική τους μεριά, οι κοινοτικοί μετέδιδαν αντιφατικά σήματα: ενώ δήλωναν πως το ζήτημα της κρατικής υπόστασης (statehood) είναι διακεκριμένο του ζητήματος της αναγνώρισης, ωστόσο προσέδιδαν στην αναγνώριση μια συστατική λειτουργία. Με το να συνδέσουν την αναγνώριση με την ολοκλήρωση της αυτοδιάθεσης, και με το να θεωρήσουν ότι ένα ζήτημα υπό εξέταση είναι αν έχει ολοκληρωθεί ή όχι η φάση της έκφρασης των λαών που κατοικούσαν εκεί πέραναγαν το μήνυμα ότι η δική τους αναγνώριση υποβοηθούσε τη διαδικασία ολοκλήρωσης, και, λίγο πολύ, ταυτιζόταν με τη δημιουργία του κράτους. Δεν ήταν, λοιπόν, η αναγνώριση —τη στιγμή που ερχόταν— απλώς διαπιστωτική. Σε αυτή τη σύγχυση συνέβαλε, οπωσδήποτε, και η Επιτροπή Badinter, με την επανειλημμένη αναφορά σε αυτό το θέμα.

4. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ο χειρισμός των θεσμών του Διεθνούς Δικαίου από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα στη διάρκεια της διάλυσης των κρατικών σχηματισμών της Ανατολικής Ευρώπης —ιδιαίτερα της Γιουγκοσλαβίας, για την οποία υπάρχει σημαντική κοινοτική δραστηριότητα— διαμορφώθηκε κάτω από συνθήκες έκπληξης και με σαφή πρόθεση τακτικών ελιγμών.

36. *Supra*.

37. Για τη διάκριση βλ. σχετική βιβλιογραφία που παρατίθεται στη σημ. 32.

38. «La Commission considère: a) [...]; que la reconnaissance par les autres États a des effets purement déclaratifs», Avis no. 1, *loc. cit.*

Ο θεσμός της αυτοδιάθεσης των λαών χρησιμοποιήθηκε με τον πολιτικό γνώμονα της μικρότερης δυνατής αναδιάταξης —και, άρα, αναστάτωσης— του πολιτικού χάρτη της Ευρώπης. Η φιλοσοφία αυτή σχηματίζεται τη στιγμή που διαπιστώνεται πια η αναπότρεπτη διάλυση όχι μόνον της Γιουγκοσλαβίας, αλλά, και κυρίως, της Σοβιετικής Ένωσης. Ο μεγάλος κίνδυνος που ελλοχεύει τη στιγμή εκείνη (και που εξακολουθεί και σήμερα ακόμα να είναι πραγματικός), ήταν (και είναι) μια πιθανή «ελεύθερη πτώση» των κρατικών σχηματισμών της Ανατολικής Ευρώπης. Μια διάλυση, δηλαδή, που θα ακολουθούσε την άναρχη πορεία μιας εξέτασης από μηδενική βάση των νέων υποκατάστατων των παλιών κρατών. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι κάθε λαός, που υποστήριζε την εθνική μοναδικότητά του, θα μπορούσε να διεκδικήσει τη στέγη του στη νέα Ευρώπη. Αλλά και κάθε κράτος, από αυτά που δε διαλύθηκαν, θα μπορούσε να προστρέξει στη βοήθεια των εθνικών συγγενών του, έτσι ώστε υποστηρίζοντάς τους να κερδίσει και εδαφικές προσαρτήσεις των περιοχών της κατοικίας των ομοειδών εθνοτήτων του. Αν κι αυτό το σχήμα μοιάζει ανακουφιστικό, και, παράλληλα, ανθρωπιστικά ευγενές, κλείνει μέσα του πολλές αιματηρές περιπέτειες, και, τελικά, πολλές αδικίες. Γιατί, βέβαια, τέτοιες μεταβάσεις —όπου θα ήταν γεωγραφικά εφικτές— απαιτούν άσκηση βίας, η οποία πάντοτε, δυστυχώς, συναρτάται με την ύπαρξη δύναμης. Κι η δύναμη δε σταματάει, βέβαια, μπροστά στην αδικία.

Κατά συνέπεια, η επιλογή της Κοινότητας να αποδεχτεί μόνον εκείνες τις οντότητες που θα αποτελούσαν συνέχιση των ήδη υπαρχόντων ομοσπονδιακών οντοτήτων με τα δεδομένα σύνορά τους είναι μια προσπάθεια να συγκρατηθεί η πλήρης διάλυση. Αυτή η λύση έχει ως συνεπαγόμενο αποτέλεσμα την αποδοχή του πολυεθνικού κράτους ως αναγκαίας μονάδας των διεθνών σχέσεων. Μια άποψη που, ουσιαστικά, καταργεί την ιδέα της εξωτερικής αυτοδιάθεσης, κι ενισχύει τη λογική της εσωτερικής αυτοδιάθεσης.

Αυτή η εσωτερική αυτοδιάθεση παρουσιάζεται ενισχυμένη από την κοινοτική δραστηριότητα. Τόσο από τα κείμενα της Κοινότητας, όσο και από τα συγγενή κείμενα ή σχέδια κειμένων και τις δραστηριότητες των παράλληλων ευρωπαϊκών μηχανισμών (Συμβούλιο της Ευρώπης, ΔΑΣΕ), εκπέμπεται ένα σχήμα ενεργητικής προστασίας των εθνικών ομάδων που διατηρούνται μέσα στα κατεστημένα σύνορα. Η υποχρέωση του πολυεθνικού κράτους όχι μόνον να αποδέχεται την ύπαρξη των μειονοτικών πληθυσμών,

αλλά και να συμβάλλει θετικά στη διαιώνιση της διαφοράς τους και στην ενίσχυση της θέσης τους μέσα στον κρατικό κορμό αποτελεί βήμα απαραίτητο για την αποτροπή της διάλυσης και τον κατευνασμό των εθνικιστικών ροπών. Είναι το αντίδοτο που προσφέρεται από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς απέναντι στην αποδοχή της πολυεθνικότητας και την έκφραση πίστης των μειονοτικών πληθυσμών στις κρατούσες πολιτικές συνθήκες και στον περιορισμό των αξιώσεών τους.

Αυτή η ευρωπαϊκή προτίμηση στην εσωτερική αυτοδιάθεση και στην πολυεθνικότητα των ευρωπαϊκών κρατών έχει, βέβαια, και τα μειονεκτήματά της. Έτσι μηχανιστικά που έχει προταθεί —μόνον ομοσπονδιακά κρατίδια έχουν δικαίωμα αυτοδιάθεσης— αγνοεί μια σειρά παράγοντες, που σε ορισμένα γεωγραφικά πλάτη, απαιτούν διαφοροποιήσεις της αρχής. Δεν είναι, λ.χ., συνετό να επιμένει κανείς σε συμβιώσεις λαών που δηλωμένα, και με το αίμα τους τις περισσότερες φορές, έχουν εκφράσει την αποδοκιμασία τους στη συνύπαρξη· όπως δεν είναι συνετό να παραγνωρίζονται τελείως οι πραγματικές διαφορές —πολιτιστικές, οικονομικές, κοινωνικές— που ενυπάρχουν σε ορισμένους συμβιώνοντες λαούς και οι οποίες είναι ικανές να διαβρώσουν τον ιστό της συμβίωσης ή να μη τον αφήσουν ποτέ να συγκροτηθεί. Τέτοιου είδους διαφορές περιορίζουν, μάλιστα, και τη δυνατότητα ικανοποιητικής ανάπτυξης της προστασίας της διαφοράς σε ένα πολυεθνικό κράτος, καθώς οι ισχυρότερες εθνικές ομάδες δεν αφήνουν την ελεύθερη ανάπτυξη των ασθενών, και καθώς οι τελευταίες κινητοποιούν, πια, τον εθνικισμό για να βρουν τη σωτηρία, και να επιβιώσουν. Παραδείγματα τέτοιας αποτυχημένης εφαρμογής της εσωτερικής αυτοδιάθεσης και της πολυεθνικότητας είναι, βέβαια, η Βοσνία, όπως και ορισμένες δημοκρατίες του Καυκάσου και των ενδότερων περιοχών της Ασίας.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η αρχή φαίνεται να έχει περισσότερες επιτυχίες, παρά αποτυχίες, και φαίνεται να έχει αποτρέψει, ως τα τώρα, ακραίες αποσυνθέσεις της γεωπολιτικής οργάνωσης της Ευρώπης. Η τελική επιτυχία ή η αποτυχία της πολιτικής αυτής θα εξαρτηθεί από την αναζήτηση κι ανεύρεση μεθόδου ενίσχυσης των πολυεθνικών κρατών, θεσμικού και οικονομικού χαρακτήρα, που να βοηθούν τη διεθνή άνοδό τους, αλλά και την ολοκλήρωση της διαδικασίας συσσωμάτωσης των εθνικά διαφορετικών μονάδων στο ενιαίο πολυεθνικό κράτος.

Αλλά κι ο θεσμός της αναγνώρισης χρησιμοποιήθηκε για συγγενείς σκοπούς, ως τμήμα μιας δίδυμης πολιτικής. Η παρατήρηση που πρέπει να προστεθεί εδώ είναι ότι η κοινοτική αντίληψη για την αναγνώριση εμπλουτίζει σημαντικότερους όρους της αναγνώρισης. Αν και δε δημιουργεί δίκαιο γενικής εφαρμογής —δώδεκα κράτη μόνον δεν έχουν τέτοια ισχύ—, ωστόσο ενισχύει σημαντικά το στρατόπεδο εκείνων των διεθνών πρωταγωνιστών που ζητούν περισσότερες εγγυήσεις από τους νεήλυδες από την απλή απόδειξη της υλικής ύπαρξής τους. Στο σημείο αυτό η Ευρωπαϊκή Κοινότητα προσφέρει μια καλή υπηρεσία στο διεθνές δίκαιο και στην πραγμάτωση του δύσκολου τολμήματος της εξηθικοποίησης των διεθνών σχέσεων.

ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ:
ΔΥΟ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Πριν αναλύσουμε το αντικείμενο της μελέτης, θέλουμε να διευκρινίσουμε σύντομα τη μέθοδο που ακολουθούμε. Στον τίτλο χρησιμοποιούμε την έννοια «πολιτική κουλτούρα»: εδώ προτείνουμε ένα σφαιρικό και ιστορικό ορισμό της έννοιας. Με τον όρο «πολιτική κουλτούρα» εννοούμε το μεταβλητό σύνολο των σχημάτων που συγκροτούν την αντίληψη, τη γνώση, τη φαντασία και τη δράση των υποκειμένων, μέσω των οποίων το Πολιτικό βρίσκει στην ιστορία τις θεσμικές και συμβολικές του μορφές.¹ Αυτός ο ορισμός τοποθετείται στο μέσον, ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και στους υποκειμενικούς προσανατολισμούς, και είναι χρήσιμος στην καθημερινή κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Αν από την άλλη πλευρά αναφερόμαστε στη διαιώνιση της ύπαρξης ορισμένων παραδόσεων του παρελθόντος στα πλαίσια της συλλογικής μνήμης, ωστόσο αυτές οι παραδόσεις αποτελούν πάντα το προϊόν μιας επιλογής που προσαρμόζεται στις απαιτήσεις του παρόντος, απαιτήσεις που περικλείουν τους τρόπους κυριαρχίας και τις φαντασιώσεις των υποκειμένων. Αυτά τα προαναφερθέντα σχήματα έχουν στενές σχέσεις με τις φαντασιώσεις, εφόσον οι τελευταίες οργανώνουν την «αβάσταχτη» σχέση των υποκειμένων με το Πραγματικό και τη ριζική έλλειψη που αυτό προϋποθέτει. Τα ομιλούντα υποκείμενα είναι πάντα όντα «απροσαρμοστα» στη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα, δηλ. πάντα τους «λείπει κάτι»: τα υποκείμενα εφευρίσκουν έτσι θεσμούς και παράγουν πνευματικά προϊόντα για να καλύψουν αυτό το κενό γύρω από το οποίο συγκροτούνται.²

1. Ν. Δεμερτζής, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα 1989.

2. Βλ. Th. Lipowatz, «Das Symbolische als Nicht-Identität», στο *Riss, Zeitschrift für Psychoanalyse*, No 11, Ζυρίχη 1989.

Μέσω των λέξεων, των εικόνων και των πρακτικών τα υποκειμένα συγκροτούν ατομικά και συλλογικά τα συμβολικά και θεσμικά πλαίσια που τους προσφέρουν ένα κάποιο στήριγμα στο Πραγματικό. Η θρησκεία και η εθνικιστική ιδεολογία είναι δύο από αυτά τα στηρίγματα, τα οποία δεν ανάγονται το ένα στο άλλο. Πέραν αυτών, αυτό που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ είναι το νόημα της «διαδικασίας του πολιτισμού» μέσα από τη θρησκεία και την ιδεολογία. Με «διαδικασία του πολιτισμού» εννοούμε επίσης τη «διαδικασία της εξετομίκευσης», δηλ. το γίνεσθαι της σύγχρονης κοινωνίας και του σύγχρονου ανθρώπου, μέσα από τα σχήματα κοινότητας που κατά εποχές κυριάρχησαν.³ Αν εδώ αναλύουμε την επιρροή του ορθόδοξου χριστιανισμού, του εθνικισμού και της αμοιβαίας σχέσης τους επάνω στο γίνεσθαι της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας, αυτό δε σημαίνει καθόλου ότι έχουμε λησμονήσει την ύπαρξη άλλων «πολιτισμικών παραγόντων»· η ανάλυσή μας δεν αποτελεί μian αναγωγική και αιτιοκρατική εξήγηση των φαινομένων.

Σήμερα είμαστε μάρτυρες μιας αναγέννησης του εθνικισμού και της θρησκευτικότητας στην Ελλάδα. Οι αφορμές που οδήγησαν εκεί τους ανθρώπους είναι γνωστές: από τη μια η κατάρρευση του παραδοσιακού μαρξισμού και του ιδεολογικού Λόγου (Discours) που τον συγκροτούσε, όπως και η παρούσα κρίση των «αξιών»· από την άλλη οι πολιτικές ανακατατάξεις στις γειτονικές χώρες του Βορρά και της Ανατολής, όπως και οι μισοπραγματικές και μισοφантаστικές απειλές που απορρέουν από αυτές. Πίσω από τη θρησκευτικότητα και τον εθνικισμό μαντεύει κανείς τις μεγάλες δυσκολίες που βιώνουν ψυχικά τα υποκείμενα, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον εκσυγχρονισμό και την οικονομική, διοικητική και πολιτιστική προσαρμογή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ενώ από την άλλη η άνοδος του ρατσισμού απέναντι στους ξένους πρόσφυγες και μετανάστες καθώς και άλλα κοινωνικά προβλήματα (όπως η νέα φτώχεια, η εγκληματικότητα, η τρομοκρατία, κλπ.) ρίχνουν τη σκιά τους επάνω στην καθημερινότητα. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια «κρίση ταυτότητας» και την επαναφορά του εθνικιστικού και του θρησκευτικού απωθημένου, που εκφράζεται με το κούφιο Λόγο της προγονολατρίας και της

3. Βλ. N. Elias, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt/M. 1991· L. Dumont, *Essais sur l'individualisme*, Παρίσι 1976.

βυζαντινολατρίας· ο απολογητικός ρόλος του είναι εμφανής. «Πολλοί» Έλληνες αισθάνονται «απομονωμένοι» και «απειλούμενοι» και αναπαράγουν τα γνωστά σύνδρομα άμυνας, αυτοαπομόνωσης και αποκλεισμού.⁴

Σ' αυτά προστίθεται μια ορισμένη «διανοουμενίστικη» αλαζονική αδράνεια σκέψης, που παραδοσιακά εντόπιζε και εντοπίζει στο ελληνικό κράτος και τους «ξένους» τα δύο «κακά αντικείμενα», που είναι υπεύθυνα για τη «δυστυχία» του έθνους,⁵ αντί (η διανόηση) να θέσει στον εαυτό της το ερώτημα: γιατί οι Έλληνες δεν μπόρεσαν μέχρι τώρα να αναπτύξουν τους θεσμούς και τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας μ' ένα τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τις διάφορες δυσκολίες που τους παρουσιάζονται, έχοντας εμπιστοσύνη στον εαυτό τους, μη παραπονόμενοι για την αδυναμία και την ανικανότητά τους να επιλύσουν τα προβλήματα.⁶

Αν κάθε εθνική ταυτότητα είναι ένα μωσαϊκό διαφόρων στοιχείων, ασυνείδητα και/ή συνειδητά συναρμολογημένων κατά τη διάρκεια των αιώνων, κρύβει ωστόσο κάτω από μια φαντασική μορφή τις ευτυχείς και δυστυχείς συγκυρίες της ιστορίας ενός λαού. Η συλλογική μνήμη συγκρατεί επιλεκτικά τις παρελθούσες δόξες και τα παρελθόντα τραύματα της ομάδας· αλλά εξαρτάται από τη «συμβολική διεργασία» των τραυμάτων, αν αυτά ενεργοποιηθούν στο παρόν ξανά ή μη: οι απειλές του παρόντος και οι συγκρούσεις μπορούν να οδηγήσουν σε μια μορφή (συλλογικής) υστερίας ή παράνοιας που αναπαράγει φαντασιακά τα κακά επωλωμένα τραύματα του παρελθόντος.

Γιατί οι Έλληνες δεν μπόρεσαν να διεργασθούν τα τραύματα του παρελθόντος, και από τότε που υπάρχουν αυτά; Από την άλλη η ηρωοποίηση και η ωραιοποίηση του παρελθόντος με λιγότερο ή περισσότερο εθνοκεντρικούς τόνους, λειτούργησε ιδεολογικά με

4. Βλ. Th. Lipowatz, «Über den Begriff der Identifizierung bei Freud», στο *Riss*, No 12, Ζυρίχη 1989· Th. Lipowatz, «Griechenland: Eine gespaltene Identität», στο *Texte und Kontext*, Sonderreihe, Band 29, Die Kulturelle Identität der Kleinen Länder Europas, Kopenhagen, Μόναχο 1991· Θ. Λίποβατς, «Η Ελλάδα, μια διχασμένη ταυτότητα», στο Θ. Λίποβατς, *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα 1991.

5. Βλ. S. Mappa, Perception de soi et exclusion: les cas de la société grecque, Forum de Delphes, 1990 (manuscript).

6. Βλ. S. Mappa, Un mécanisme interne d'exclusion: la perception de la différence chez les intellectuels grecs, Forum de Delphes, 1990 (manuscript).

τη μορφή της *απάρνησης*⁷ της σύγχρονης απογοητευτικής πραγματικότητας. Συνήθως παραπονιούνται πολλοί για την ασθενή επίδραση του Διαφωτισμού στη νεότερη Ελλάδα. Και όμως ο Διαφωτισμός υπήρξε σε ολόκληρη την περίοδο 1770-1821. Οι ιδεολόγοι της εθνεγερσίας αναφέρονταν στην αρχαιότητα όχι ως προγονολάτρες αλλά ως δημοκράτες και ρεπουμπλικάνοι· υπήρξαν δε ακόμη και διαφωτιστές ορθόδοξοι κληρικοί. Αλλά η ανεξαρτησία έφερε το 1830 τη μοναρχία και την παλινόρθωση. Έτσι επικράτησε ένα μη ρεπουμπλικανικό μοντέλο του εθνικισμού. Αυτό το μοντέλο εμπνεύστηκε από ορισμένες τάσεις του γερμανικού ρομαντισμού και συνδύασε μια εξιδανικευμένη εικόνα της αρχαιότητας με μια εξίσου ιδεολογημένη παράσταση του βυζαντινού Μεσαίωνα. Όλα αυτά συνοδεύτηκαν από τον εθνικό αλυτρωτισμό και μεγαλοϊδεατισμό (1844) που κατέληξαν στην Καταστροφή του 1922. Αν και έκτοτε υπήρξε εθνικισμός, τότε αυτός πάντα αναπαράχθηκε μέσα από το αίτημα της παλινόρθωσης και διαφύλαξης των τμημάτων της ελληνικής χώρας κάτω από το «σήμα του ορθόδοξου σταυρού».

Χωρίς να υποτετιμούμε τη μεγάλη σημασία του βενιζελισμού στην περίοδο 1905-1935 έπειτα από την εθνική ήττα του 1897, εν τούτοις πάντα υπήρξε μια «συγχώνευση» ανάμεσα στο «βωμό και στο θρόνο»: τα συμφέροντα του ενός ήταν τα συμφέροντα του άλλου και αντιστρόφως, και ο βενιζελισμός δεν άλλαξε ουσιωδώς τα πράγματα. Αυτή η συγχώνευση («συμφωνία») έχει μια μακρά ιστορία από τη βυζαντινή και την οθωμανική ιστορία. Αν στη συνέχεια, από το 1923 και έπειτα, ο θρόνος αντικαταστάθηκε δύο φορές από το ρεπουμπλικανικό βήμα, εν τούτοις το σχήμα διατηρήθηκε, ιδιαίτερα όταν προστέθηκαν νέα τραύματα όπως η ναζιστική/φασιστική/βουλγαρική κατοχή (1941-1944), ο εμφύλιος πόλεμος (1946-1949), η δικτατορία των συνταγματαρχών (1967-1974) και η τουρκική κατοχή της Β. Κύπρου από το 1974.

Για να κατανοήσουμε τη «συγχώνευση» ανάμεσα στο θρόνο και το βωμό, στο κράτος και την εκκλησία και τη σχετική αποτυχία του κοσμικού (λαϊκού) κράτους, πρέπει να λάβουμε υπόψη ορισμένα ιστορικά πρότυπα και γεγονότα. Για την ορθόδοξη εκκλησία παραμένει κύριο τραύμα η 4η σταυροφορία, κατά τη διάρκεια

7. Βλ. S. Freud, «Fetischismus», στο *Studienausgabe III*, Frankfurt /M., 1975· Σ. Φρόνντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, Αθήνα 1991.

της οποίας το 1204 οι καθολικοί λατίνοι επέβαλαν την κυριαρχία τους με τη βία, που στη συνέχεια προσπάθησαν να διαιωνίσουν χωρίς τελική επιτυχία. Η δεύτερη πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 παραμένει ένα μείζον τραύμα στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων, που ωστόσο ξεπεράστηκε μερικώς με την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Οι προσπάθειες ένωσης των εκκλησιών το 1272 και το 1438 απέτυχαν· αυτό ήταν μια συνέπεια του ότι στο θρησκευτικό επίπεδο η πτώση του 1204 αποτέλεσε ένα μείζον τραύμα στο επίπεδο αυτό. Αυτό γιατί μετά το 1453 ο σουλτάνος παραχώρησε στον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης προνόμια, όπως και την πνευματική κυβέρνηση όλων των ορθοδόξων (εδραιώνοντας έτσι έναν ελληνικό υπο-ιμπεριαλισμό απέναντι στους Σλάβους των Βαλκανίων). Εξαιτίας αυτού η ορθόδοξη εκκλησία αισθανόταν προφυλαγμένη από τον απειλητικό ανταγωνισμό του καθολικισμού και του προτεσταντισμού, ενώ από την άλλη αναδείχτηκε στο μόνο πνευματικό και πολιτισμικό (όχι: εθνικό) αντιπρόσωπο του ελληνικού λαού· μέχρι ενός ορισμένου σημείου διέσωσε την ύπαρξη του ελληνικού λαού (όχι: έθνους, γιατί η τελευταία έννοια σχηματίστηκε στα τέλη του 18ου αιώνα) μέχρι την εθνεγερσία, αλλά με το τίμημα της συνεργασίας με τον κατακτητή. Όμως τι έγινε κατόπιν;

Παρόλο ότι υπήρξαν προσπάθειες συγκρότησης ενός κοσμικού (λαϊκού) κράτους, εν τούτοις απέτυχαν εξαιτίας της ιδιομορφίας της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους, που οφείλεται στη διαιώνιση του ιστορικού παρελθόντος. Οι ιστορικές και κοινωνιολογικές μελέτες δείχνουν από την άλλη μια ορισμένη συνέχεια⁸ στους θεσμούς και στο πνεύμα της βυζαντινής και της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εφόσον και οι δύο ήταν «πατριμονιαλιστικές» και «ανατολικές δεσποτείες»: εν τούτοις η συλλογική ελληνική φαντασία εισήγαγε εδώ μια σχέση ανάμεσα στο «καλό αντικείμενο» —το Βυζάντιο— και το «κακό αντικείμενο» — την οθωμανική Τουρκία. Έτσι οι Έλληνες συχνά κατηγορούν εαυτούς για τις αδυναμίες τους, αλλά απωθούν τη δική τους ευθύνη και την προβάλλουν αποκλειστικά στην εποχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αλλά ξεχνούν ότι η τελευταία, πέραν από το χαρακτήρα ξένης κατοχής που είχε, είχε αναπαραγάγει πολιτισμικές δομές, ο-

8. Βλ. N. Demertzis, *The influence of the byzantine and ottoman tradition on political culture in the Balkan states: the greek case*, Αθήνα 1992 (manuscript).

μόλογες με αυτές του Βυζαντίου. Όσον αφορά τους Δυτικούς, παρέμειναν για προφανείς ιστορικούς λόγους ένα αντικείμενο αμφίροπης αγάπης και μίσους· αυτό που είναι βέβαιο, είναι ότι οι Έλληνες δεν αισθάνονται ακόμα ως «Δυτικοί» ή «Ευρωπαίοι», αλλά πρέπει να ερωτηθεί κανείς για ποιους Έλληνες πρόκειται εδώ και γιατί.

Εξαιτίας της ιστορίας (από την εμφάνιση των Τούρκων τον 11ο αιώνα και έπειτα) η ελληνική κουλτούρα ανέπτυξε σε μεγάλο βαθμό έναν *αμυντικό* χαρακτήρα (με στοιχεία παρανοϊκής μεγαλο- και μικρομανίας), φαινόμενο κάθε στείρου, παραδοσιακού και κλειστού πολιτισμού· ανάλογο φαινόμενο αναπαράγεται στη νεότερη ελληνική πολιτική κουλτούρα, που χαρακτηρίζεται από αδεξιότητες, έλλειψη οξυδέρκειας, συνέχειας και ορθολογικότητας.⁹ Για να γίνει αυτό κατανοητό πρέπει να αναλύσει κανείς τις δομές των θεσμών και της οικονομικής ανάπτυξης, που είχαν μεγάλη επίδραση και επάνω στη φύση του εθνικισμού. Εδώ αναφέρουμε τρεις διαστάσεις της πολιτικής κουλτούρας άμεσα συνδεδεμένες με την ιδιομορφία της θρησκείας και του εθνικισμού: την *πελατεία*, τον *παραδοσιακό ατομικισμό* και τον *κοινοτισμό*. Αυτές οι διαστάσεις είναι ενδιαφέρουσες για ένα λόγο ακόμη· η θέση μας εδώ είναι ότι φέρουν τα ίχνη ενός τύπου συμπεριφοράς και νοοτροπίας, που ξεκινούν από την αρχαιότητα περνώντας από το Βυζάντιο. Υποστηρίζουμε εδώ τη διατήρηση της ύπαρξης ορισμένων πολιτιστικών μοντέλων που, ακόμα και τεθλασμένα, δεν ξεπεράσθηκαν ως τα σήμερα και δεν αντικαταστάθηκαν ακόμα επαρκώς από άλλα, μοντέρνα, μοντέλα. Ο αμυντικός χαρακτήρας της ελληνικής κουλτούρας βρίσκεται στις ρίζες της αμφίροπης στάσης της απέναντι στη Δύση και τη νεωτερικότητα.¹⁰

Πρώτα για την πελατεία: το νέο ελληνικό κράτος συγκροτήθηκε από το 1821 μέσα από προχωρημένους ρεπουμπλικάνικους θεσμούς και η καθολική ψηφοφορία όπως και οι μορφές του κράτους Δικαίου εισήχθησαν πολύ νωρίς. Αλλά αυτές οι μορφές εισήχθησαν από τα επάνω από διαφωτιστές διανοούμενους και πολιτικούς σε μια φτωχή, αγροτική χώρα, που σε μεγάλο βαθμό κυριαρχούνταν από τα σόγια ή ευρύτερες οικογένειες/οικογενειακά δίκτυα. Οι κρατικοί φιλελεύθεροι θεσμοί έγιναν αντικείμενο νο-

9. Βλ. Θ. Λίποβατς, «Θέσεις για την πολιτική ψυχολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το έτος 2000», στο Θ. Λίποβατς, *Ζητήματα...*, ό.π.

10. Βλ. Ν. Demertzis, *The influence...*, ό.π.

μής προς όφελος των συμφερόντων των σογιών και των πελατειών τους. Η μοναρχία, όπως και η Δημοκρατία, χρησιμοποίησε τον κοινοβουλευτισμό στηρίζοντας την εξουσία των σογιών, που με τη σειρά τους διέβρωσαν τα κόμματα, ικανοποιώντας τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους.¹¹

Όσον αφορά τον παραδοσιακό ατομικισμό, αυτός είναι αιτία και προϋόν του ελληνικού εμπορικού πνεύματος από την αρχαιότητα. Τον ονομάζουμε «παραδοσιακό» γιατί είναι διαφορετικός από το σύγχρονο ατομικισμό. Δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει αυτή τη διάκριση αν δεν τη συσχετίσει με την έννοια του κοινοτισμού· η τελευταία προέρχεται από τη σημασία που έχει η κοινότητα και το κοινοτικό πνεύμα για τα άτομα στον ελληνικό χώρο, ως ιδεολογικός συνεκτικός ιστός που συγκαλύπτει και συγκροτεί μιαν αντιφατική πραγματικότητα. (Βέβαια ο κοινοτισμός χαρακτηρίζει όλους τους ορθόδοξους λαούς, και ιδιαίτερα τους Ρώσους· όμως υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσά τους, εφόσον χάρη στο «εμπορικό δαιμόνιο» οι Έλληνες δεν υποκύπτουν ολοκληρωτικά σ' αυτόν.) Κατά βάθος το «πραγματικό» υποκείμενο είναι η οικογένεια. Αντίθετα ο μοντέρνος ατομικισμός γεννήθηκε μαζί με την κοινωνία του συμβολαίου, διαρρηγνύοντας το θώρακα της παραδοσιακής κοινότητας. Βέβαια αυτοί οι δύο ιδεατοί τύποι (κοινωνία/κοινότητα) της κοινωνικότητας και της ατομικότητας δεν υπάρχουν με μια καθαρή μορφή στην εμπειρική πραγματικότητα και πάντα συνυπάρχουν λίγο πολύ. Αν η εμπορευματική οικονομία υπήρξε στην απαρχή της *κοινωνίας του συμβολαίου*, ωστόσο ο δρόμος υπήρξε μακρὸς μέχρι την τελειωτική και ολική επικράτηση αυτής της μορφής κοινωνικής οργάνωσης. Η παραδοσιακή εμπορευματική παραγωγή των Ελλήνων (αλλά και των Κινέζων, των Ινδών, κλπ.) δεν είναι «μοντέρνα», και αυτό προϋποθέτει επίσης την ύπαρξη του τύπου ενός ανθρώπου-ατόμου, που δεν απελευθερώθηκε ολικά από τις κοινοτικές πιέσεις και εξαρτήσεις.¹²

Είναι βέβαιο ότι η ανάπτυξη της μοντέρνας ατομικότητας με τη σειρά της επιτάχυνε το ξεπέραςμα της (μεγάλης) οικογένειας, και της πελατείας. Αυτό που χαρακτηρίζει το μοντέρνο άτομο είναι ο αγώνας του για να κατακτήσει ελευθερίες και δικαιώματα από τις αρχές και αυθεντίες και η *θέλησή του* (όχι: «βούληση») να κανονί-

11. Βλ. Δ. Χαλαλάμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Αθήνα 1989· Ν. Μουζέλης, *Νεο-ελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1985.

12. L. Dumont, *ό.π.*· N. Elias, *ό.π.*

ζει όλες τις υποθέσεις του μ' έναν ορθολογικό, υπεύθυνο και αξιόπιστο τρόπο. Αυτό προϋποθέτει επίσης την πίστη στο λόγο του Άλλου (το συμβόλαιο, την πίστωση, την εμπιστοσύνη και φερεγγυότητα), στην εμφάνιση του Νόμου και του κράτους Δικαίου, την εμπιστοσύνη στον ορθό και κριτικό Λόγο (που δεν είναι απλά ο εργαλειακός Λόγος). Όλες αυτές οι κατηγορίες, αν και γνωστές στην Ελλάδα, δεν μπόρεσαν να επικρατήσουν μέχρι σήμερα. Εξάλλου η διαφθορά και το πνεύμα του «αυτοσχεδιασμού», της «προχειρότητας» (free riders, Ζοριμάς) δεν είχαν στην Ελλάδα ένα «αναπτυξιακό» αποτέλεσμα, εξαιτίας της έλλειψης των (προαναφερθεισών) συμβολικών προϋποθέσεων, που θα μπορούσαν να μεταβάλουν τον «αυτοσχεδιασμό» σε μια κανονική και παραγωγική πράξη. Από την άλλη ο κοινοτισμός μπορεί κάλλιστα να συνυπάρξει με την ικανότητα πονηρίας και την αφερεγγυότητα των ατόμων εφόσον τα τελευταία αισθάνονται «υποχρεωμένα» και «υπεύθυνα» μόνον εμπρός στα μέλη του σογιού τους.

Αυτός ο κοινοτισμός¹³ [που αναφέρεται στην έννοια *Gemeinschaft*, σε αντιδιαστολή με τη *Gesellschaft* (κοινωνία, εταιρεία) είναι στην καρδιά του εθνικισμού (που μας ενδιαφέρει εδώ) και του ορθόδοξου χριστιανισμού, και αμφότεροι αποτελούν ένα εμπόδιο στον εκσυγχρονισμό (σε αντίθεση με το γαλλικό και αγγλοσαξονικό τύπο εθνικισμού, που επικράτησε σε όλη τη Δυτ. Ευρώπη): αυτό δε συμβαίνει συνειδητά, τουναντίον παίρνει λεπτές μορφές που, παρόλο ότι αναγνωρίζουν τις αρετές του επιχειρησιακού πνεύματος, το φρενάρουν ωστόσο στο κρίσιμο σημείο. Αυτό γιατί ο κοινοτισμός αναπαράγεται από το (διευρυμένο) θεσμό της οικογένειας (σόι) και το «αδελφικό» πνεύμα της ομάδας (παρέας, κλίκας) που επιβάλλεται μέσω του κομφορμισμού στα άτομα που το συγκροτούν. Τα άτομα στην Ελλάδα «υπάρχουν» (όπως και στην αρχαία Ελλάδα ή άλλες παραδοσιακές κοινωνίες προκαπιταλιστικού τύπου) πρώτα ως μέλη μιας οικογένειας και μιας παρέας και οι σχέσεις τους με τους άλλους χαρακτηρίζονται από δυσπιστία, προνόμια και τον αποκλεισμό του άλλου.

Εδώ επανερχόμαστε στην ορθοδοξία και τη σχέση της με τον εθνικισμό σήμερα.¹⁴ Ανεξάρτητα από τις πνευματικές, δογματικές

13. H. Plessner, *Die Grenzen der Gemeinschaft*, Βόννη 1972· R. Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Παρίσι 1986· E. Balibar - I. Wallerstein, *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*, Παρίσι 1988.

14. Βλ. E. Hobsbawm, *Nations et nationalisme depuis 1780*, Παρίσι 1990· E. Pa-

του επιδόσεις, που δεν είναι ούτε ανώτερες ούτε κατώτερες από αυτές του καθολικού και του προτεσταντικού χριστιανισμού, ο ορθόδοξος χριστιανισμός φέρει μια σειρά χαρακτηριστικών, εν μέρει δομικής και εν μέρει ιστορικής φύσης. Σήμερα, σ' όλες τις χώρες όπου επικρατεί, ο ορθόδοξος χριστιανισμός βρίσκεται σε άμυνα, εδώ και 900 χρόνια. Αν προσπαθεί να απαντήσει στις προκλήσεις της νεωτερικότητας, το κάνει με αδέξιο και επιθετικό τρόπο, δαιμονοποιώντας τον αντίπαλο και ταυτιζόμενος πάντα με το εκάστοτε κράτος έθνος. Αυτή η διπλή ταύτιση υπάρχει επίσης και σε ορισμένα καθολικά (Ιρλανδία, Πολωνία) και προτεσταντικά (Αγγλία, Σκωτία) έθνη. Αλλά στους ορθόδοξους λαούς είναι βαθύτερη· πρόκειται για την κυριαρχία της κοινότητας (που συγκαλύπτει ιδεολογικά τις ιεραρχικές σχέσεις), εφόσον δεν υπάρχει εδώ ούτε η υπερεθνική καθολική ιεραρχία, ούτε ο ατομικισμός της προτεσταντικής συνείδησης. Οι δύο τελευταίες μορφές μπόρεσαν να αναπτυχθούν επειδή στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα η καθολική εκκλησία επέβαλε την έννοια του Φυσικού Δικαίου στην οργάνωση της εκκλησίας και της κοινωνίας (και κοινότητας), αποδεχόμενη επίσης το θεσμικό χωρισμό ανάμεσα στην εκκλησία και το κράτος.

Στο Βυζάντιο, οι δύο αυτές μορφές συγχωνεύθηκαν σε μια ιδιαίτερη μορφή, παρόλο ότι υπήρχαν δύο ξεχωριστές γραφειοκρατίες και ιεραρχίες: δεν πρόκειται για μια θεοκρατία αλλά για ένα μεικτό σύστημα ιεροκρατίας. Στην πολιτική θεολογία του Βυζαντίου¹⁵ έπαιξε μεγάλο ρόλο το γεγονός ότι το πρόσωπο του αυτοκράτορα ήταν ιερό, και είχε «διπλή φύση», όπως ο Ιησούς Χριστός.¹⁶ Έτσι ο βυζαντινός αυτοκράτορας αποτέλεσε το (ευτυχώς) ποτέ πραγματοποιηθέν πρότυπο των γερμανών αυτοκρατόρων και των γάλλων βασιλέων· αλλά σε διαφορά με αυτούς έλεγχε την εκκλησία. Εδώ βλέπει κανείς τη στενή σχέση που υπήρξε ανάμεσα στο κράτος, την εκκλησία και το λαό, ανάμεσα στους οποίους υπήρχε μια σχέση συγχρόνως ευέλικτη και ασαφής. (Υπάρχει η ιδεολογική άποψη περί «δημοκρατικότητας» στην ορθοδοξία. Πέραν του ότι η τελευταία δε νοείται χωρίς τον *ολιγαρχικό χαρακτήρα*

tlagean, «Byzance, Le Barbare, l'hérétique et la loi universelle», στο L. Poliakov (επιμ.), *Ni juif, ni grec. Entretiens sur le racisme*, Παρίσι-La Haye 1978.

15. Βλ. H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1982.

16. Βλ. E. Kantorowicz, *The King's two bodies*, Λονδίνο 1959· του ίδιου, *Ανατολή δεσπότης* (Oriens Augusti, Lever du Roi), στο H. Hunger (επιμ.), *Das byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt 1975.

των επισκόπων, η «κοινότητα των πιστών» είναι μια φανταστική κοινότητα, ταυτιζόμενη με την «τέλεια κοινότητα», στην οποία η ίδια η έννοια δικαιώματος και κριτικού λόγου του ατόμου θεωρείται «αμάρτημα» και είναι αδιανόητη. Εξάλλου καμιά ατομικότητα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς ορισμένες ιεραρχικές δομές, εφόσον αυτές προϋποθέτουν μέσα σε έννομα πλαίσια, τόσο την ανάπτυξη πρωτοβουλίας, όσο και την ανάπτυξη αντίστασης ενάντια στην εξουσία, πράγμα αδύνατον μέσα στην κοινότητα).

Όμως εδώ δεν υπάρχει μια έννοια αμοιβαίων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, ούτε μια έννοια αξιοπιστίας και ορθολογικότητας, ούτε η θέληση (όχι: η βούληση) ενεργητικής μεταβολής των εγχοσμίων.¹⁷ [Η θέληση (η Γραφή μιλάει πάντα για το θέλημα του Θεού, όχι τη «βούλησή» του) σημαίνει την υπαρξιακή, αγχωτική απόφαση του υποκειμένου να αντιμετωπίσει την άγνωστη πάντα επιθυμία του Άλλου, το «πήδημα στο κενό», σε αντίθεση με τη βούληση, που είναι εξαρτημένη εξ ορισμού από τον διαλογισμό και τη γνώση του Είναι, της Ουσίας. Η θέληση προσανατολίζεται στο επέκεινα της θυσίας]. Έτσι, μετά την εξαφάνιση του αυτοκράτορα (τον οποίο αντικατέστησε ο σουλτάνος), οι λανθάνουσες νοητικές δομές παρέμειναν ως είχαν, ιδιαίτερα στα λαϊκά και αγροτικά στρώματα. [Αυτά όλα παρά την ανάπτυξη του ιδιωτικού, αστικού Δικαίου στο Βυζάντιο, που είχε φορμαλιστικό και εργαλειώδη χαρακτήρα, εξ ου και η κυριαρχία του νομικού θετικιστικού και πολιτικού ρεαλισμού (Carl Schmitt) στη σύγχρονη Ελλάδα].

Ο ορθόδοξος χριστιανισμός τηρεί απέναντι στον κόσμο μια παθητική στάση και ευνοεί τη φυγή προς τα θεία, χωρίς να απαιτεί συνέπεια στην καθημερινότητα· εξάλλου η βυζαντινή πολιτική θεολογία είχε ως στόχο τη διατήρηση της «αγίας» αυτοκρατορίας ενάντια σε όλους τους γειτονικούς λαούς, ως ενός μεσσιανικού βασιλείου επί γης. Αυτός ο στατικός και συντηρητικός χαρακτήρας επηρέασε βαθιά τον ορθόδοξο χριστιανισμό μέχρι σήμερα στο σύνολό του. Η τελευταία μεγάλη θεολογική διαμάχη της εικονομαχίας (αλλά και των Παυλικιανών) έλαβε χώραν τον 9ο αιώνα. Έκτοτε η ορθοδοξία απολιθώθηκε σε μια συντηρητική και λαϊκίστικη, παθητική και μυστική μορφή, απορρίπτοντας κάθε μοντέρνα ατομικότητα και κάθε μοντέρνα κοινωνία.

17. Βλ. A.J. Gourewitsch, *Les catégories de la culture médiévale*, Παρίσι 1983· S. Averbzow, «Christentum und Macht in der russischen Tradition», στο *Lettre International* (deutsche Ausgabe), Βερολίνο 1990.

Ωστόσο σήμερα επωφελείται από τη σύγχρονη κρίση της πνευματικότητας στη Δύση για να της επιτεθεί ως «υλιστικής» και «ορθολογικής/εργαλειακής». Από την άλλη, αν αγνοήσει κανείς τη σημασία του πνευματικού (συμβολικού) στοιχείου της κουλτούρας, δε θα μπορέσει να καταλάβει τις αντιστάσεις στον εκσυγχρονισμό στην Ελλάδα και αλλού. Το αίτημα για πνευματικότητα δεν είναι κάτι που μπορεί να «ξεπεραστεί» από τη νεωτερικότητα, όπως πίστεψαν πολλοί. Αντίθετα, η νεωτερικότητα προϋπέθεσε στις αρχές της, στο 16ο και 17ο αιώνα, την πνευματικότητα ως ένα κίνητρό της (Μεταρρύθμιση, Αντιμεταρρύθμιση). Η απώθηση αυτού του φαινομένου από έναν παραδοσιακό ορθολογισμό και διαφωτισμό αποτελεί σήμερα ένα ασθενές σημείο της θέσης αυτής, που αμύνεται ενάντια στην επαναφορά του ιερού (*sacre*) στον κόσμο, είτε αυτό συμβαίνει με τη νεοπαγανιστική, είτε με τη φονταμενταλιστική του μορφή. Η νεωτερικότητα ξεκίνησε ως εξέγερση ενάντια στην πνευματικότητα, που είχε απολιθωθεί μέσα στις παραδοσιακές μορφές. Σήμερα, η κρίση νεωτερικότητας «απαιτεί» μια νέα πνευματικότητα.

Αλλά η ορθοδοξία στην Ελλάδα ήξερε εν μέρει να προσαρμοσθεί στη νεωτερικότητα (διαβρώνοντάς τη συγχρόνως). Αυτό γιατί η φυγή από τα εγκόσμια μπορεί να οδηγήσει σε περισσότερες της μιας επιλογές: είτε σε μια ριζική φυγή στην έρημο και στα μοναστήρια, είτε στην ανάπτυξη ενός πραγματιστικού και ωφελιμιστικού, ακόμα και οπορτουνιστικού πνεύματος εμπρός στα εγκόσμια. Ο εργαλειακός Λόγος συνοδεύει εδώ την παθητική και εξωτερική προσαρμογή στον κόσμο είναι ωστόσο κάτι το διαφορετικό από τον προτεσταντικό και αμερικανικό πραγματισμό, που είναι μια ενεργητική στάση μεταβολής του κόσμου εμφανούμενη από μια εσωτερική συνείδηση. Ο «παραδοσιακός» πραγματισμός (που υπάρχει στους Κινέζους και σε άλλους παλαιούς λαούς) δε γνωρίζει κανόνες και δεν ονομάζει με τ' όνομά τους τις διυποκειμενικές και κοινωνικές συγκρούσεις. Από την άλλη ευνοεί την κοινωνική κινητικότητα¹⁸ μέσα στα πλαίσια οικογενειακών και ημιπαραδοσιακών δεσμών. Με κάθε τρόπο προσπαθεί να σώσει τα προσχήματα και την ψευδαίσθηση μιας «αρμονίας» του κόσμου, ως μιας συνέπειας της θείας ειρήνης (την οποία αντιλαμβάνεται ιδεαλιστι-

18. Βλ. A.P. Kashdan, *Byzanz und seine Kultur*, Βερόλινο 1973· M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen 1972.

κά). Οι συγκρούσεις απωθούνται έτσι στους κόλπους της κοινότητας των πιστών και πρέπει κανείς να κάνει σαν να ζει στον καλύτερο κόσμο.

Ο παθητικός πραγματισμός προσαρμόζεται στα πράγματα θεωρώντας ότι τον τελευταίο λόγο τον έχει η θέληση του Θεού ή ο Νόμος της Φύσης και όχι οι ανθρώπινοι νόμοι, τους οποίους θεωρεί δευτερεύοντες. Ο ενεργητικός πραγματισμός μεταβάλλει τα πράγματα θεωρώντας ότι ο Θεός έχει εκλέξει ορισμένους ανθρώπους (δυννητικά όλους) για να εκπληρώσουν το «θέλημά» του. Ωστόσο εδώ το Σύνταγμα και τα ατομικά Δικαιώματα θεωρούνται ως ένα απαραίτητο πλαίσιο που πρέπει να τηρείται, εφόσον η *αξιοπιστία* του ατόμου είναι η κύρια αρετή του.

Όμως στα παρασκήνια οι ίντριγκες, το παιχνίδι της εξουσίας χωρίς κανόνες και χωρίς αξιοπιστία, κυριαρχούν με αδιάτακτο τρόπο. Από εδώ προέρχεται η βυζαντινή υποκρισία και η απόρριψη του ορθού Λόγου στο όνομα μιας φαντασιακής «ορθόδοξης αδελφότητας». Επιπλέον η χριστιανική εντολή της συγγνώμης ερμηνεύεται στην πράξη επιτηρητικά, δηλαδή με τέτοιο τρόπο ώστε συχνά οι «πιστοί» σπεύδουν να συγχωρήσουν στον άλλο τα ανομήματά του για να μπορέσει με τη σειρά του ο άλλος να τους συγχωρέσει τα δικά τους. Έτσι μπορούν ατιμώρητα να επιδιώκουν την εκπλήρωση των ανεύθυνων συμφερόντων τους χωρίς να τηρούν κανένα κανόνα και να έχουν «καλή συνείδηση». Εδώ βλέπουμε το παλιό πρόβλημα που απασχόλησε και το Λούθηρο:¹⁹ αν η πίστη (και η αγάπη) είναι «πέραν» του Νόμου, τι σημαίνει αυτό στην πράξη; Πώς μπορεί το καλό να τηρηθεί αν δεν υπάρχει ο Νόμος, και οι ολιγόπιστοι (δηλαδή η απόλυτη πλειοψηφία των ανθρώπων) νομίζουν ότι έτσι «το παν είναι επιτρεπτό»; Ο Λούθηρος, τονίζοντας με απόλυτη προτεραιότητα τη θέση του Αποστόλου Παύλου ότι «μόνον η Πίστη “δικαιώνει” (σώζει) τον χριστιανό» και όχι οι «καλές πράξεις» καθεαυτές, δεν έλυσε το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στην πίστη και στην πράξη, στην αγάπη (την ελευθερία) και στη δικαιοσύνη δημιουργήσε δε μια τάση υποτίμησης των συλλογικών πολιτικών δραστηριοτήτων για μια πιο δίκαιη, έννομη και ελεύθερη κοινωνία πολιτών, προς όφελος μιας «εσωτερικότητας» (Innerlichkeit) που αποφεύγει να εκτεθεί στα εγκόσμια (την εξουσία). Ωστόσο, σε αντίθεση με την ορθοδοξία, η συνεχής

19. Βλ. L. Febvre, *Martin Luther, un destin*, Παρίσι 1988.

αυτοκρατική αμφιβολία των προτεσταντών για την πραγματοποίηση της δικαίωσής τους, τους ωθεί στη συνεχή συστηματική, ενδοκόσμια ασκητική στο χώρο της εργασίας και της συνέπειας στις διαπροσωπικές σχέσεις (ως «προϊόν» της πίστης και όχι ως «αίτιον» της δικαίωσης), πέραν από την αυθαιρεσία της εξουσίας. Η ορθοδοξία δεν την έλυσε ποτέ αυτή την αντινομία· βασίζεται επάνω στην υποτίμηση (αν όχι απόρριψη) του Νόμου (που οφείλεται στην απόρριψη του ιουδαϊκού Νόμου και του ελληνικού κριτικού Λόγου, εμπρός στο *θέλημα* του Θεού) που ερμηνεύεται ως «κατάργηση» του Νόμου και δεν ασχολήθηκε ποτέ με τη διαλεκτική του Νόμου και της επιθυμίας (θέλησης). Τουναντίον επιμένει στη φαντασιακή φυγή προς την παθητική θέαση (contemplation) με το σκοπό της αυτοθέωσης του ανθρώπου (αυτό βέβαια στην καλύτερη περίπτωση, εφόσον η θρησκευτικότητα των πολλών περιορίζεται στη λατρεία αγίων, λειψάνων και την τήρηση των τελετουργικών). Δηλαδή δεν έχει μια έννοια του Ηθικού (που είναι προϋπόθεση της παρέμβασης στην κοινωνία πέραν από απλές παραινέσεις) και χαρακτηρίζεται από μια λανθάνουσα γνωστική στάση (απάρνηση του Νόμου, φαντασιακή αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου) που απορρίπτει την ιστορικότητα. (Βέβαια εδώ δε λησμονούμε το στεγνό μοραλισμό των προτεσταντών του 19ου και εν μέρει του 20ού αιώνα, κάτι που και οι ίδιοι το έχουν αντιληφθεί προ πολλού.)

Από την άλλη μεριά η ορθοδοξία καταγγέλλει το δυτικό εργαλειακό Λόγο (που συγγέει με τον κριτικό Λόγο και λησμονεί σκοπια ότι κάθε κυριαρχικός Λόγος, όπως και ο δικός της, είναι εργαλειακός Λόγος) και την καταστροφή του περιβάλλοντος, χωρίς ποτέ να μπορέσει να κινητοποιήσει ικανοποιητικά τις μάζες προτείνοντας πρακτικούς στόχους· αντίθετα, όταν πετυχαίνει να κινητοποιήσει τις μάζες, τότε αυτό γίνεται με φονταμενταλιστικά και μισαλλόδοξα συνθήματα. Ωστόσο η ορθοδοξία σαγήνευσε και σαγήνεύει ορισμένους πρώην σταλινικούς διανοούμενους, που αναζητούν μια «καθαρή ελληνική ταυτότητα», για την οποία ισχύει η παλιά ιδεολογική (κοινοτιστική) φόρμουλα: «Έλλην=ορθόδοξος», αποκλείοντας όλους τους άλλους· εδώ εντοπίζεται η γέφυρα με τον εθνικισμό. Οι διανοούμενοι αυτοί ανακάλυψαν ότι η ορθοδοξία είναι κάτω από μια ορισμένη προοπτική, η συνέχεια μιας ορισμένης πτυχής του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, δηλαδή κάτω από τις ιδεαλιστικές και νεοπλατωνικές του μορφές· αυτό είναι κάτι που φινικά δε θέλουν να το δουν. Όμως με κανένα τρόπο αυτές

οι μορφές δεν καλύπτουν τον ελληνικό Λόγο, τουναντίον· η προσφορά του ελληνικού Λόγου έγκειται στο ότι υπήρξε ένας *κριτικός* Λόγος που οδήγησε στον ευρωπαϊκό Λόγο της φιλοσοφίας· προηγουμένως δε, μπόρεσε να βρει έδαφος και μέσα στα πλαίσια της καθολικής και προτεσταντικής σκέψης. Τα πλατωνικά και τα πλωτωνικά στοιχεία αποτέλεσαν σοβαρό εμπόδιο για την εξέλιξη του χριστιανισμού μέσα στα πλαίσια της ορθοδοξίας. Εξάλλου αυτό οδήγησε σε μια απόρριψη της βασικής προσφοράς του ιουδαϊσμού και σ' έναν ελληνοκεντρικό αντισημιτισμό· ο «Λόγος» όμως του ευαγγελιστή Ιωάννη δεν είναι φιλοσοφικός Λόγος αλλά το εβραϊκόν «ρήμα» (Dabar).²⁰

Αναφέρουμε δύο στιγμές της «ελληνικής (ορθόδοξης) ιδεολογίας»:

1. Στην ελληνική παγανιστική θρησκεία ο θεός τιμάται μέσω της λατρείας της εικόνας (του ειδώλου) του.²¹ Αυτή η (παθητική) θέαση υπερτονίστηκε στην ορθοδοξία, ενώ από την άλλη η ασκητική σημαίνει εδώ πάντα φυγή έξω από τα εγκόσμια. Δεν υπήρξε εδώ η τάση για ορθολογικοποίηση της άσκησης και η μεταλλαγή της σ' ένα ήθος εργασίας και ήθος πολίτη.

2. Αυτό συνέβη εξαιτίας της έλλειψης της κεντρικής κατηγορίας του *Νόμου* (με την *ηθική* σημασία της λέξης). Σε αντίθεση με το πρακτικό πνεύμα των Ρωμαίων, το ελληνικό πνεύμα ανέπτυξε μια έννοια της αισθητικής ελευθερίας, που υιοθετήθηκε μονομερώς από τον ορθόδοξο χριστιανισμό σε βάρος του Ηθικού. Η τάση για απόρριψη του Νόμου (χάριν της αγάπης), που φέρνει την ορθοδοξία κοντά στη νεοπλατωνική Γνώση, προέρχεται από την ύστερη ελληνιστική κουλτούρα.²²

Η έλλειψη του Νόμου δεν επέτρεψε την ανάπτυξη της έννοιας της *θέλησης*,²³ ως μιας αυτόνομης διάστασης του ψυχισμού, μη αναγώγιμης στην αντίληψη και τη γνώση. Η θέληση δεν είναι το ίδιο με την αρχαία ελληνική «βούληση»: οι «κλασικοί» Έλληνες ήταν

20. Βλ. D. Sibony, *Le nom et le corps*, Παρίσι 1974.

21. Βλ. P. Brown, *The making of the late Antiquity*, Cambridge, Massachusetts, Λονδίνο 1978.

22. Βλ. A. von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte 2.1*, Darmstadt 1964.

23. Βλ. A. Dihle, *The Theory of Will in classical Antiquity*, Berkeley, California 1982· J.-P. Vernant, «Ébauches de la volonté dans la tragédie grecque», στο J.-P. Vernant - P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Παρίσι 1982· H. Arendt, *The Life of the Mind II*, Willing, Νέα Υόρκη 1978· Θ. Λίποβατς, *Ζητήματα Πολιτικής Ψυχολογίας*, Αθήνα 1991.

πολύ «διανοητικοί» (intellectualistes) για να κατανοήσουν την ιδιαιτερότητα της θέλησης, που ανακαλύφθηκε από τον Απόστολο Παύλο και τον Αυγουστίνο.

Στην ορθοδοξία, ό,τι έχει σχέση με το Νόμο και το Δίκαιο έχει το χαρακτήρα του εργαλειακού και του εφήμερου· έτσι δεν ανέπτυξε ποτέ την ιδέα ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια απαιτεί μια συνεχή προσπάθεια για την (πάντα ατελή) πραγματοποίηση μιας δίκαιης κοινωνίας (όχι: κοινότητας), η οποία δεν είναι ποτέ δοσμένη εκ των προτέρων, εφόσον η «κοινότητα των πιστών» στην ορθοδοξία θεωρείται ότι «ήδη είναι» το Βασίλειο του Θεού: η έλλειψη έγινε εδώ αντικείμενο *απάρνησης* και απορροφήθηκε από τη (φетиχοποιημένη) παράδοση. Ο προτεσταντισμός είναι ακριβώς το αντίθετο: η *Μεταρρύθμιση* είναι η έννοια-κλειδί, η συνεχής αλλαγή ανθρωπίνων πραγμάτων είναι το θέλημα του Θεού (ecclesia semper reformanda).

Ο πυρήνας της ορθοδοξίας είναι «ανθρωποκεντρικός»: ο Ιησούς Χριστός, γενόμενος άνθρωπος, «θεοποίησε» και «εξύψωσε» όλη την ανθρωπότητα, και αυτή η μυστική Γνώση οδηγεί στη σωτηρία, απαλλάσσοντας τον άνθρωπο από την κριτική των εγκοσμίων και την προσπάθεια αλλαγής τους. Ψυχολογικά αυτή η στάση χαρακτηρίζει την *απάρνηση* (με τη φροϋδική έννοια) της θεμελιακής ύπαρξης και σημασίας του κακού και της έλλειψης στον κόσμο, επομένως και σε μια χριστιανική κοινότητα. Από εδώ απορρέει ένας ιδιαίτερος *διχασμός*²⁴ των υποκειμένων και της αντίληψης που έχουν για τον κόσμο: ο τελευταίος είναι συγχρόνως αρμονικός (τέλειος) και τόπος αποφυγής, λείπει δηλαδή η ενεργητική διαμεσολάβηση (ούτε αρμονικός, ούτε απορριπτός). [Κάθε ανθρώπινο ον, ως ομιλούν και επιθυμούν υποκείμενον, αισθάνεται στην παιδική του ηλικία (και στη συνέχεια) άγχος όταν ανακαλύπτει τη διαφορά των φύλων. Δεν παραδέχεται ότι «πάντα κάτι λείπει» στη μητέρα, αλλά και στον πατέρα. Ασυνείδητα μπορεί τότε να δεχθεί την έλλειψη, συνειδητά να την *απαρνηθεί*: έτσι διχάζεται και προσπαθεί μέσω φετίχ και ειδώλων «να αποδείξει» ότι «τίποτα δε λείπει».] Η αυθαιρεσία του πατριμονιαλιστικού, βυζαντινού κράτους (όπως και αυτή της κοινότητας των πιστών), καθώς και οι κοινωνικές και ηθικές συγκρούσεις της νεωτερικότητας, αποκρύπτονται

24. Βλ. S. Freud, «Fetischismus», ό.π.: Σ. Φρόυντ, *Ναρκισσισμός...*, ό.π.: Θ. Λίποβατς, *Η απάρνηση του Πολιτικού*, Αθήνα 1988.

μέσω της λατρείας και θέασης των εικόνων, που επιφέρει τη σωτηρία. Όμως μόλις παύσει αυτή η θέαση τότε επανέρχεται στην καθημερινότητα η *δυσπιστία* και η *αναξιοπιστία* ανάμεσα στους ανθρώπους, εφόσον λείπει κάθε διαλεκτική διαμεσολάβηση του κριτικού Λόγου και δεν υπάρχουν κανόνες προς συμμόρφωσιν ή αμφισβήτηση (εκτός από την παράδοση που καθηλώνει τους ανθρώπους ψυχαναγκαστικά σε τελετουργικά και σε παρωχημένες εποχές). Εδώ ξαναβρίσκουμε τον ιδιαίτερο διχασμό, εφόσον η *δυσπιστία* και η *αναξιοπιστία* αναπαράγουν την εξαφάνιση του ατόμου μέσα στην κοινότητα.

Έξω από την κοινότητα δεν υπάρχει καμιά εμπιστοσύνη. Αντίθετα, η θέληση, οι συγκρούσεις της δυστυχιωμένης συνείδησης και οι αμφιβολίες της, η πίστη, όχι ως απλή παραδοχή ορισμένων δογμάτων αλλά ως δέσμευση από το λόγο (το ρήμα) του Άλλου, η θέληση για αμφισβήτηση και διαμαρτυρία και τη μεταλλαγή του κόσμου, όλα αυτά είναι άγνωστα στην ορθοδοξία και δεν μπόρεσαν να επηρεάσουν τη νεοελληνική νοοτροπία, όπως τη δυτική νοοτροπία.²⁵ Βέβαια αυτό δεν ισχύει για όλους εκείνους τους στοχαστές και δημιουργούς που με διάθεση ανακάλυψαν ότι η «μοντέρνα ύπαρξη» (*la condition moderne*) προϋποθέτει την απελευθέρωση από παράδοση και κοινότητα και την παραδοχή της έλλειψης και της ιστορικότητας ως μιας *ευκαιρίας* (*chance*) για την οικοδόμηση ενός άλλου κόσμου. Ωστόσο στον ελληνικό (και ρωσικό) χώρο, πολλοί από αυτούς που ανακαλύπτουν τη μοντέρνα ύπαρξη πέφτουν σε απόλυτη άρνηση αναρχικού και ολοκληρωτικού τύπου, μη γνωρίζοντας τη σημασία των διαμεσολαβήσεων.

Συμπερασματικά: η ορθοδοξία και ο *κοινοτιστικός εθνικισμός* που συνδέεται με αυτήν υπήρξαν βασικοί παράγοντες που ευνόησαν την *ατροφία της κοινωνίας πολιτών*.²⁶ Η έλλειψη μιας έννοιας φυσικού Δικαίου και Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη στα πνεύματα των ανθρώπων (και όχι απλώς στα χαρτιά)²⁷ διαωνίζει τον προσωποπαγή χαρακτήρα των θεσμών και της αυθεντίας: η συγκεχυμένη ταύτιση με τον άλλον υποκαθιστά την πολιτική ισότητα και τα Δικαιώματα θεωρούνται ως προνόμια που παραχω-

25. Βλ. Th. Lipowatz, «Das Heilige und das Geweihte», στο D. Kamper - Chr. Wulf (επιμ.), *Das Heilige. Seine Spuren in der Moderne*, Frankfurt/M. 1987.

26. Βλ. N. Demertzis, *The Influence...*, ό.π.

27. Βλ. A. Pollis, «The impact of traditional cultural pattern on Greek politics», στο *The Greek Review of Social Research*, Αθήνα 1977.

ρήθηκαν από την αυθεντία (σήμερα το κομματικό κράτος), ενώ η υπευθυνότητα απέναντι στο κράτος και στους άλλους θεωρείται ως ένας εξωτερικός εξαναγκασμός, που επιβάλλεται επάνω σε μια υποτιθέμενη προσωπική ελευθερία (μυστικού, αναρχικού, τυχοδιωκτικού τύπου).²⁸ Η έλλειψη εμπιστοσύνης στο Λόγο του Άλλου (εξαιτίας της έλλειψης του Νόμου) κυριαρχεί επίσης και στις σχέσεις του ελληνικού έθνους με άλλα έθνη. Σίγουρα αυτή η έλλειψη έσπαξε περιοδικά σε περιόδους απόλυτης και τυφλής προσήλωσης, που αναγκαστικά οδηγούσε σε παρεξηγήσεις και σε απογοητεύσεις. Ο κοινοτιστικός εθνικισμός είναι εδώ αιτία και αποτέλεσμα της (μερικής) αποτυχίας του εκσυγχρονισμού, και μ' αυτή την έννοια είναι συνδεδεμένος με τον ορθόδοξο συντηρητισμό. Φυσικά υπάρχουν πάντα και εκείνα τα άτομα που στον ελλαδικό χώρο προσπάθησαν και προσπαθούν να πραγματοποιήσουν μια κοινωνία πολιτών πέραν του κοινοτισμού, αλλά αυτοί δρουν πάντα εκτός ορθοδοξίας.

28. Βλ. P.M. Kitromilides, «“Imagined Communities” and the Origins of the National Question in the Balkans», στο M. Brinkhorn - Th. Veremis (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα 1990.

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Β. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ*

Η ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ-ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πορεία της ελληνικής κοινωνίας μετά τη δικτατορία αναδεικνύει χαρακτηριστικά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη θεωρητική κατανόηση των φαινομένων συνάρθρωσης του οικονομικού και του πολιτικού στοιχείου στην κοινωνική διαδικασία. Από τη μία πλευρά παρατηρούμε μια σοβαρή διεύρυνση των δημοκρατικών ελευθεριών, σε σύγκριση με την προδικτατορική περίοδο. Η διεύρυνση αυτή των δημοκρατικών ελευθεριών τεκμηριώνεται από τη νομιμοποίηση της δραστηριότητας όλων ανεξαιρέτως των κομμάτων, τη συνακόλουθη ενδυνάμωση των κοινοβουλευτικών θεσμών, την ενίσχυση των συνδικαλιστικού κινήματος, και γενικά από την εντονότερη παρουσία συλλογικών φορέων στην κοινωνική και την πολιτική ζωή της χώρας. Αυτά τα βήματα εκδημοκρατισμού της ελληνικής πολιτικής ζωής είχαν σχετικό χαρακτήρα σε σύγκριση με περισσότερο αναπτυγμένα δημοκρατικά πρότυπα και άφηναν μεγάλα περιθώρια ελευθερίας κινήσεων στην εκτελεστική εξουσία. Ωστόσο, ενίσχυσαν σημαντικά τον πλουραλισμό σε μια κοινωνία στην οποία ο αυταρχικός αποκλεισμός σημαντικών πολιτικών σχηματισμών ή κοινωνικών ομάδων από το πολιτικό γίγνεσθαι αποτελούσε εδραιωμένη παράδοση δεκαετιών.

Αυτή η σχετική αλλά ευδιάκριτη διεύρυνση των πολιτικών και δημοκρατικών ελευθεριών συμβάδισε κατά τη μεταδικτατορική περίοδο με μια γενική επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης της χώρας. Οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης που είχαν υποστυλώσει

* Ευχαριστούμε τις συναδέλφους Β. Γεωργιάδου, Ε. Ζακοπούλου και Α. Μαρούδα για τις παρατηρήσεις τους σε πρώιμα στάδια αυτής της εργασίας.

την περίφημη προδικτατορική εικόνα ενός «ελληνικού οικονομικού θαύματος» έδειξαν συνεχείς υποχωρήσεις κατά τις δεκαετίες του '70 και '80. Η συνεχής διολίσθηση των οικονομικών επιδόσεων οδήγησε σε αυξητικές τάσεις την ανεργία, τροφοδότησε φαινόμενα «αποβιομηχάνισης» και μεγέθυνε τα ελλείμματα του εξωτερικού ισοζυγίου της χώρας. Μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70, τα πληθωριστικά φαινόμενα τα οποία έπληξαν πολλές ευρωπαϊκές οικονομίες έκαμαν την εμφάνισή τους και στην ελληνική οικονομία. Ωστόσο, ενώ αλλού τέθηκαν υπό έλεγχο σε μεσοπρόθεσμη βάση, στην Ελλάδα αυτά τα φαινόμενα κρυσταλλώθηκαν σε διαρθρωτικό πρόβλημα πληθωρισμού στην οικονομία. Η μακροχρόνια οικονομική κρίση συνοδεύτηκε επίσης από μια βαθιά διάβρωση της δημοσιονομικής ακεραιότητας του ελληνικού κράτους. Τα διογκούμενα ελλείμματα και το σωρευόμενο δημόσιο χρέος εξάντλησαν τόσο την οικονομική αξιοπιστία του κράτους όσο και την πρακτική του ικανότητα να παράγει και να υλοποιεί αναπτυξιακές πολιτικές. Με άλλα λόγια, οι αρνητικές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας μετά τη δικτατορία δεν αποτέλεσαν απλώς παροδικά περιστατικά ή τεχνικά και μόνο προβλήματα. Παρουσίασαν μεγάλη διάρκεια και προκάλεσαν έντονα αρνητικούς αντίκτυπους σε όλο το εύρος της κοινωνίας μέσω ακριβώς οικονομικών εξελίξεων που επιδρούν πολύπλευρα, όπως η ανεργία, η ακρίβεια, η παραοικονομία, οι υποτιμήσεις του νομίσματος κ.ά.

Από αυτές τις γενικές παρατηρήσεις περί του συνδρόμου πολιτικής βελτίωσης και οικονομικής επιδείνωσης —που έχει προφανείς ιστορικές διαστάσεις, εφόσον εκτείνεται σε μία, σχεδόν ολόκληρη, εικοσαετία— ανακύπτουν ορισμένα σοβαρά ερωτήματα. Η διεύρυνση των δημοκρατικών ελευθεριών είναι ικανή να τονώσει την οικονομική αποτελεσματικότητα της κοινωνίας; Αν πράγματι υπάρχει αυτή η ικανότητα, αποτελεί η δημοκρατική διεύρυνση *επαρκή συνθήκη* για την υλοποίηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας ή μήπως απαιτούνται και άλλες προϋποθέσεις; Υπάρχει αιτιακή σχέση μεταξύ των δύο σκελών του συνδρόμου ή όχι; Αν η συσχέτιση, έστω, μεταξύ τους είναι φαινομενική μόνο, δεν υποκινεί μολαταύτα τη ροπή προς εύκολους, επιπόλαιους αλλά και συνάμα επικίνδυνους συνειρμούς περί αντιστροφής των όρων του συνδρόμου, προκειμένου να βελτιωθούν οι οικονομικές επιδόσεις; Δεν τροφοδοτεί, δηλαδή, την αντίληψη ότι η περιστολή των δημοκρατικών ελευθεριών αποτελεί όρο για την ταυτόχρονη τόνωση

της οικονομικής ευεξίας του κράτους και της κοινωνίας;

Το περιεχόμενο των ερωτημάτων αυτών άπτεται τόσο της κοινωνικής ανάλυσης όσο και της πολιτικής πρακτικής στην Ελλάδα. Η διερεύνησή τους παραπέμπει ευθέως στο πρόβλημα της συναρμογής του πολιτικού και οικονομικού στοιχείου στον κοινωνικό σχηματισμό. Ασφαλώς, ορισμένες εξωγενείς επιδράσεις μπορούν να ερμηνεύσουν σημαντικές πλευρές της οικονομικής επιδείνωσης. Ωστόσο, ο ίδιος ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά μια δημοκρατική κοινωνία σε εξωγενείς οικονομικές αντιξοότητες απορρέει εν πολλοίς από τον τρόπο με τον οποίο συναρμολογούνται σ' αυτήν το οικονομικό και το πολιτικό στοιχείο.

Ως ιδιαίτερο και κεντρικής σημασίας θέμα σ' αυτήν τη συναρμογή πολιτικού και οικονομικού στοιχείου, η παρούσα εργασία εστιάζεται σε ένα εντυπωσιακό φαινόμενο: την εμφάνιση και ισχυροποίηση του εκλογικού-οικονομικού κύκλου στη μεταδικτατορική Ελλάδα. Ο εκλογικός-οικονομικός κύκλος είναι απλή στην περιγραφή της διαδικασίας. Συνδέει τη διαχείριση βασικών οικονομικών μεγεθών με τις εκλογικές στρατηγικές των κομμάτων που βρίσκονται στην εξουσία. Η λειτουργία του εκλογικού-οικονομικού κύκλου σημαίνει, στην απλούστερη εκδοχή της, ότι παρατηρείται συστηματικά επεκτατική οικονομική πολιτική σε προεκλογικές περιόδους και, αντίστροφα, περιοριστική πολιτική σε μετεκλογικές.

Τα αποτελέσματα ενός εκλογικού-οικονομικού κύκλου στη σφαίρα της οικονομίας και της πολιτικής μπορούν να είναι πολλαπλά. Μερικά από αυτά έχουν διερευνηθεί για άλλες χώρες, όχι όμως και για την Ελλάδα. Επειδή είναι καταφανής η σημασία του φαινομένου ως μηχανισμού διασύνδεσης των πολιτικών και οικονομικών διαδικασιών, η απουσία σοβαρής ανάλυσής του αποτελεί κενό ευδιάκριτο. Με την εμπειρική εξέταση του εύρους, της βαρύτητας του φαινομένου και των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του στη χώρα μας, είναι δυνατόν να εμπλουτιστεί η ερμηνεία των σχέσεων οικονομίας και πολιτικής και να προσδιοριστεί το περιεχόμενό τους στο πλαίσιο της αναμόρφωσης των πολιτικών-δημοκρατικών λειτουργιών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, στη μεταδικτατορική συγκυρία.

2. ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΣΤΗ ΜΕΤΑΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η εμφάνιση και η εμβέλεια του εκλογικού-οικονομικού κύκλου στην Ελλάδα μπορούν καταρχήν να στοιχειοθετηθούν με βάση ορισμένα απλά αλλά εύγλωττα εμπειρικά δεδομένα. Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται ετήσια στοιχεία για το έλλειμμα του γενικού κρατικού προϋπολογισμού, τις δανειακές ανάγκες των δημοσίων επιχειρήσεων και των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης (ΔΕΚΟ), το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών καθώς και για τη σχέση των μεγεθών αυτών με το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, κατά την περίοδο 1976-1990.

Από τα στοιχεία και τους υπολογισμούς του Πίνακα 1 εξάγονται ορισμένες θεμελιώδεις παρατηρήσεις. Καταρχήν όπως παρατηρείται στην πέμπτη στήλη, στην οποία υπολογίζεται ο λόγος του δημοσιονομικού ελλείμματος προς το ΑΕΠ κάθε έτους, σε κάθε εκλογικό έτος ο λόγος αυτός παρουσιάζει άνοδο σε σχέση με το προηγούμενο. Αυτή η «προεκλογική» άνοδος ακολουθείται από κάμψη κατά το μετεκλογικό έτος. Προκύπτει, δηλαδή, μια θετική αιχμή στην εξέλιξη του λόγου κρατικού ελλείμματος προς το ΑΕΠ, σε κάθε εκλογική χρονιά. Ο μέσος όρος του λόγου ελλείμματος προς ΑΕΠ για τις εκλογικές χρονιές υπολογίζεται σε 20,1%, ενώ για τα υπόλοιπα έτη της περιόδου που εξετάζουμε μειώνεται σε 13%. Αυτό σημαίνει ότι στις χρονιές διεξαγωγής βουλευτικών εκλογών τα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού είναι κατά μέσον όρο περίπου 50% υψηλότερα (σε σχέση με το ΑΕΠ) από ό,τι στις μη εκλογικές χρονιές.

Αντίστοιχη συμπεριφορά δείχνουν το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών και οι δανειακές ανάγκες των ΔΕΚΟ. Όπως παρατηρείται αντιστοίχως στις στήλες 7 και 6 του Πίνακα 1, κι αυτά τα μεγέθη παρουσιάζουν στις εκλογικές χρονιές αισθητή αύξηση σε σχέση με το ΑΕΠ, η οποία κατά κανόνα περιορίζεται στο χρονικό διάστημα μεταξύ εκλογικών αναμετρήσεων. Ο λόγος του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών προς το ΑΕΠ, στο πλαίσιο της εκλογικής συγκυρίας, διαμορφώνεται κατά μέσον όρο σε επίπεδα κατά 50% υψηλότερα, συγκρινόμενος με τα μη εκλογικά έτη (6,7% έναντι 4,3%).

Ανάλογης μορφής διακύμανση χαρακτηρίζει επίσης τη σχέση των δανειακών αναγκών των ΔΕΚΟ με το ΑΕΠ, παρότι στην περι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έλλειμμα του ΓΠΚ,

Δανειακές ανάγκες των ΔΕΚΟ και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών
σε σχέση με το ΑΕΠ, 1976-1990.

[Τρέχουσες τιμές, δις. δοχ. στήλες (1), (2) και (4), εκατ. δολάρια στήλη (3)]

Έτος	ΕΛΛ	Δ.Α.	Ισοζύγιο	ΑΕΠ	(1)/(4)	(2)/(4)	(3)/(4)
	ΓΠΚ	ΔΕΚΟ	Τρ. Συν.	(4)			
	(1)	(2)	(3)	(4)	= (5)	= (6)	= (7)
1976	34,3	α	-932,0	728,7	0,047	α	0,047
1977	45,1	13,1	-1079,2	844,6	0,053	0,016	0,048
1978	51,7	18,6	-957,9	1016,7	0,051	0,018	0,035
1979	67,3	28,1	-1881,4	1245,2	0,054	0,023	0,057
1980	76,9	60,0	-2216,1	1523,7	0,050	0,039	0,063
1981	193,4	88,8	-2421,0	1860,0	0,104	0,048	0,072
1982	189,3	79,0	-1885,1	2310,7	0,082	0,034	0,054
1983	307,3	66,0	-1875,9	2733,2	0,112	0,024	0,060
1984	393,3	97,7	-2130,1	3362,6	0,117	0,029	0,071
1985	649,3	150,1	-3275,7	4136,9	0,157	0,036	0,109
1986	638,2	169,6	-1772,1	4872,7	0,131	0,035	0,051
1987	915,7	124,3	-1219,2	5464,6	0,168	0,023	0,030
1988	1197,2	60,2	-957,1	6578,3	0,182	0,009	0,021
1989	1758,5	185,0	-2573,1	7821,5	0,225	0,024	0,053
1990	2152,6	190,7	-3561,7	9215,1	0,234	0,021	0,061
Μέσοι όροι:							
	Εκλογικά έτη				0,201	0,026	0,067
	Λοιπά				0,130	0,024	0,044
	Γενικός μέσος όρος				0,161	0,025	0,054

Σημειώσεις: Με υπογράμμιση επισημαίνονται τα εκλογικά έτη. (1) Διαφορά δαπανών και εσόδων του ΓΠΚ σε δημοσιονομική βάση. (2) Συνολικό οικονομικό αποτέλεσμα (1977-1984) και δανειακές ανάγκες των ΔΕΚΟ (1985-1990) — δημοσιονομική βάση χωρίς πληρωμές χρεολυσίων. Η ένδειξη «α» υποδηλώνει ότι δεν είναι διαθέσιμα τα στοιχεία του έτους 1976. (7) Η μετατροπή του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών σε δραχμές έγινε με βάση τη μέση ετήσια ισοτιμία fixing δολαρίου/δραχμής.

Πηγές: Τράπεζα της Ελλάδος, Μακροχρόνιες στατιστικές σειρές της ελληνικής οικονομίας, (Αθήνα 1992) για το δημοσιονομικό έλλειμμα, το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών και το ΑΕΠ. Εισηγητικές εκθέσεις του ΓΠΚ για τις δανειακές ανάγκες των ΔΕΚΟ (τεύχη 1981-1992).

πτωση αυτή οι θετικές αιχμές είναι πολύ λιγότερο έντονες.¹

Αυτά τα βασικά ευρήματα, που απεικονίζονται γραφικά στο σχετικό διάγραμμα, στοιχειοθετούν με τρόπο αδιαμφισβήτητο ότι στο πλαίσιο της εκλογικής συγκυρίας επιλέγεται και εφαρμόζεται μια επεκτατική οικονομική πολιτική, με αποτέλεσμα την επενέργεια ενός εκλογικού κύκλου στη διακύμανση του διαθέσιμου πραγματικού εισοδήματος.² Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου μπορεί να αναλυθεί ως εξής:

Πρώτον, η διόγκωση των κρατικών ελλειμμάτων προκύπτει από την επιτάχυνση των δημοσίων δαπανών, την επιβράδυνση των φορολογικών εσόδων, είτε, τέλος από το συνδυασμό τους.³ Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για επεκτατικές επιλογές οι οποίες έχουν πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στο διαθέσιμο εισόδημα με αποτέλεσμα να συνεπάγονται την αύξησή του.

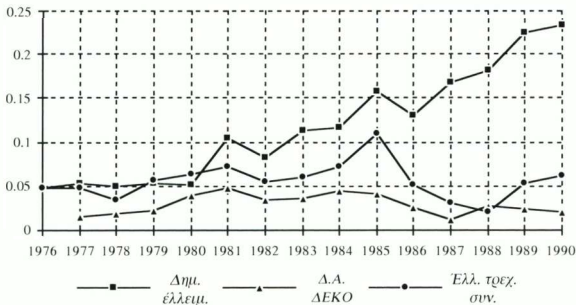
1. Ο λόγος των δανειακών αναγκών των ΔΕΚΟ προς το ΑΕΠ είναι κατά τις εκλογικές χρονιές σε μέσους όρους μεγαλύτερος κατά 0,2 μονάδες σε σχέση με τις μη εκλογικές χρονιές (2,6% έναντι 2,4%). Αυτή η περιορισμένη διαφοροποίηση συνδέεται με το γεγονός ότι η κυκλική συμπεριφορά των δανειακών αναγκών των ΔΕΚΟ εκδηλώνεται όψιμα — από το 1981 και εντεύθεν. Εξάλλου, πρέπει να τονιστεί ότι η σειρά των στοιχείων δεν είναι ομοιογενής σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, ενώ δεν είναι διαθέσιμα τα στοιχεία για το έτος 1976. Βλ. σχετικώς τις σημειώσεις του Πίνακα 1.

2. Υπάρχουν και θα μπορούσαν να διερευνηθούν πολλές επιμέρους εκφάνσεις του εκλογικού-οικονομικού κύκλου: η μεταβολή της νομισματικής κυκλοφορίας ή των συναλλαγματικών διαθεσίμων, οι διακυμάνσεις του ρυθμού του πληθωρισμού και του ποσοστού της ανεργίας και, βεβαίως, αυτή καθεαυτή η μεταβολή του πραγματικού διαθέσιμου εθνικού εισοδήματος. Πρβλ. σχετικά Nordhaus (1975), σ. 186-188· Soh (1986), σ. 32-39. Η μελέτη των αντίστοιχων εμπειρικών δεδομένων θα επέτρεπε, θεωρητικά, να τεκμηριωθεί, με τρόπο εξίσου εμφανή, η ύπαρξη του εκλογικού κύκλου στη μεταδικτατορική ελληνική οικονομία. Πρβλ. S. Thomadakis - D. Seremetis (1992), σ. 211-218 και 244-247. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι το εγχείρημα αυτό δυσχεραίνεται στην πράξη από τεχνικές αδυναμίες, οφειλόμενες στην ποιότητα και στην επάρκεια των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων.

3. Η εξαίρεση των δαπανών για πληρωμή χρεολυσίων —δαπανών που εξ ορισμού είναι ανεξάρτητες από το χρόνο διεξαγωγής των εκλογών και δεν επηρεάζονται έντονα από τη συγκυριακή πολιτική που επιλέγεται— δεν τροποποιεί την ουσία αυτών των παρατηρήσεων. Το μέγεθος που προκύπτει σ' αυτή την περίπτωση είναι οι καθαρές δανειακές ανάγκες (σε δημοσιονομική βάση). Η μόνη ουσιαδής μεταβολή που επέρχεται αφορά στο ύψος του λόγου των «καθαρών δανειακών αναγκών» προς το ΑΕΠ. Η κυκλική συμπεριφορά του λόγου δεν τροποποιείται. Έτσι ο μέσος λόγος του ελλείμματος χωρίς χρεολύσια προς το ΑΕΠ εκτιμάται σε 17,6% κατά τα εκλογικά έτη, έναντι 11,2% κατά τα υπόλοιπα έτη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Δημόσιο έλλειμμα, τρέχουσες συναλλαγές και Δ.Α. των ΔΕΚΟ
ως % του ΑΕΠ

Δεύτερον, σε ό,τι αφορά στα ελλείμματα των δημοσίων επιχειρήσεων και των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης, η πολιτική τιμών και δαπανών που ασκείται προεκλογικά φαίνεται πως αποκτά επίσης επεκτατικό χαρακτήρα. Η σχετική αύξηση των δανειακών αναγκών τους προκύπτει είτε λόγω μιας αναπροσαρμογής των τιμολογίων των αγαθών κοινής ωφελείας και των υποχρεωτικών ασφαλιστικών συνεισφορών, η οποία υστερεί σε σχέση με το ρυθμό του πληθωρισμού —ή αναβάλλεται για τη μετεκλογική περίοδο— είτε λόγω της προεκλογικής αύξησης των δαπανών τους (αυξήσεις των αμοιβών του προσωπικού, νέες προσλήψεις κ.ο.κ.).

Τέλος, η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος μπορεί να εξηγήσει την «εκλογική» έκρηξη του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Όπως είναι γνωστό, το χρόνιο διαρθρωτικό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου είναι ο καθοριστικός παράγοντας που διαμορφώνει το έλλειμμα των τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας. Λόγω της υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας των εισαγωγών, μια σχετική αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος οδηγεί σε επιτάχυνση της αύξησης των εισαγωγών, με αποτέλεσμα να επιδεινώνεται το εμπορικό ισοζύγιο όποτε τυχόν υστερεί η αύξηση των εξαγωγών — και κατά μείζονα λόγο, βεβαί-

ως, εφόσον μειώνονται οι εξαγωγές. Στη διάρκεια της περιόδου 1976-1990, η εξέλιξη αυτή ήταν δυνατό να αποτρέπεται με κατάλληλη προσαρμογή της συναλλαγματικής πολιτικής. Με επιτάχυνση της διολίσθησης της δραχμής ήταν δυνατό να συγκρατείται η αύξηση των εισαγωγών και να ενισχύονται οι εξαγωγές. Ωστόσο μια τέτοια επιλογή οδηγεί σε επιβάρυνση του τιμαρίθμου μέσω της αύξησης των εγχωρίων τιμών των εισαγομένων αγαθών. Αντιστρατεύεται συνεπώς το στόχο να αυξηθεί το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα και να δημιουργηθεί συγκυριακή ευφορία στην οικονομία. Η δημιουργία συνθηκών τεχνητής προεκλογικής ευεξίας υπηρετείται αντιθέτως από την επιβράδυνση της διολίσθησης του εθνικού νομίσματος. Σ' αυτήν την περίπτωση, η επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου λόγω της κάμψης των εξαγωγών θα συνοδευτεί πιθανότατα από παράλληλη μείωση του πλεονάσματος των άδηλων συναλλαγών το οποίο, παραδοσιακά, χρηματοδοτεί το μεγαλύτερο μέρος του εμπορικού ελλείμματος. Η προεκλογική στήριξη της ισοτιμίας της δραχμής ενισχύει τις υποτιμητικές προσδοκίες. Μέρος της εισροής άδηλων πόρων μετατίθεται για τη μετεκλογική περίοδο προκειμένου να πραγματοποιηθεί με ευνοϊκότερες ισοτιμίες ενώ, αντίστοιχα, μπορεί να επισπευσθεί χρονικά η πραγματοποίηση μέρους των άδηλων πληρωμών. Παρόμοια κερδοσκοπική συμπεριφορά μπορεί να αναπτυχθεί επίσης μέσω της επίσπευσης και της αποθεματοποίησης εισαγωγών. Με τη συνδρομή ορισμένων ή και όλων των ανωτέρω παραγόντων από κοινού μπορεί να ερμηνευθεί η διάδοση των διακυμάνσεων που συναρτώνται με την εκλογική συγκυρία στο έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών.

Πέρα από την τεκμηρίωση της εμφάνισης ενός εκλογικού οικονομικού κύκλου, τα στοιχεία του Πίνακα 1 αναδεικνύουν, σε δεύτερη ανάγνωση, ορισμένα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του φαινομένου. Εάν συγκριθούν οι λόγοι των ελλειμμάτων προς το ΑΕΠ στην αρχή και στο τέλος της περιόδου, διαπιστώνεται ότι στην περίπτωση του δημοσιονομικού ελλείμματος υπάρχει μια θεαματική αύξηση ενώ, αντίθετα, τόσο το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών όσο και οι δανειακές ανάγκες των ΔΕΚΟ διατηρούν μια λίγο πολύ σταθερή σχέση με το ΑΕΠ. Πιο συγκεκριμένα, το δημοσιονομικό έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξάνεται συστηματικά σε όλη την περίοδο, αρχίζοντας από το επίπεδο του 5% περίπου για να καταλήξει σε επίπεδα του 23%. Σημειώνει δηλαδή μια αύξηση της τάξης των 18 ποσοστιαίων μονάδων στη διάρκεια της δεκαπενταετίας.

Επιπλέον ο λόγος αυτός σημειώνει μια παροδική κάμψη μόνον σε τέσσερα από τα δεκαπέντε έτη που εμφανίζονται στον πίνακα.⁴ Σε όλα τα άλλα έτη παρατηρείται η μεγέθυνσή του. Επομένως, η διαρκής διεύρυνση είναι ο γενικός κανόνας της συμπεριφοράς του δημοσιονομικού ελλείμματος. Το φαινόμενο δηλαδή δεν περιορίζεται στις εκλογικές αιχμές. Ειδικότερα, ως προς τις αιχμές αυτές, πρέπει να παρατηρηθεί ότι παρουσιάζουν ασύμμετρη επίδραση στους λόγους του ελλείμματος προς το ΑΕΠ. Η μεταβολή των λόγων κατά τα εκλογικά έτη έναντι των αμέσως προηγούμενων ετών υπερτερεί απόλυτα και συστηματικά έναντι των μετεκλογικών μεταβολών. Εάν συμψηφισθούν οι προεκλογικές αυξήσεις με τη μετεκλογική επιβράδυνση ή/και μείωση του λόγου, μπορεί να εκτιμηθεί το μέρος της διεύρυνσης του δημοσιονομικού ελλείμματος που συναρτάται με την επίδραση του εκλογικού κύκλου. Εκτιμάται έτσι ότι αυτές οι ασύμμετρες επιδράσεις του εκλογικού κύκλου οδήγησαν σε καθαρή αύξηση το λόγο ελλείμματος προς ΑΕΠ κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες. Το αποτέλεσμα αυτό, συγκρινόμενο με τη συνολική αύξηση του λόγου μεταξύ αρχής και τέλους της περιόδου κατά 18 ποσοστιαίες μονάδες, δείχνει ότι περισσότερη από τη μισή αύξηση πραγματοποιήθηκε σε συνάρτηση με τις «εκρήξεις» του δημοσιονομικού ελλείμματος στο πλαίσιο της εκλογικής συγκυρίας. Αυτή η παρατήρηση είναι πολύ σημαντική, διότι οδηγεί σε δύο αλληλένδετα συμπεράσματα. Πρώτον, υπογραμμίζει ότι ο εκλογικός κύκλος είναι ο βασικότερος από ποσοτική άποψη μηχανισμός διεύρυνσης των ελλειμμάτων του κρατικού προϋπολογισμού. Δεύτερον, αναδεικνύει τον αποσταθεροποιητικό χαρακτήρα του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου. Με άλλα λόγια, το φαινόμενο μιας εκλογικής «εκρήξης» του δημοσιονομικού ελλείμματος συνδυάζεται με τη μετεκλογική αδυναμία επαρκούς περιορισμού ή επανόδου της δημοσιονομικής παρέμβασης σε πρότερα επίπεδα.

Οι διακυμάνσεις του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών και των δανειακών αναγκών των ΔΕΚΟ, αντιθέτως, δε χαρακτηρίζονται από αποσταθεροποιητικές τάσεις. Οι επιπτώσεις των προεκλογικών επεκτατικών επιλογών σ' αυτά τα μεγέθη μπορούν μετεκλογικά να περιοριστούν δραστικά και να τεθούν υπό έλεγχο. Ωστόσο, εν μέρει, αυτή η μετεκλογική ρύθμιση των διακυμάνσεών

4. Κάμψη, σε σχέση με το ύψος του λόγου κατά το προηγούμενο έτος, εμφανίζεται στα έτη: 1978, 1980, 1982 και 1986.

τους γίνεται εις βάρος του δημοσιονομικού ελλείμματος. Με την κατάλληλη αύξηση των επιχορηγήσεων των ΔΕΚΟ από τον τακτικό προϋπολογισμό και τη μετεκλογική αναπροσαρμογή των τιμολογίων τους, ο λόγος των δανειακών αναγκών των ΔΕΚΟ προς το ΑΕΠ επανέρχεται στα πρότερα επίπεδα. Οι ρυθμίσεις αυτές έχουν όμως ως τίμημα πρόσθετες επιβαρύνσεις των δημοσίων δαπανών.⁵ Αντίστοιχα, η μετεκλογική διόρθωση της συναλλαγματικής πολιτικής —με την επιτάχυνση της διολίσθησης ή/και την υποτίμηση της δραχμής— είναι σε θέση να περιορίσει το εμπορικό έλλειμμα⁶ και, κατ' επέκταση, το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών, αλλά επηρεάζει αυξητικά τη δαπάνη για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού δημοσίου χρέους που επιβαρύνει τον κρατικό προϋπολογισμό. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι σταθεροποιητικές παρεμβάσεις που γίνονται στους εν λόγω τομείς επιτείνουν τη δυσχέρεια μετεκλογικού ελέγχου της δημοσιονομικής επέκτασης. Συνολικά συμπεραίνεται ότι, μεταδικτατορικά, ο κρατικός προϋπολογισμός αναλαμβάνει έναν διπλό ρόλο στο πλαίσιο του εκλογικού κύκλου. Ενόψει των εκλογών λειτουργεί ως βασικός μηχανισμός «εκμιαλισμού»: ⁷ γίνεται δραστήριος μοχλός υποκίνησης των εκλογικών διακυμάνσεων. Εν συνεχεία, στις μετεκλογικές περιόδους μετατρέπεται σε καθαρτήριο των παντοειδών επιπτώσεών τους και αναδεικνύεται σε «εξιλαστήριο θύμα» της προεκλογικής «κραιπάλης». Αυτή η εναλλαγή των ρόλων του κρατικού προϋπολογισμού βρίσκεται στο επίκεντρο του εκλογικού-οικονομικού κύκλου στη μεταδικτατορική Ελλάδα. Εκδηλώνεται δε με τη μορφή ενός δημοσιονομικού κύκλου που είναι ελλειματογόνος και αποσταθεροποιητικός.

Το γεγονός και μόνον ότι τα δημοσιονομικά ελλείμματα έχουν καταστεί, ήδη από το τέλος της δεκαετίας του 1980, κυρίαρχος παράγων στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής, και παρουσιάζ-

5. Το ίδιο αποτέλεσμα έχει η κατάπτωση εγγυήσεων του Δημοσίου. Πρόκειται για μηχανισμό που υποστηρίζει το αξιόχρεο του δανεισμού των ΔΕΚΟ έναντι ξένων πιστωτικών ιδρυμάτων. Οι καταπτώσεις εγγυήσεων αυξάνουν την επιβάρυνση του τακτικού προϋπολογισμού για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους.

6. Χωρίς να αποκλείεται η ανάγκη προσφυγής σε πρόσθετα μέτρα — όπως π.χ. η επιβολή συναλλαγματικών περιορισμών στις εισαγωγές (αύξηση των υποχρεωτικών προκαταβολών στην Τράπεζα της Ελλάδος κ.ά.).

7. Περί «εκμιαλισμού των συνειδήσεων» διά του εκλογικού κύκλου μιλά ο Π. Καζάκος, «Οικονομική πολιτική και εκλογές: ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα 1979-89», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 129-164.

ζονται ως διαρθρωτικό πλέον πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας, σηματοδοτεί τη βαρύτητα των προηγουμένων διαπιστώσεων για την επίδραση και τη λειτουργία του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου. Από μία άποψη μάλιστα μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι οι πολιτικές λιτότητας, όπως αυτή που χαρακτηρίζει, μετά το 1990, τις κυβερνητικές επιλογές στη χώρα μας, αποτελούν μία πλευρά του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου, με την έννοια ότι αποβαίνουν σκληρότερες από ό,τι θα χρειαζόταν υπό άλλες συνθήκες, ακριβώς επειδή οι κυβερνώντες γνωρίζουν ότι αυτές μέλ-λουν να ανατραπούν κατά την επόμενη προεκλογική περίοδο, σύμφωνα με τη λογική του κύκλου...

3. ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΚΥΚΛΟΥ

α. Θεμελιώδη ζητήματα θεωρίας

Οι εμπειρικές διαπιστώσεις που προηγήθηκαν θέτουν δύο κεντρικά ζητήματα που πρέπει να σχολιασθούν και να αναλυθούν σε ένα πλαίσιο θεωρητικής αναζήτησης. Το πρώτο ζήτημα αναφέρεται στη διαμόρφωση μιας σχέσης ψηφοφόρων-πολιτών προς κόμματα-κυβερνήτες που επιτρέπει την ανέλιξη φαινομένων εκλογικού-οικονομικού κύκλου. Το δεύτερο ζήτημα αναφέρεται στα ειδικά χαρακτηριστικά του εκλογικού κύκλου —όπως παρατηρήθηκε στη μεταπολιτευτική ελληνική εμπειρία μέχρι σήμερα— που οδήγησαν στην *αποσταθεροποίηση* του κύκλου. Τα δύο αυτά ζητήματα είναι φυσικά αλληλένδετα, αλλά παραμένουν διαφορετικά. Πράγματι, είναι δυνατόν να εμφανίζεται κατ' επανάληψη εκλογικός κύκλος χωρίς όμως αποσταθεροποιητικές τάσεις. Άλλωστε, τα φαινόμενα εκλογικών κύκλων που παρατηρήθηκαν σε άλλες χώρες δεν έχουν εκτραπεί σε ανέλιξεις δημοσιονομικής αποσταθεροποίησης.⁸

Τα πολιτικο-οικονομικά υποδείγματα εκλογικών κύκλων έλκουν την πρόσφατη καταγωγή τους από την εργασία του W. Nordhaus (1975). Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των υποδειγμάτων είναι η διπλή υπόθεση ότι: οι μεν ψηφοφόροι αποσκοπούν στη μεγιστοποίηση των ιδιωτικών ωφελειών που θα προκύψουν εφόσον αναλάβει την εξουσία το κόμμα που προτιμούν· οι δε κομμα-

8. Βλ. A. Alesina - N. Roubini, «Political Cycles in OECD Economies», στο *Review of Economic Studies*, 1992, σ. 663-688.

τικοί ιθύνοντες αποσκοπούν στη μεγιστοποίηση των ψήφων κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις. Πέρα από τις θεμελιώδεις αυτές υποθέσεις, τα πολιτικο-οικονομικά υποδείγματα του κύκλου διαφοροποιούνται σε δύο τουλάχιστον άξονες.⁹ Ο ένας εξειδικεύει τη συμπεριφορά των κομματικών ιθυνόντων. Οι βασικές εναλλακτικές παραδοχές ως προς αυτή τη συμπεριφορά είναι δύο: αφενός, η παραδοχή της *ιδεολογικής διαφοροποίησης* και, αφετέρου, η αντίστροφη παραδοχή της *«ευκαιριακής»* συμπεριφοράς των ιθυνόντων (*opportunistic behaviour*). Η πρώτη εξ αυτών αναφέρεται σε διαφοροποιήσεις της οικονομικής πολιτικής που μετέρχεται κάθε κόμμα για να αναρριχηθεί ή να παραμείνει στην εξουσία, βασισμένες σε ιδεολογικές επιλογές (π.χ. προτίμηση της αντιπληθωριστικής πολιτικής από τα «δεξιά» κόμματα και, αντίθετα, προτίμηση για πολιτικές αύξησης της απασχόλησης από τα «αριστερά» κόμματα). Η δεύτερη συνεπάγεται επιλογές οικονομικής πολιτικής που επηρεάζονται από την εκλογική στρατηγική και δεν έχουν ιδιαίτερους ιδεολογικούς χρωματισμούς. Είναι λογικά εμφανές ότι η προοπτική εκδήλωσης εκλογικών κύκλων είναι θεωρητικά ισχυρότερη στα υποδείγματα που ενσωματώνουν την παραδοχή της ευκαιριακής συμπεριφοράς.

Ο δεύτερος άξονας διαφοροποίησης των πολιτικο-οικονομικών υποδειγμάτων αναφέρεται στη συμπεριφορά των ψηφοφόρων. Οι παραδοχές που υιοθετούνται, εν προκειμένω, κυμαίνονται μεταξύ δύο ακραίων αναπαραστάσεων του ψηφοφόρου. Από τη μια μεριά, υπάρχει η παραδοχή ενός απληροφόρητου ή «υπο-ορθολογικού» (*sub-rational*) ψηφοφόρου, ο οποίος βασίζεται μόνο στην εμπειρία του πρόσφατου παρελθόντος για να επιλέξει τον αποδέκτη της ψήφου του. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η παραδοχή του «υπερ-ορθολογικού» (*ultra-rational*) ψηφοφόρου, ο οποίος κάνει ακριβείς προβλέψεις για το μέλλον, γνωρίζει τις δυνατότητες των κομμάτων και της οικονομίας και ψηφίζει με πλήρη γνώση των μελλοντικών συνεπειών του εκλογικού αποτελέσματος.¹⁰ Είναι και πάλι

9. Για μια εκτεταμένη επισκόπηση των διαφορετικών παραδοχών που μπορούν να ενσωματωθούν σε υποδείγματα του εκλογικού κύκλου, βλ. D.W. Nordhaus, «Alternative Approaches to the Political Business Cycle», στο *Brooking Papers of Economic Activity*, 2, 1989, σ. 1-68.

10. Η ακραία αυτή παραδοχή αντιστοιχεί στα μακρο-οικονομικά υποδείγματα «ορθολογικών προσδοκιών» (*rational expectations*) που γνώρισαν μεγάλη άνθηση κατά τη δεκαετία του 1980.

λογικά εμφανές ότι όσο πλησιέστερα βρεθούν οι παραδοχές ενός υποδείγματος προς την αναπαράσταση του «υπο-ορθολογικού» ψηφοφόρου, τόσο ενισχύεται θεωρητικά η προοπτική εκδήλωσης ενός εκλογικού-οικονομικού κύκλου.

Κατά βάση, τα πολιτικο-οικονομικά υποδείγματα του εκλογικού κύκλου θεωρούν είτε ότι ο κύκλος αναπαράγεται με σταθερές ιδιότητες είτε, ότι εκδηλώνεται μεν σποραδικά, αλλά τείνει να αμβλύνεται και να αυτοδιορθώνεται πλήρως. Δεν προβλέπεται θεωρητικά το ενδεχόμενο εμφάνισης κύκλων που χαρακτηρίζονται από *σταδιακή διεύρυνση*.

Αξίζει να εξετασθεί σύντομα ο μηχανισμός που οδηγεί σε *σταδιακή συρρίκνωση* του κύκλου. Ας υποθέσουμε ότι ισχύουν όλες εκείνες οι παραδοχές που υποθάλπουν τη μέγιστη εκδήλωση κυκλικών διακυμάνσεων σύμφωνα με τα παραδεγεγμένα πολιτικο-οικονομικά υποδείγματα (ευκαιριακή συμπεριφορά των κομματικών ιθύνόντων, υπο-ορθολογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων). Ο μηχανισμός που θα μπορούσε να ωθήσει σε σταδιακή συρρίκνωση των κυκλικών διακυμάνσεων θα ήταν στηριγμένος στον εμπλουτισμό της συμπεριφοράς του ψηφοφόρου *με τη μνήμη από την εμπειρία της προηγούμενης εκλογικής αναμέτρησης*. Αν έχει δηλαδή ο ψηφοφόρος τη στοιχειώδη δυνατότητα να διδάσκεται από την πρότερη εμπειρία του, τότε θα μάθει ότι κάθε προεκλογική επέκταση παροχών και ωφελημάτων ακολουθείται από μετεκλογική συρρίκνωση. Θα προσδοκά ότι η μετεκλογική λιτότητα θα αντισταθμίσει την προεκλογική ευφορία. Έτσι όμως μειώνεται η δυνατότητα ευκαιριακής προσέλκυσης της ψήφου με προεκλογικές παροχές και, κατ' επέκταση, είναι επόμενο να εκλείψουν σταδιακά τα κυκλικά φαινόμενα που συναρτώνται με εκλογικές αναμετρήσεις.

Εάν η «μνήμη» και η ικανότητα να διδάσκεται ο ψηφοφόρος από την εμπειρία του συντελούν στην ατάμβλυνση των εκλογικών κύκλων, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι, όταν αυτές ασθενούν, δημιουργούνται οι αναγκαίες συνθήκες που θα ευνοήσουν ένα αντίθετο φαινόμενο: τη σταδιακή διεύρυνση του κύκλου. Βέβαια, η εκδοχή γενικής αποδυνάμωσης της «μνήμης» και πλήρους ανικανότητας να αξιοποιηθεί η εμπειρία ξεπερνά την υπόθεση περί απλού «υπο-ορθολογισμού» του ψηφοφόρου και, εμμέσως, υιοθετεί την παραδοχή ότι η συμπεριφορά του είναι, τελικά, παράλογη. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγείται η ανάλυση εάν εμμένει κανείς στο νοηματικό πλαίσιο των πολιτικο-οικονομικών υποδειγμάτων που α-

ναφέρθηκαν. Τα υποδείγματα αυτά υπόκεινται, όμως, σε έναν σοβαρότατο περιορισμό. Θεωρούν ότι η σχέση ψηφοφόρων και κομμάτων εξαντλείται κατά τη στιγμή της εκλογικής αναμέτρησης. Είναι, δηλαδή, μια σχέση που συγκροτείται στο πλαίσιο του εκλογικού ανταγωνισμού και η οποία σημασιοδοτεί μεν τον προεκλογικό λόγο των αντιμαχόμενων πολιτικών σχηματισμών, δεν περιλαμβάνει δε κανενός είδους «λόγο» εκφερόμενο από τους ψηφοφόρους, πέρα από την πράξη της ψηφοδοσίας. Η απουσία του «λόγου» των ψηφοφόρων από αυτή την απεικόνιση του πολιτικού γίνεσθαι σημαίνει ότι υποτιμώνται η «μνήμη», η «ιστορία» και η «εκμάθηση» ως διαδικασίες που διαπερνούν την πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας.¹¹ Απουσιάζει όμως, τελικά, και ένα στοιχείο που θα μπορούσε να αποβεί θεμελιώδες για την ερμηνεία του εκλογικού κύκλου. Πρόκειται συγκεκριμένα για τη σχέση ψηφοφόρων και πολιτικών σχηματισμών η οποία συνεχίζει να υφίσταται μετά την εκλογική αναμέτρηση και η οποία χρωματίζει πολλαπλά την πρακτική ενός κυβερνώντος κόμματος μετά την εκλογική του νίκη. Η σχέση αυτή δεν μπορεί να περιγραφεί πλήρως από την ψηφοδοτική επιλογή, διότι είναι δυνατόν να περιλαμβάνει πολλαπλές πράξεις (ή απόπειρες) επικοινωνίας μεταξύ του ψηφοφόρου και των κυβερνητικών ιθυνόντων, στο μεσοδιάστημα των εκλογικών αναμετρήσεων.

Όταν η σχέση του πολίτη με ένα κόμμα είναι απλά ψηφοδοτική, τότε η επιλογή που κάνει ο ψηφοφόρος στις κάλπες είναι επιλογή ανάμεσα στην «παραμονή» και στην «έξοδο» από την προηγούμενη ψηφοδοτική προτίμηση. Εάν όμως η σχέση αυτή είναι επιπλέον και σχέση επικοινωνίας, η επιλογή του πολίτη ως ψηφοφόρου είναι πολυδιάστατη. Ο πολίτης μπορεί να έχει «λόγο» ή τουλάχιστον να ασκήσει «φωνή» προκειμένου να επηρεάσει την κομματική πρακτική. Η τελική ψηφοδοτική του προτίμηση μπορεί να εξαρτηθεί από τις εμπειρίες του κατά την άσκηση αυτής της «φωνής».¹² Η σύνθετη συμπεριφορά που περιλαμβάνει τόσο την άσκηση της «φωνής» όσο και την επιλογή της «εξόδου» αποτελεί ασφαλώς μια πιο ρεαλιστι-

11. Για την εκτεταμένη κριτική αυτών των υποδειγμάτων βλ. Β. Σ. Θωμάδακης - Δ. Β. Σερρέτης, «Θεωρίες του εκλογικού-οικονομικού κύκλου: προβλήματα θεμελίωσης και κριτικής», *Αξιολογικά*, 1993 (υπό έκδοση).

12. Με την έκφραση «να έχει λόγο» εννοούμε την άσκηση μιας αποτελεσματικής επιρροής. Με την έκφραση «να ασκήσει φωνή» εννοούμε την απόπειρα επικοινωνίας που μπορεί να μην είναι λυσιτελής.

κή περιγραφή του δρώντος υποκειμένου σε ένα δημοκρατικό σύστημα. Η περιγραφή αυτή είναι συμβατή με την ενσωμάτωση στη θεωρητική ανάλυση της «μνήμης», της «ιστορίας» και της «εκμάθησης». Επιτρέπει ακόμη την ενσωμάτωση στοιχείων για τις συλλογικές ελπίδες και προσδοκίες, τα οποία ξεπερνούν μεν τα όρια του νεοκλασικού ατομικού ωφελιμισμού αλλά είναι σημαντικά διότι συχνά πυροδοτούν την ανάπτυξη συλλογικής δράσης.

Το δίπτυχο της «έξοδου» και της «φωνής» αποτελεί μια σημαντική θεωρητική συνεισφορά του Α. Hirschman στην ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών οργανισμών.¹³ Ένας περιληπτικός ορισμός των δύο αυτών λειτουργιών από τον ίδιο τον Hirschman έχει ως εξής:

«Με “έξοδο” εννοώ τη διακοπή μιας σχέσης με κάποιο πρόσωπο ή οργανισμό. Εάν η σχέση αυτή εκπληρώνει μια ζωτική λειτουργία, τότε η διακοπή είναι δυνατή μόνον εάν η ίδια σχέση μπορεί να συναφθεί με άλλο πρόσωπο ή οργανισμό. Επομένως η έξοδος εξαρτάται από τη διαθεσιμότητα επιλογής, ανταγωνισμού και εύρυθμης λειτουργίας των αγορών... Η έξοδος αποτελεί ένα ισχυρό αλλά έμμεσο και κάπως απότομο τρόπο να πληροφορηθεί η διοίκηση [ενός οργανισμού] την αποτυχία της πολιτικής της. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι πελάτες ή τα μέλη οργανισμών που “εξέρχονται” δε νοιάζονται για τη βελτίωση που θα επιφέρει πιθανώς η έξοδός τους και γι’ αυτόν το λόγο η έξοδος δεν προσφέρει στη διοίκηση επαρκή πληροφόρηση για το περιεχόμενο της αποτυχίας της.

Ο άμεσος και περισσότερο πληροφοριακός τρόπος να ενημερωθεί η διοίκηση είναι η ευθεία γνωστοποίηση: αυτή είναι η *φωνή*. Αυτή είναι, ή θα έπρεπε να είναι, ο πιο σημαντικός μηχανισμός σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η έξοδος είναι αδύνατη ή δύσκολη... Αυτό ισχύει ασφαλώς για ορισμένες αχόροντες ομαδοποιήσεις στις οποίες ανήκει κάποιος από τη γέννησή του —οικογένεια, εθνική ή θρησκευτική κοινότητα, έθνος— ή και για εκείνους τους οργανισμούς στους οποίους εντάσσεται κάποιος με πρόθεση μακροχρόνιας παραμονής — σχολείο, γάμος, πολιτικό κόμμα, επιχείρηση... Σε αντίθεση με την έξοδο σε εύρυθμα λειτουργούσες αγορές, η άσκηση *φωνής* δεν είναι πάντοτε εύκο-

13. Βλ. Α. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty; Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1970.

λη. Μπορεί μάλιστα να αποβεί και ατομικά επικίνδυνη... Συχνά το ατομικό κόστος άσκησης φωνής για κάθε μέλος ενός οργανισμού, σε όρους χρόνου και προσπάθειας, υπερβαίνει την όποια προσδοκώμενη ωφέλεια. Για το λόγο αυτόν άλλωστε [...] η αποτελεσματική ανάπτυξη φωνής εξαρτάται από τις δυνατότητες συλλογικής δράσης».¹⁴

Είναι πλέον φανερό ότι η απόπειρα ερμηνείας των φαινομένων ενός εκλογικού-οικονομικού κύκλου, και μάλιστα ενός κύκλου όπως ο ελληνικός μεταπολιτευτικός που αποσταθεροποιείται σταδιακά, δεν μπορεί να περιορισθεί μόνο σε σχήματα που αναγνωρίζουν αποκλειστικά το μηχανισμό της εξόδου. Τουναντίον, πρέπει να επεκταθεί στους μηχανισμούς σχηματισμού φωνής, στις ενδεχόμενες ανανεώσεις και αλλοιώσεις αυτών των μηχανισμών και στις διασυνδέσεις που τελικά μορφοποιούνται στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σκηνικό, μεταξύ των μηχανισμών ανάπτυξης φωνής και εξόδου αφενός, και της ανάπτυξης διευρυνόμενων εκλογικών κύκλων, αφετέρου. Κεντρική ερμηνευτική υπόθεση αυτής της εργασίας είναι, επομένως, ότι οι δομές πολιτικής πίεσης και επικοινωνίας (που συγκροτούν το μηχανισμό της φωνής) προσδιορίζουν εντέλει τις αυτορρυθμιστικές ή, αντίθετα, τις αποσταθεροποιητικές ιδιότητες του εκλογικού κύκλου. Η διερεύνηση της υπόθεσης αυτής περνά από μια ανάγνωση ορισμένων βασικών γνωρισμάτων της ελληνικής πολιτικής ζωής και των διαρθρωτικών μεταβολών της, κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο.¹⁵ Πιο συγκεκριμένα πρέπει να διερευνηθούν οι τρόποι ένταξης των ευρύτερων μαζών στην πολιτική, οι μηχανισμοί που διαμεσολαβούν στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας και ο ρόλος της πολιτικής στο πλαίσιο των θεσμών που ρυθμίζουν την άρθρωση των ανταγωνιστικών συμφερόντων στη συγκεκριμένη κοινωνία.

Οι τρόποι με τους οποίους οργανώνεται και ελέγχεται η πολιτική συμμετοχή των μαζών δείχνουν τα περιθώρια να ασκηθεί πίεση προς τους διαχειριστές της κυβερνητικής εξουσίας από την κοινω-

14. Βλ. A. Hirschman, *Rival Views of Market Society*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1992, σ. 78-79. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

15. Πρέπει να τονιστεί ότι, ως προς τα ζητήματα αυτά, οι συγγραφείς αυτού του άρθρου δε φιλοδοξούν να συνεισφέρουν με πρωτότυπες αναλύσεις στον τομέα της πολιτικής επιστήμης. Επιδιώκεται, όπως άλλωστε είναι εμφανές, ένα πολύ περιορισμένο εγχείρημα: η ανάγνωση συμπερασμάτων και πρότερων αναλύσεων με στόχο την κατανόηση του εκλογικού κύκλου.

νική βάση και οροθετούν την εμβέλεια της «φωνής». Οι μηχανισμοί που διαμεσολαβούν τη σχέση του κράτους με την κοινωνία, από την πλευρά τους, επιτρέπουν να ψηλαφηθούν οι τρόποι με τους οποίους συγκροτούνται οι συλλογικές διεκδικήσεις και αναπτύσσονται οι σχέσεις προσδοκιών αλλά και παροχών από πλευράς κράτους προς διάφορες ομάδες ή κοινωνικά στρώματα. Τέλος, ο ειδικός τρόπος με τον οποίο θεσπίζεται η πολιτική στο ευρύτερο πλαίσιο των θεσμών που ρυθμίζουν την άρθρωση των ανταγωνιστικών συμφερόντων μπορεί να αναδείξει το χαρακτήρα των ανταγωνισμών μεταξύ των πολιτικών κομμάτων που διεκδικούν την κυβερνητική εξουσία καθώς και την πιθανή ροπή που δημιουργείται για εκλογικές στρατηγικές στηριζόμενες σε οικονομικές μεταβιβάσεις. Με άλλα λόγια, από αυτά τα συγκεκριμένα γνωρίσματα της πολιτικής ζωής μπορούν να εξαχθούν συνολικότερες προτάσεις σχετικά με την ερμηνεία του εκλογικού κύκλου και των αποσταθεροποιητικών ιδιοτήτων που εμφανίζει στην ελληνική περίπτωση.

β. Οι πελατειακές σχέσεις, ο λαϊκισμός και η ανάπτυξη της φωνής

Υπάρχει επαρκής τεκμηρίωση της θέσης ότι, στην Ελλάδα, η συμμετοχή των μαζών στην πολιτική —τουλάχιστον, όσον αφορά στα μεγάλα κόμματα που διεκδικούν βάσιμα την κυβερνητική εξουσία— οργανώνεται μέσα από σχήματα πελατειακής δικτύωσης.¹⁶

Στο πλαίσιο ενός παραδοσιακού συστήματος πελατειακών σχέσεων και πατρωνείας, η άσκηση της «φωνής» από τους οπαδούς του δεδομένου πολιτικού σχηματισμού διοχετεύεται κυρίως σε προσωποπαγή αιτήματα και παγιδεύεται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε αποζητήση εξατομικευμένων λύσεων. Αυτή η έμβαση διασπά τελικά την άσκηση «φωνής» σε ατομικές απόπειρες κοινωνικής εξασφάλισης ή ανόδου, και την εντάσσει σε ένα προκατασκευασμένο πλαίσιο επιλογών το οποίο προσφέρει ο «πάτρωνας».

Η αναδιοργάνωση της λειτουργίας και του μηχανισμού των πολιτικών κομμάτων που συντελέστηκε στην ελληνική μεταπολιτευ-

16. Βλ. μεταξύ άλλων: N. Mouzelis, «State and Economy in Modern Greece: Comparative and Theoretical Perspectives», αδημοσίευτο κείμενο, 1990· Δ. Χαράλαμπος, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1989, και N. Μουζέλης - Θ. Λίποβας - Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.

τική συγκυρία συνδυάστηκε με μερική υποκατάσταση των παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων από μια νέα παραλλαγή τους: τις κομματικές πελατειακές σχέσεις.¹⁷ Πύκνωσαν τα δίκτυα πολιτικής ισχύος που, χωρίς να χάνουν τον πελατειακό τους χαρακτήρα, μπορούσαν να έχουν πλέον ως ακροδέκτες —από τη μια ή και από την άλλη μεριά— όχι μεμονωμένα, κατ' ανάγκη, πρόσωπα αλλά και ομάδες οργανωμένων συμφερόντων: τις κομματικές οργανώσεις και κάθε λογής συντεχνίες ή ομάδες πολιτών. Αναμφισβήτητα, αυτός ο «εκσυγχρονισμός» του πελατειακού συστήματος που περιλάμβανε μια μετάβαση από εξατομικευμένες σε ομαδικές σχέσεις δημιούργησε και το θεωρητικό ενδεχόμενο μιας μεταβολής του περιεχομένου και της εμβέλειας της άσκησης «φωνής» από τη βάση του ενός ή άλλου πολιτικού σχηματισμού.

Η οποιαδήποτε ομαδοποίηση στη βάση ενός πολιτικού συστήματος παρουσιάζει τη θεωρητική δυνατότητα αλλαγής των σχέσεων μεταξύ εκλογέων και εκλεγομένων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, το θεωρητικό ενδεχόμενο προκύπτει από δύο τουλάχιστον επιμέρους παράγοντες του πελατειακού «εκσυγχρονισμού». Πρώτον, προκύπτει από την αναγκαστική ομαδοποίηση (δηλαδή γενίκευση) συμφερόντων, αιτημάτων και κοινωνικών στοχεύσεων των ατομικών συμμετόχων στο σύστημα ενός κομματικού δικτύου. Η ομαδοποίηση σημαίνει ότι ο πολιτικός σχηματισμός που προσφέρει πελατειακές υπηρεσίες οφείλει πλέον να υλοποιεί λύσεις γενικής εμβέλειας, δηλαδή να προσαρμόζει την πελατειακή εξυπηρέτηση ευθέως στα παραδεδομένα εργαλεία οικονομικής πολιτικής που διαθέτει το κράτος, π.χ. την εισοδηματική πολιτική, την πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης κ.ο.κ. Δεύτερον, προκύπτει από το ιστορικά προσδιορισμένο γεγονός ότι το αίτημα εκδημοκρατισμού της κοινωνίας, που παροτρύνει την ένταξη των πολιτών σε ομάδες και την ένταξη των ομάδων σε κομματικά δίκτυα, διαπλέκεται με το αίτημα της ταχείας βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου. Η διαπλοκή αυτή οδηγεί σχεδόν νομοτελειακά σε θετικές κοινωνικές προσδοκίες αναφορικά με την ικανότητα της κρατικής εξουσίας να παράγει βελτιώσεις στο βιοτικό επίπεδο, δηλαδή να παράγει οικονομική μεγέθυνση και ευημερία. Οι αντιλήψεις αυτές όμως είναι σε μεγάλο βαθμό ουτοπικές, κυρίως

17. Βλ. N. Demertzis - D. Charalambis, «Politics and Citizenship in Greece Cultural and Structural Facets», εισήγηση στο ετήσιο συνέδριο της British Sociological Association, 6-9.4.1992.

λόγω του ότι η κρατική εξουσία δεν έχει την ικανότητα αυτή κατ' αποκλειστικότητα και δεν μπορεί να ωθήσει σε οικονομική μεγέθυνση χωρίς την παράλληλη δράση πλειάδας ανεξάρτητων υποκειμένων που λειτουργούν με ιδιωτικά κριτήρια, κερδοσκοπικές στοχοθεσίες και αυτόνομες εκτελεστικές, οργανωτικές και σχεδιαστικές ικανότητες στο οικονομικό πεδίο. Επομένως, τα σύνδρομα ουτοπικών προσδοκιών μπορεί να οδηγήσουν είτε σε πολιτικά κινήματα ανατροπής (που θα αποβλέπουν στην εναλλακτική συγκρότηση της οικονομικής εξουσίας στην κοινωνία), είτε σε πολιτικές επιλογές που σταδιακά θα οπισθοχωρούν από αρχικές διακηρύξεις και θα προάγουν κάποιο συμβιβασμό της πολιτικής βούλησης και της οικονομικής δύναμης των ιδιωτικών κεφαλαίων, δηλαδή κάποια «μικτή οικονομική τάξη».

Η ομαδοποίηση αιτημάτων και συμφερόντων, από τη μία πλευρά, και η απόπειρα εξεύρεσης πρακτικής διεξόδου στο αρχικά ουτοπικό θεώρημα που εξισώνει κρατική εξουσία και ευημερία, από την άλλη, μπορούν να οδηγήσουν σε αυτόνομη άσκηση της «φωνής» και να παραγάγουν μια πραγματική κοινωνική διαλεκτική μεταξύ της κορυφής και της βάσης των πολιτικών σχηματισμών. Ωστόσο, αυτή η θεωρητική δυνατότητα μετριάζεται ή μπορεί και να ακρωθεί χάρη στην ανάπτυξη τρόπων κηδεμόνευσης των μαζών που εντάσσονται σε πολιτικούς σχηματισμούς. Ο λαϊκισμός και ο κομματικός αυταρχισμός μπορούν να υπηρετήσουν τις ιδεολογικές και οργανωτικές απαιτήσεις που θέτει αυτός ο στόχος. Στην ελληνική μεταπολιτευτική συγκυρία, ο «εκσυγχρονισμός» των πελατειακών σχέσεων συνδυάστηκε με το σταδιακό εμπλουτισμό της τακτικής και της στρατηγικής των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων με λαϊκιστικές πρακτικές. Η «συσσωμάτωση» ευρύτερων στρωμάτων που ενεργοποιήθηκαν στην πολιτική υποστηρίχθηκε από την υιοθέτηση ενός πολιτικού λόγου λαϊκιστικών προδιαγραφών.¹⁸ Η βασική επένδρεια του λαϊκιστικού πολιτικού λόγου, από την άποψη που εδώ εξετάζουμε, έγκειται στο ότι δεν επιτρέπει στις κομματικά ενταγμένες μάζες να διδαχθούν από την ίδια την κοινωνική-πολιτική τους πρακτική. Παραπέμποντας συνεχώς σε ιδεολογικές κατασκευές που «κυριαρχούνται από την υπερπλούστευση, διχοτομούν τον πολιτικό και κοινωνικό χώρο»¹⁹

18. Βλ. τη συμβολή του Ν. Μουζέλη στο συλλογικό τόμο Ν. Μουζέλης - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.*

19. Βλ. Χ. Λυριντζής - Μ. Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με α-

και νομιμοποιούνται, εντέλει, από χαρισματικές προσωπικότητες μάλλον παρά από κοινωνικά αποτελέσματα, στηρίζει την αναπαραγωγή ουτοπικών αντιλήψεων περί των ικανοτήτων της κρατικής εξουσίας και, συνάμα, γενικεύει και εδραιώνει τη σύγχυση ως προς τις υποχρεώσεις της. Μια τέτοια κατάσταση ουσιαστικά σημαίνει ότι η άσκηση της «φωνής» παίρνει χαρακτηρισά συμβολικό και συνθηματικό, χωρίς ποτέ να ενηλικιώνεται σε ουσιαστική πολιτική πίεση και παρέμβαση.²⁰

γ. Οι σχέσεις κράτους και κοινωνίας

Κατά γενική παραδοχή, οι μηχανισμοί που διαμεσολαβούν τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας παρέμειναν αδύναμοι, εξαρτημένοι και υπανάπτυκτοι, κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο.

Ο «εκσυγχρονισμός» του συστήματος πατρωνείας, που αναφέρθηκε προηγουμένως, συνδυάστηκε με περιορισμένη ανάπτυξη των διαφόρων μορφών οριζόντιας οργάνωσης των επιμέρους ομάδων κοινωνικών συμφερόντων.²¹ Οι σχέσεις κοινωνίας και κράτους α-

φορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 160.

20. Αυτός είναι ο βαθύτερος λόγος της αναπαραγωγής και επανάληψης «κύκλων λαϊκιστικών εξάρσεων» στην οικονομική πολιτική, όπως έχουν παρατηρηθεί σε διάφορες χώρες της Λατινικής Αμερικής. Βλ. σχετικά R. Dornbush - S. Edward, «The Macroeconomics of Populism», στο R. Dornbush - S. Edward (επιμ.), *Macroeconomics of Populism in Latin America*, University of Chicago Press, 1991, σ. 7-13. Σύμφωνα με παρατηρήσεις από τις χώρες αυτές, οι λαϊκιστικοί κύκλοι οδηγούν κυρίως σε αδιέξοδες μακροοικονομικές πολιτικές, σε υπερχρέωση, πτώχευση και λιτότητα. Παρ' όλα αυτά επανέρχονται στο προσκήνιο πολιτικές δυνάμεις που τους αναπαράγουν. Η ανικανότητα των ηγεσιών και των μαζών να διδαχθούν από την πρόσφατη ιστορία υπογραμμίζει την ικανότητα του λαϊκισμού να αναπαράγει ουτοπικές προσδοκίες.

21. Οι κοινωνικές οργανώσεις δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν έναν ανεξάρτητο διεκδικητικό λόγο και να διευρύνουν επαρκώς την εμβέλεια της κοινωνικής τους παρέμβασης. Κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Κ. Τσουκαλά, η κοινωνία των πολιτών πάσχει «από ρευσιότητα και αδυναμία» (βλ. σχετικά C. Tsoucalas, «Enlightened Concepts in the Dark: Power and Freedom, Politics and Society», στο *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 9, 1991, σ. 1-22)· εμφανίζεται κερματισμένη σε ένα μωσαϊκό οργανώσεων και συντεχνιών, που συνδέονται οργανικά με την κομματική πατρωνεία. Στην πλειονότητά τους αυτές οι οργανώσεις χαρακτηρίζονται από «σχετική αμορφία» και «ασαφείς ταξικές αναφορές» ενώ ύπατο στόχο των κινητοποιήσεών τους συνιστά η επιδίωξη της προνομαχικής τους μεταχείρισης από το κράτος (βλ. σχετικά την ανάλυση του Ν. Γεωργαράκη, «Κράτος και μηχαν-

ναπτύσσονται με τη μορφή «εξωθεσμικών συναινέσεων» που συνάπτονται στη βάση πελατειακών συναρθρώσεων των ιδιωτικών συμφερόντων.²² Περιεχόμενο αυτών των συναινέσεων δεν είναι — και δεν μπορούσε να είναι— η άσκηση και ο σεβασμός κάποιων γενικώς καθιερωμένων δικαιωμάτων αλλά η ευκαιριακή και καιροσκοπική μετατροπή αποσπασματικών αιτημάτων σε δικαιώματα.²³

Ένα ενδιαφέρον θεωρητικό ενδεχόμενο που αναδεικνύεται από τη σύντομη αυτή αναφορά στις σχέσεις κράτους και κοινωνίας και που σχετίζεται με την προβληματική του εκλογικού κύκλου είναι το εξής. Είναι δυνατόν στο επίπεδο του πολιτικού λόγου να αρθρώνονται σχήματα που διαθέτουν όλες τις προδιαγραφές της ουτοπίας και που τροφοδοτούν ανέφικτες αλλά πολιτικά ελκυστικές προσδοκίες. Ταυτόχρονα, είναι δυνατόν, στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής —και, ιδίως, εκείνων των πτυχών της που παρου-

νισμοί ενσωμάτωσης στη μεταπολίτευση», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τχ. 5-6, Δεκέμβριος 1990). Παρόλληλα, ευρείες κοινωνικές ομάδες εξακολουθούν να στερούνται διεκδικητικών όπλων καθώς και διαπραγματευτικών ή άλλων μέσων πίεσης, πλην, ίσως, εκείνου που αντιπροσωπεύει η περιοδική άσκηση του εκλογικού δικαιώματος και η «προσφορά» της ψήφου.

22. Οι όροι αυτοί προτείνονται από τον Δ. Χαραλάμπη, *ό.π.*

23. Βλ. σχετικά τη διεισδυτική ανάλυση του C. Tsoucalas, *ό.π.* Η έκταση των δικαιωμάτων του πολίτη έναντι της κρατικής μηχανής συναρτάται στενά με τις προσωπικές και, κυρίως, τις κομματικές «συστάσεις» που μπορεί αυτός να επιδείξει και να αξιοποιήσει. Η ανταπόκριση της κρατικής μηχανής στις ανάγκες του πολίτη προϋποθέτει συχνά την προσήκουσα εκ μέρους του εκλογική συμπεριφορά αν όχι και την κομματική του ένταξη. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται στη συμπεριφορά του πολίτη έναντι της συντεταγμένης εξουσίας εν γένει. Κρατικές παρεμβάσεις, διαπραγματευτικές διαδικασίες αλλά και θεσμικές ρυθμίσεις εάν δε συνοδεύονται από εμπράγματα αντικαταβολές —κατά προτίμηση δε από προεκλογικές προκαταβολές— συναντούν την παθητική ή ενεργητική αντίσταση του πολίτη. Η αντίσταση αυτή εκδηλώνεται τουλάχιστον ως δυσιπιστία, επιφύλαξη και αρνητική προδιάθεση και υποστηρίζεται σθεναρώς από το λαϊκιστικό λόγο που αναπτύσσουν συνδικάτα και άλλοι —εκτός των πολιτικών σχηματισμών— συλλογικοί φορείς. Αυτές οι συμπεριφορές διαπλέκονται και συγκλίνουν σε ένα εξαιρετικά ασταθές και ρευστό μόρφωμα που εκτρέφει, από τη μια μεριά, τον αυταρχισμό και την αδιαφάνεια των πρακτικών της κυβερνητικής εξουσίας ενώ, από την άλλη, πυροδοτεί ταυτόχρονα τάσεις προς την «ανομία» και τη «συντεχνική αναρχία». Αυτούς τους όρους χρησιμοποιεί ο Κ. Τσουκαλάς σε συνέντευξη του στο περιοδικό *Αντί*, τχ. 494, 15.5.1992. Για μια εκτεταμένη ανάπτυξη του θέματος βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 9-52.

σιάζουν άμεσα διανεμητικά αποτελέσματα—, να εμφανίζονται πρακτικές παροχών προς άτομα και ομάδες που δε νομιμοποιούνται από καμία επίκληση γενικών αρχών αλλά μόνον ως πολιτικές πράξεις ομαδικής δωροδοκίας. Οι δύο αυτές πτυχές (πολιτικός λόγος και οικονομική πρακτική), που εμφανίζονται ως αντιθετικές, κατατείνουν σε ενιαία λειτουργία ενός συστήματος που επιδέχεται συγκρότηση εκλογικών κύκλων. Από τη μία πλευρά, η πρακτική στο επίπεδο των διανεμητικών μηχανισμών είναι ικανή να θεμελιώσει την προεκλογική έξαρση των δημοσίων δαπανών. Από την άλλη πλευρά, η ουτοπικών προδιαγραφών άρθρωση πολιτικού λόγου είναι ικανή να ακυρώσει την «ιστορική μνήμη» από προηγούμενες εκδηλώσεις του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου και να συντελέσει με τον τρόπο αυτό σε αποσταθεροποιητικά φαινόμενα.

Η πατρωνεία, από τη μια μεριά, και οι αδύναμες και εξαρτημένες, οριζόντιες κοινωνικές οργανώσεις, από την άλλη, συντελούν σε μια «κάθετη» ενσωμάτωση των μαζών στην πολιτική ζωή. Οι χρόνιες ανεπάρκειες των μηχανισμών της αγοράς, η ρευστότητα των θεσμών και η εμβρυακή ανάπτυξη του κράτους προνοίας προσφέρουν το κατάλληλο έδαφος ώστε αυτή η ιδιότυπη πολιτική συμμετοχή να εκφράζεται ως ενεργός κοινωνική ζήτηση για μια εργαλειακή και διανεμητική θέσπιση της πολιτικής.²⁴ Η πολιτική λειτουργία μυθοποιείται και στρεβλώνεται στο ρόλο του εργαλείου-κλειδιού διά του οποίου μπορούν να αντιμετωπιστούν εντέλει τα ενάντια κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα και να μεγιστοποιηθεί το ατομικό μερίδιο στη διανομή ιδιωτικών ωφελγημάτων.

Κάθε αντιπαράθεση συμφερόντων διαπλέκεται ως γόρδιος δεσμός που η λύση του προϋποθέτει, σε τελευταία ανάλυση, την πολιτική παρέμβαση. Όλα —ή σχεδόν όλα— τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας αναζητούν μια κάποια πολιτική λύση: ορισμένα επειδή εξ υπαρχής μπορούν να θεθούν μόνο σε τέτοιους όρους. Άλλα, πάλι, επειδή καθ' οδόν προσκρούουν στη δυσλειτουργία των ρυθμιστικών μηχανισμών, στην ασάφεια, στη σύγχυση και την αμφισβήτηση των θεσμών. Ωστόσο, αυτή η «υπερ-πολιτικοποίηση» της κοινωνικής ζωής θέτει σε διαρκή σχεδόν εκκρεμότητα τη νομιμοποίηση των πολιτικών λύσεων διά των εκλογών, όποτε δε δια-

24. Βλ. Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 70-96 και ιδίως τη σχετική ανάλυση στη σ. 84.

σφαλίζεται, εξ αντικειμένου, η συγκατάθεση και η αποδοχή τους από το κοινωνικό σώμα. Πλείστες πολιτικές παρεμβάσεις υλοποιούνται υπό την αίρεση μιας επικείμενης μεταβολής του συσχετισμού δυνάμεων. Όμως, κατ' αυτόν τον τρόπο η πολιτική πράξη τροφοδοτεί την ανάπτυξη ενός συγκρουσιακού και πολωτικού συνδρόμου που παραπέμπει διαρκώς στην εκλογική αναμέτρηση και δι' αυτής αναπαράγει την υπερ-πολιτικοποίηση.

Η εκλογική διαδικασία αποκτά υπέρμετρες διαστάσεις και αναδεικνύεται σε καθοριστική στιγμή του κοινωνικού γίγνεσθαι. Οι παραμονές των εκλογών βιώνονται από την κοινή γνώμη ως η μόνη χρονική περίοδος κατά την οποία γενικεύονται πραγματικά και αποκτούν από περιεχόμενο τα πολιτικά δικαιώματα. Στο βαθμό που το εκλογικό δικαίωμα μπορεί να ρευστοποιηθεί σε ιδιωτικό αίτημα, κάθε ψηφοφόρος ανακτά παροδικά την εξουσία του κυρίαρχου πολίτη: μπορεί να ασκήσει αποτελεσματικά τις λειτουργίες της «εξόδου» όπως και της «φωνής» και, μάλιστα, εφ' όλης της ύλης.

Από τη σύντομη ανάγνωση των πολιτικών χαρακτηριστικών της μεταπολιτευτικής περιόδου συνάγονται, κατά τη γνώμη μας, ουσιώδη συμπεράσματα σε ό,τι αφορά στις συνθήκες άσκησης της «φωνής» και στην επίδραση που ασκεί στον εκλογικό-δημοσιονομικό κύκλο. Κατ' αρχήν, συνάγεται ότι ο εκσυγχρονισμός του πελατειακού συστήματος σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του λαϊκισμού οδηγούν σε μια κατάλυση της ανεξαρτησίας της «φωνής» που ασκείται μέσα στα ίδια τα κόμματα και σε μια προϋούσα παγίδευσή της είτε σε συνθήματα και αιτήματα που παράγονται από κομματικές ηγεσίες και μηχανισμούς είτε σε προσωποπαγείς διεκδικήσεις. Υπό ορισμένες συνθήκες, μάλιστα, ο λαϊκισμός έχει την ικανότητα να ανανεώνει ουτοπικές προσδοκίες, ακυρώνοντας με τον τρόπο αυτό την πολιτική λειτουργία που ασκεί η «μνήμη» στη συγκρότηση της «φωνής». Από την άλλη πλευρά, η ασθενής ανάπτυξη κοινωνικών οργανισμών, μη ελεγχόμενων από τα κόμματα, και η ρευστότητα θεσμικών ρυθμίσεων ευρείας κοινωνικής αποδοχής οδηγούν σε ατονία τη συλλογική συγκρότηση φωνής στα μεσεκλογικά διαστήματα. Απομένει μια εκλογοκεντρική αναζωπύρωση της «φωνής». Αναπόφευκτα, η προεκλογική περίοδος τείνει να συμπτωνώνει όλη την ανεκπλήρωτη επικοινωνία του μεσεκλογικού διαστήματος. Αναγκαστικά τα μεγάλα κόμματα —και ιδίως η κυβέρνηση— οδηγούνται στην αποζήτηση αξιόπιστων δεσμεύσεων-υπο-

σχέσεων που θα επιλύσουν συσσωρευμένα προβλήματα. Οι συνθήκες αυτές περιγράφουν μια κατάσταση που υποθάλλει την κυκλική έκρηξη στην ίδια την άσκηση της «φωνής». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η κυκλική εκδήλωση της «φωνής» προσομοιάζει με εναλλαγές «κραυγών» και «σιωπών». Είναι φυσικό ότι σε περιόδους εκλογών η «φωνή» συνοδεύεται αναγκαστικά από τον εκβιαστικό υπαινιγμό της «εξόδου». Η συνδυασμένη επενέργεια της «φωνής»-«εξόδου» σε προεκλογικές περιόδους γίνεται επομένως θεμελιώδες υπόβαθρο για την εκδήλωση του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου.

4. ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ

Η εκλογική ετυμηγορία του κυρίαρχου λαού γίνεται η λυδία λίθος επί της οποίας κρίνεται η νομιμοποίηση της κυβερνητικής πρακτικής, των προεκλογικών εξαγγελιών και όλων των πολιτικών παρεμβάσεων γενικότερα. Ο συσχετισμός των δυνάμεων που βεβαιώνεται εκλογικά μπορεί είτε να σταθεροποιήσει και να παγιώσει τα αποτελέσματα των αμφισβητούμενων πολιτικών ρυθμίσεων και να επικυρώσει τη διανομή των κεκτημένων είτε, αντιθέτως, να τα ανατρέψει. Το ειδικό βάρος της έκβασης των εκλογών καθίσταται, ως εκ τούτου, ικανό: πρώτον, να διευρύνει το πεδίο της εκλογικής συναλλαγής μεταξύ πάτρωνα και ψηφοφόρου· δεύτερον, να επηρεάσει ευθέως το χρονικό ορίζοντα, την έκταση, το είδος καθώς και την αποτελεσματικότητα των ρυθμιστικών παρεμβάσεων του κράτους στην οικονομία. Πρόκειται για δύο σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν ευθέως την εκλογική συμπεριφορά του ψηφοφόρου και μπορούν να εξηγήσουν το εμπειρικό φαινόμενο από το οποίο ξεκινήσαμε: την αποσταθεροποίηση του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου.

α. Το πεδίο της εκλογικής συναλλαγής

Στη μεταπολιτευτική συγκυρία, το πρόβλημα νομιμοποίησης —ή και επανανομιμοποίησης— της πολιτικής εξουσίας αποτέλεσε κεντρικό ζήτημα. Η διέξοδος από την πίεση που ασκούσε αυτό το πρόβλημα αναζητήθηκε —και, εν πολλοίς, «απορροφήθηκε»— στην αποφασιστική ενίσχυση του διανεμητικού ρόλου της πολιτικής.

Ενώ ο εκμαυλισμός του ψηφοφόρου με το διορισμό σε μια θέση του ευρύτερου δημόσιου τομέα παρέμεινε μια ασφαλής, παραδοσιακή αλλά και αδιαφιλονίκητη συναλλακτική αξία,²⁵ οι εκχωρήσεις συλλογικών παροχών, ευκαιριακών προνομίων και ειδικών ρυθμίσεων άρχισαν, μεταπολιτευτικά, να αυξάνουν σε ποικιλία το «εμπόρευμα» που διατίθεται στην πολιτική αγορά. Η συστηματική αύξηση των μεταβιβαστικών πληρωμών του κρατικού προϋπολογισμού και, ιδίως, η επαναλαμβανόμενη προεκλογική τους έκρηξη δείχνει ότι η πελατειακή ή/και λαϊκιστική διανομή οργανώθηκε στην περίοδο αυτή με κεντρικό άξονα αλλά και κύριο άλλοθι την άσκηση κοινωνικής πολιτικής.

Η υπανάπτυξη των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας και μέριμνας τροφοδοτούσε (και τροφοδοτεί) σταθερά μια ισχυρή ζήτηση για κοινωνικές παροχές. Έτσι, η ενδεχόμενη υιοθέτηση και κατά προτεραιότητα ικανοποίηση των συναφών αιτημάτων από τους πολιτευτές και τα κόμματα συνιστούσε, εξ αντικειμένου, μια πλεονεκτική επιλογή. Το γεγονός ότι οι λειτουργίες του κράτους προνοίας συνεπάγονται δραστηριότητες που συνέβαλαν στην ευρύτερη δυνατή νομιμοποίηση του νεότευκτου δημοκρατικού καθεστώτος έναντι της δικτατορίας ενίσχυσε την επιλεξιμότητα της κοινωνικής πολιτικής.²⁶ Πρέπει να επισημάνουμε, άλλωστε, ότι η ιδεολογική αιτιολόγηση και υποστήριξη δαπανών με κοινωνικό χαρακτήρα είναι συγκριτικά ευχερέστερη ακόμη και όταν αυτές κατειθύνονται επιλεκτικά προς μεμονωμένους αποδέκτες — άτομα ή ομάδες. Οι λόγοι αυτοί ανέδειξαν τις δαπάνες για κοινωνικές παροχές σε έναν προτιμησιακό νεωτερισμό της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας, ο οποίος συνέβαλε στην αποσταθεροποίηση των δημοσιονομικών μεγεθών όπως και στην αποδυνάμωση, εντέλει, των θεσμών κοινωνικής προστασίας.

Σε συνθήκες θεσμικής πενίας ή υπολειτουργίας των καθιερωμένων μηχανισμών κοινωνικής μέριμνας, περιορίζεται η κοινωνική

25. Βλ. την εισαγωγή του Κ. Σημίτη στο συλλογικό τόμο Ν. Μουζέλης - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, και την ανάλυση της Κ. Σπανού, «Εκλογές και δημόσια διοίκηση: η εκλογική ενεργοποίηση των ενδοδιοικητικών πελατειακών μηχανισμών», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, *ό.π.*, σ. 165-202.

26. Πρβλ. Π. Καζάκος, «Ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους στην οικονομία», εισήγηση στο Συνέδριο «Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Η πρόκληση της προσαρμογής», ΕΚΕΜ, Αθήνα, 26-28 Σεπτεμβρίου 1991.

πίση για έλεγχο της σκοπιμότητας των σχετικών δαπανών. Προκύπτει επομένως μια αδιαφάνεια στη διαχείριση των πόρων, η οποία διευκολύνει, εξ αντικειμένου, την πελατειακή και ψηφοθηρική τους αξιοποίηση. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι η φυσιολογική κοινωνική εναντίωση προς την επιλεκτικότητα τέτοιων παρεμβάσεων διολισθαίνει, κατά κανόνα, σε «απλοϊκές» διεκδικήσεις για επέκταση των «κεκτημένων» προς ευρύτερες ομάδες ενδιαφερομένων. Η συσπείρωση γύρω από το σύνθημα της ίσης μεταχείρισης ευνοεί τη συντεχνιακή οργάνωση και την αποτελεσματική κινητοποίηση των πολιτών που δεν ευδοκίμησαν να τύχουν εξαρχής μιας προνομαχικής μεταχείρισης. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις είναι εύλογο να διευκολύνεται η δημιουργία πρόσφορης λείας για λαϊκιστική εκμετάλλευση. Η λογική κατάληξη της πολιτικής-κοινωνικής δυναμικής που διεγείρουν τέτοιες πρακτικές της πολιτικής εξουσίας είναι ότι η διόγκωση των κοινωνικών δαπανών θα είναι σωρευτική. Θα προσεγγίσει αναπόφευκτα, σχεδόν, μεγέθη που βρίσκονται πέρα και πάνω από τις όποιες αρχικές προβλέψεις και προθέσεις των πολιτικών που «αμάρτησαν» πρώτοι.

Πράγματι, σ' ένα τέτοιο πλαίσιο όλοι οι δρώντες συνεργούν ώστε η δημοσιονομική κρίση να συνδυαστεί με μια κρίση που πλήττει τους θεσμούς. Από τη μια μεριά, πρωτοστατεί η ανάγκη της πολιτικής εξουσίας να νομιμοποιήσει τους χειρισμούς της. Από την άλλη, οι ήδη επωφελούμενοι πολίτες που αποζητούν την παγίωση των κεκτημένων συστρατεύονται, τελικά, μαζί με τους κινητοποιούμενους νέους διεκδικητές. Η σταδιακή επέκταση των προνομαχικών παροχών σε ευρύτερες ομάδες και η γενίκευσή τους, ως αντικείμενο προεκλογικών συναλλαγών, γίνεται η πλέον προσιτή λύση για να διασφαλιστεί βραχυχρόνια μια μερική κοινωνική ισορροπία. Συμβιβασμοί αυτής της μορφής έχουν ωστόσο εντελώς πρόσκαιρη σταθερότητα. Κάθε φορά ενεργοποιείται ένας νέος κύκλος διεκδικητών, με αποτέλεσμα την προσθετικότητα των εκλογικών συμβιβασμών και τη μεσοπρόθεσμη δημιουργία ενός φαινομένου «χινοοστιβάδας». Στο πέρασμα αυτής της χινοοστιβάδας δεν αποσταθεροποιούνται μόνο τα μεγέθη. Η αποσπασματική διεύρυνση του κύκλου των δικαιούχων αποδιοργανώνει και παρασύρει τους όποιους προϋπάρχοντες θεσμούς του κράτους προνοίας και αποπροσανατολίζει την κοινωνική ζήτηση για την εγκαθίδρυση νέων. Το κλασικό απόφθεγμα ότι «οι μάζες διδάσκονται από την εμπει-

ρία τους» βρίσκει τις ιδανικές συνθήκες επαλήθευσής του. Το λογικό παρεπόμενο είναι ότι, σταδιακά, οι ενδεχόμενες ανάγκες για νέους θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας εγκλωβίζονται στις προεκλογικές διαπραγματεύσεις. Μ' αυτόν τον τρόπο το γενικό κοινωνικό δικαίωμα κατακεραματίζεται σε επιμέρους ειδικά αιτήματα των αντίστοιχων ομάδων πίεσης και σταδιακά ενταφιάζονται οι προοπτικές για μια ολοκληρωμένη θεσμική του ικανοποίηση.

β. Η κρατική παρέμβαση στην οικονομία

Η οροθέτηση του δημοσίου έναντι του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο ασκεί το σύγχρονο κράτος τις οικονομικές του λειτουργίες. Ο προσδιορισμός των μορφών και του περιεχομένου αυτών των λειτουργιών είναι αποτέλεσμα της άρθρωσης των ιδιωτικών-ατομικών συμφερόντων με το δημόσιο-γενικό συμφέρον που καθορίζεται στο πλαίσιο θεσπισμένων διαδικασιών πολιτικού και κοινωνικού διαλόγου. Σύμφωνα με τη θεωρία της δημοκρατίας, το περιεχόμενο του δημοσίου-γενικού συμφέροντος, σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, καθορίζεται με βάση τις προτιμήσεις των πολιτών. Με την ψήφο υπέρ ενός εκλογικού προγράμματος και την εκλογή των προσώπων που θα ασκήσουν ή θα ελέγχουν την κεντρική πολιτική εξουσία, εκδηλώνονται και καταγράφονται οι προτιμήσεις των πολιτών σχετικά με τη διαχείρισή του. Ένα από τα βασικά ζητούμενα της εκλογικής διαδικασίας είναι να καθοριστούν οι γενικές κατευθυντήριες αρχές ως προς τους στόχους και τα μέσα της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία. Σε ό,τι αφορά στην εξειδίκευση των επιμέρους μέτρων, που θα ληφθούν εν συνεχεία —στο πλαίσιο εφαρμογής του προγράμματος που υιοθετεί η πλειοψηφία των εκλογέων—, οι λύσεις δίνονται με διαπραγματεύσεις μεταξύ των οργανωμένων φορέων των ενδιαφερομένων και της κυβέρνησης καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας της, ανάμεσα σε διαδοχικές εκλογικές περιόδους. Έτσι, οι συγκεκριμένες κρατικές παρεμβάσεις προκύπτουν ως συνισταμένη του εκλογικού αποτελέσματος και των λοιπών θεσπισμένων διαδικασιών κοινωνικού διαλόγου. Αντιστοιχούν στη σύνθεση των επιμέρους συμφερόντων και η υλοποίησή τους νομιμοποιείται και εδραιώνεται στη βάση μιας δεσμευτικής, ευρείας —κατά κανόνα— και σαφώς εκδηλωμένης κοινωνικής συναίνεσης. Σε σύγκριση μ' αυτό το γενικό υπόδειγμα,

στο οποίο είναι αρκετά σαφείς οι τρόποι με τους οποίους ασκούνται τόσο η «έξοδος» όσο και η «φωνή» στην πολιτική και οικονομική διαδικασία των εκλογών αλλά και των μεσεκλογικών διαστημάτων, ένα σύστημα στο οποίο η άσκηση των εξουσιών του κυρίαρχου πολίτη περιορίζεται σε περιόδους εκλογών χαρακτηρίζεται από «εκλογοκεντρικές» ροπές. Δηλαδή, η ιδιαιτερότητά του εντοπίζεται αφενός στον «εκλογοκεντρικό» χαρακτήρα του κοινωνικού διαλόγου και, αφετέρου, στην ασάφεια, την αντιφατικότητα και τον καιροσκοπισμό των μέτρων με τα οποία παρακάμπτεται η ανάγκη για δηλωμένη και σαφή κοινωνική συναίνεση. Η κρατική ρύθμιση της οικονομίας παγιδεύεται σ' αυτά τα προβλήματα και εκπίπτει σε μια συγκυριακή και πολυδάπανη διαχείριση, με αμφίβολη αποτελεσματικότητα.

Πράγματι, η επιχειρησιακή εμβέλεια των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία συναρτάται στενά προς την —κυμαινόμενη, υπό διαρκή διαπραγμάτευση και, εντέλει, ασαθή— «τιμή» της εκλογικής υποστήριξης. Σε ένα τέτοιο «εκλογοκεντρικό» σύστημα είναι επόμενο ότι οι εκτιμήσεις των κυβερνώντων για το πολιτικό κόστος που θα έχει οποιαδήποτε απόφαση τείνουν να ανάγονται σε ύπατο κριτήριο επιλογής τόσο των μέτρων που θα υλοποιηθούν όσο και των υπαναχωρήσεων που θα σημειωθούν, σε σχέση με το αρχικό κυβερνητικό πρόγραμμα, ή των ανταλλαγμάτων που ενδεχομένως θα πρέπει να τις συνοδεύσουν. Το πολιτικό κόστος όμως δεν είναι άλλο από το εκλογικό κόστος της «εξόδου». Αυτό τείνει να οροθετεί, τελικά, τις παρεμβατικές επιδόσεις και να τις εξωθεί σε αντιφατικά μέσα συγκυριακού τύπου και στόχους ψηφοθηρικά ρευστοποιήσιμους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφορικά με το ζήτημα αυτό αποτελεί το φορολογικό σύστημα, το κατεξοχήν πεδίο υλοποίησης του κρατικού καταναγκασμού. Η λειτουργία του προσφέρει ένδειξη και κριτήριο θεσμικής ποιότητας και σταθερότητας στη δόμηση και εξέλιξη ενός δημοκρατικού καθεστώτος. Πράγματι, υπό δημοκρατικό καθεστώς, απαιτείται συνεχώς η νομιμοποίηση της φοροληπτικής δράσης του κράτους, η οποία όμως τελικά θεμελιώνεται, αφενός, σε πλειοψηφικές κοινωνικές συναινέσεις σχετικά με τις χρήσεις των πόρων που συλλέγονται από τον φορολογικό μηχανισμό και, αφετέρου, στην ικανότητα του φορολογικού συστήματος να ευθυγραμμίζεται με παραδεδεγμένες αρχές στοιχειώδους κοινωνικής δικαιοσύνης.

Η αποτελεσματικότητα ενός φορολογικού συστήματος μπορεί να διαφέρει οριακά, ανάλογα με τις τεχνικές και διαχειριστικές του προδιαγραφές, αλλά, το γενικό της επίπεδο εξαρτάται, τελικά, από τη δημοκρατική του νομιμοποίηση. Αντίστροφα, μπορούμε να διατυπώσουμε την πρόταση ότι τα φαινόμενα εκτεταμένης φοροδιαφυγής, φοροκλοπής ή παραοικονομικής διάβρωσης του φορολογικού μηχανισμού συναρτώνται πάντοτε τελικά με την υποχώρηση της δημοκρατικής νομιμοποίησης του μηχανισμού αυτού.

Σε ένα «εκλογοκεντρικό» σύστημα, όπως το προδιαγράψαμε προηγουμένως, το φορολογικό σύστημα υφίσταται και αυτό φυσιολογικά όλες τις πιέσεις που εκτρέφουν οι εκτιμήσεις πολιτικού κόστους και εκλογικής ωφέλειας. Αν οι πιέσεις αυτές βρουν ανταπόκριση από την κρατική διαχείριση, τότε το φορολογικό σύστημα αρχίζει να εμφανίζει δείγματα συμπεριφοράς εκλογικού κύκλου. Η συμπεριφορά αυτή στοιχειοθετείται ακριβώς όπως και η γενικότερη συμπεριφορά των δημοσιονομικών μεγεθών και των ελλειμμάτων: Χαλάρωση της φοροεισπρακτικής προσπάθειας των κρατικών μηχανισμών κατά τις προεκλογικές περιόδους και αυστηρότητα κατά τις μετεκλογικές.²⁷ Το πρόβλημα που ανακύπτει από την εκλογοποίηση της ίδιας της λειτουργίας του φορολογικού συστήματος έγκειται βέβαια στη διάβρωση της αξιοπιστίας του, της θεσμικής του σταθερότητας και της δημοκρατικής του διαφάνειας. Αυτό είναι ικανό να επιφέρει μια γενικότερη διάβρωση της ίδιας της κοινωνικής νομιμοποίησης του συστήματος, με αποτέλεσμα τη χρόνια διολίσθηση της αποτελεσματικότητάς του. Σημειώνεται εδώ ότι, σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είναι αδύνατο οι εκλογικές, κυκλικές διακυμάνσεις να είναι συμμετρικές και σταθεροποιημένες. Από τη στιγμή που το φορολογικό σύστημα απομακρύνεται από πάγιες πρακτικές και εντάσσεται σε παίγνια προεκλογικών διαπραγματεύσεων και τακτικών, η ικανότητά του να ανακτά μετεκλογικά τα όσα χαρίστηκαν ή δεν εισπράχθηκαν προεκλογικά συρρικνώνεται: είναι εύκολο να παρέχονται φοροαπαλλαγές αλλά, ασύμμετρα

27. Η παλινδρόμηση αυτή καλείται κατά βάση να υπηρετήσει τις ανάγκες ενός πολυσυλλεκτικού πολιτικού λόγου, χωρίς να θέτει ευθέως και πλήρως υπό αμφισβήτηση το κοινωνικό-ταξικό περιεχόμενο των ρυθμίσεων στις οποίες αφορά. Πρέπει να επισημανθεί ότι η υποχώρηση να συμβιβαστεί η πολυσυλλεκτικότητα με κάποιες σαφείς ταξικές αναφορές είναι αρκετά αντιφατική. Η αποτελεσματική επίλυση αυτής της ενδογενούς αντίφασης εξαρτάται από την ευρηματικότητα του λαϊκιστικού λόγου.

δυσκολότερο, να έχει η κατάργησή τους πρακτικό αποτέλεσμα, όταν μάλιστα είναι προδιαγεγραμμένο ότι σε εύθετο (προεκλογικό) χρόνο θα επανεμφανισθούν. Επομένως, η υποταγή θεμελιωδών δημοσιονομικών μηχανισμών σε «εκλογοκεντρικές» πιέσεις ακυρώνει το θεσμικό τους βάρος και υποβοηθά μια χρόνια διολίσθηση προς τη φορολογική ανομία.

Αντίστοιχα φαινόμενα και παρατηρήσεις μπορεί να παρατάξει κανείς αναφορικά με τις κρατικές επιχειρηματικές δραστηριότητες. Οι κρατικές επιχειρήσεις μπορούν και οφείλουν να αντλούν νομιμοποιητική στήριξη από την αποτελεσματική παροχή των υπηρεσιών ή των προϊόντων που παράγουν. Η αποτελεσματικότητα αυτή, όμως, δεν είναι απαραίτητο να ταυτίζεται με τη λογιστική κερδοφορία τους. Τα κέρδη μιας κρατικής επιχείρησης μπορούν να μοιραστούν με πολλαπλούς τρόπους στην κοινωνία. Ένας τρόπος είναι να μεταφέρονται εξ ολοκλήρου στον κρατικό προϋπολογισμό. Ένας άλλος τρόπος είναι να χρησιμοποιούνται από την ίδια ή άλλες κρατικές επιχειρήσεις για τη βελτίωση των υπηρεσιών τους. Ένας τρίτος τρόπος είναι να μοιράζονται στους χρήστες-πελάτες της κρατικής επιχείρησης με τη μορφή χαμηλότερων τιμών ή με την παροχή υπηρεσιών υψηλότερης ποιότητας.²⁸ Πολλοί άλλοι τρόποι μπορούν να υπάρξουν με διάφορους τελικούς αποδέκτες της κατανομής των κερδών μιας κρατικής επιχείρησης. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο οι πιέσεις που αναπτύσσονται σε ένα «εκλογοκεντρικό» πλαίσιο κατευθύνονται σχεδόν προνομακά προς τις κρατικές επιχειρήσεις. Όπως αναφέρθηκε, είναι δυνατόν η τιμολόγηση των υπηρεσιών να είναι χαμηλή σε προεκλογικές και υψηλή σε μετεκλογικές περιόδους. Είναι δυνατόν να χρησιμοποιείται η κρατική επιχείρηση ως μηχανισμός προεκλογικής μείωσης της ανεργίας με πολιτική προσλήψεων. Είναι δυνατόν ακόμη και τα επενδυτικά προγράμματα μιας κρατικής επιχείρησης να συντάσσονται με βάση εκλογικές συγκυρίες. Πάλι όμως όλες αυτές οι πρακτικές (και πολλές άλλες που μπορεί να διαπιστώσει κανείς με εμπειρική παρατήρηση) καθιστούν σταδιακά αδύνατη την υλοποίηση ενός επιχειρηματικού ορθολογισμού. Το αποτέλεσμα είναι μια χρόνια διολίσθηση της κοινωνικής νομιμοποίησης της κρατικής διαχείρισης πόρων και η διάβρωση των επιδόσεων των κρατικών επιχειρήσε-

28. Σημειωτέον ότι σ' αυτή την περίπτωση τα κέρδη είναι «δυνάμει κέρδη», διότι δεν εμφανίζονται ως λογιστικό εισόδημα αλλά μάλλον ως μειωμένα έσοδα.

ων. Ασφαλώς μπορεί να επαναληφθεί και εδώ το συμπέρασμα αναφορικά με το φορολογικό σύστημα. Η μετεκλογική αυστηρότητα όλο και πιο δύσκολα μπορεί να αναστρέφει την προεκλογική χαλάρωση.

Με αντίστοιχο τρόπο «ρυθμίζονται» κρατικές παρεμβάσεις σε πολλά καίρια προβλήματα της οικονομίας. Η ασυνέχεια, η αποσπασματικότητα και η διολίσθηση του θεσμικού περιεχομένου της κρατικής παρέμβασης αποτελούν χαρακτηριστικά που εκδηλώνονται έντονα και σαφώς σε ένα «εκλογοκεντρικό» πλαίσιο-σύστημα. Αν όμως αυτό ισχύει για το κράτος καθαυτό, ισχύει κατά μείζονα λόγο για τα κόμματα και για τις προγραμματικές διακηρύξεις τους, με τις οποίες θα μπορούσαν να τεθούν μακροχρόνιοι στόχοι. Το αποτέλεσμα είναι ότι χωλαίνει ο πολιτικός προβληματισμός αναφορικά με μακρόπνοους προγραμματικούς στόχους. Ο μεσο-μακροχρόνιος προγραμματισμός δεν καταφέρει να είναι κάτι περισσότερο από ένα γενικό ευχολόγιο. Τελικά, το παρεμβατικό κράτος αντί να είναι ικανό να αναλαμβάνει μακροχρόνιες δεσμεύσεις μετατρέπεται σε κράτος-κρουνό χρηματοδοτικών, διανεμητικών και οικονομικών εν γένει διευκολύνσεων, με χρονικές αιχμές πάντοτε κατά τις εκλογικές περιόδους.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η ζήτηση για τέτοιες κυβερνητικές πρακτικές είναι καθ' όλα συμβατή με το σύστημα των πελατειακών σχέσεων: μπορεί να ικανοποιηθεί στο μέτρο που, με τον κατάλληλο χειρισμό τους, διευρύνεται η σφαίρα επιρροής της πολιτικής πατρωνείας προς όλο το φάσμα των κοινωνικών δυνάμεων. Έναν τέτοιο στόχο καλούνται άλλωστε να συνυψηρήσουν οι λαϊκιστικές εκφάνσεις του πολιτικού λόγου. Και μπορούν να το κάνουν αποτελεσματικά ενόσω η δανειοληπτική αντοχή του δημοσίου το επιτρέπει. Σε τέτοιες συνθήκες πάντως, μακροχρόνια, διευρύνεται το πλέγμα των οικονομικών δραστηριοτήτων που τελούν υπό κρατική εποπτεία ή και υπάρχουν χάρη στην αρωγή του δημόσιου ταμείου και τομέα, με την ευρεία έννοια. Από την άποψη αυτή, μπορεί κανείς να πει ότι, τελικά, εξυφαίνεται μια ευρύτερη κοινωνική συναίνεση, που γίνεται αντιληπτή εκ των υστέρων και έχει ως άξονα την παροχή κρατικής προστασίας στον ιδιωτικό καιροσκοπισμό. Πρόκειται για συναίνεση που δεν οικοδομείται βάσει σχεδίου, στα θεσπισμένα και διαφανή πλαίσια κάποιου κοινωνικού διαλόγου. Θα λέγαμε ότι προκύπτει στην πορεία, ως αποτέλεσμα της διαρκούς πελατειακής συναλλαγής. Το οικοδόμημα που στηρίζεται

σ' αυτήν τη συναίνεση αναπαράγει τα χαρακτηριστικά της. Η κρατική ρύθμιση της οικονομίας παραμένει δομικά αναποτελεσματική. Σταδιακά γίνεται εντελώς επαχθής από δημοσιονομική άποψη, με συνέπεια να αμφισβητείται, πλέον, ριζικά στο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο και να είναι κοινωνικά έκθετη. Ταυτόχρονα, η υπαγωγή της κρατικής παρέμβασης στη λογική και τη λειτουργία του εκλογικού κύκλου οδηγεί στη θεσμική της αστάθεια. Συνάμα την αποστερεί από τη δυνατότητα να ασκήσει σταθεροποιητική επίδραση ή να υποβληθεί η ίδια σε αυτοπειθαρχία. Το αποτέλεσμα είναι τελικά η αποσταθεροποιητική συμπεριφορά του ίδιου του εκλογικού κύκλου.

5. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην απόπειρά μας να ερμηνεύσουμε τα φαινόμενα του αποσταθεροποιούμενου εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, επιστρατεύσαμε την επινόηση του Hirschman για τους μηχανισμούς «φωνής» και «εξόδου». Σύμφωνα με την αρχική αντίληψη του Hirschman, η παράλληλη επένεργεια των δύο αυτών μηχανισμών είναι ευεργετική για τους κοινωνικούς οργανισμούς. Κατά την ανάγνωση των μεταπολιτευτικών διαρθρώσεων του πολιτικο-οικονομικού συστήματος στην Ελλάδα, οδηγούμαστε στο αντίθετο συμπέρασμα. Η ανάπτυξη της «φωνής» δεν κατάφερε να αποκτήσει αυτόνομη υπόσταση, ούτε διάρκεια, ούτε «μνήμη». Παγιδεύτηκε σε πελατειακούς και λαϊκιστικούς διαύλους και μετατράπηκε σε εκλογοκεντρικό φαινόμενο, στενά συνδεδεμένο με την απειλή της «εξόδου». Η επένεργεια αυτής της αλλοιωμένης φωνής οδηγεί στην έξαρση των εκλογικών διακυμάνσεων μάλλον παρά στην άμβλυνσή τους και εντείνει τη σύγχυση και την κατάπτωση του προγραμματικού πολιτικού λόγου.

Η προεκλογική στρατηγική των πολιτικών σχηματισμών που ανταγωνίζονται σ' ένα διπολικό πλαίσιο καλείται να συγκεράσει δύο εν πολλοίς αντιθετικούς στόχους. Πρέπει, αφενός, να διασφαλίσει τον ιδεολογικό φανατισμό και την περιχαράκωση των οπαδών έναντι των αντιπάλων και, αφετέρου, να προσεταιριστεί αναποφάσιστους ή ενταγμένους σε άλλους πολιτικούς χώρους ψηφοφόρους, υποδαυλίζοντας την κινητικότητα της πραγματικής ή δυνητικής εκλογικής βάσης των ανταγωνιστών. Ο πρώτος στόχος μπορεί να υπηρετηθεί με τη λαϊκιστική έξαρση της κομματικής

«νομιμοφροσύνης» σε συνδυασμό με την περιστασιακή ανταπόκριση στα αιτήματα που ανακινούν προεκλογικά δυσανεσθημένες ομάδες εκλογέων. Η επίτευξη του δεύτερου στόχου συνεπάγεται μια διεκλιστήνδα παροχών και προγραμματικών υποσχέσεων, ικανή να δαλεάσει πριν απ' όλα τους εκλογείς που βρίσκονται σε ίση απόσταση από τα δύο κόμματα. Η επιδίωξη αυτή έχει ως αποτέλεσμα τη φαινομενική και πραγματική σύγκλιση των εκλογικών προγραμμάτων και μια σχετική εξομάλυνση —αν όχι τη συσκότιση— των ιδεολογικών διαφορών, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις ανάγκες αυτών των συγκεκριμένων ομάδων του εκλογικού σώματος. Σ' αυτές τις συνθήκες, είναι επιβεβλημένη η εκτενέστερη δυνατή εξατομίκευση των παροχών και των υποσχέσεων που μπορούν να προσφερθούν με αντάλλαγμα την ψήφο, προκειμένου να γίνουν συμβατά μεταξύ τους η «πατριωτική» συσπείρωση της βάσης και τα προγραμματικά ή ιδεολογικά ανοίγματα προς τρίτους. Στο βαθμό που ο λαϊκιστικός πολιτικός λόγος αποτυγχάνει να ετεροχρονίσει την ικανοποίηση των αιτημάτων, να τα εκτρέψει προς την απολαβή συμβολικών ωφελημάτων ή να τα απορροφήσει με την ιδεολογικοποίηση της κομματικής νομιμοφροσύνης, η επικυριαρχία των κομματικών επιτελείων πάνω στην κομματική βάση περιστασιακά αποσταθεροποιείται. Φαινόμενα όπως η προειδοποιητική ψήφος διαμαρτυρίας σε εκλογικές αναμετρήσεις δευτερεύουσας σημασίας (π.χ. σε πολυμελείς συνδικαλιστικές οργανώσεις), η εμφάνιση ενδοκομματικών πολιτικών ομαδοποιήσεων ή ακόμη και το ανοιχτό μπουϊκοτάρισμα που εφαρμόζεται κάποτε από κομματικές οργανώσεις προκειμένου να εκβιαστεί η κυβερνητική εξουσία να ικανοποιήσει ορισμένα αιτήματα, σηματοδοτούν τις δυνατότητες προεκλογικής ανακατανομής της εξουσίας ιδιαίτερα στο εσωτερικό του πολιτικού σχηματισμού που οδηγεί τη χώρα στις εκλογές. Η ένταση της ανασφάλειας της κυβερνητικής ηγεσίας περιορίζει τις δυνατότητες χειραγώγησης ή καταστολής των διεκδικήσεων. Η δυναμική αυτή εκδηλώνεται με αυξημένη προεκλογική ενδοτικότητα στις πιέσεις της βάσης, που προορίζεται μεν κατά κανόνα να εκτονωθεί με το μετεκλογικό αυταρχισμό της λιτότητας αλλά, ούτως ή άλλως, τροφοδοτεί τις εκλογικές διακυμάνσεις.

Ο ίδιος ο εκλογικός κύκλος, που εκτυλίσσεται σε συνθήκες ενός εκλογοκεντρικού πολιτικού ανταγωνισμού, παράγει, επίσης, δευτερογενώς, πρόσθετες πιέσεις για την ίδια τη διεύρυνσή του. Οι πιέσεις αυτές προέρχονται από το γεγονός ότι η επενέργεια του

κύκλου οδηγεί σε φθορά της αξιοπιστίας μιας σειράς θεσμικών διευθετήσεων της κρατικής οικονομικής δράσης, όπως το φορολογικό σύστημα, οι κρατικές επιχειρήσεις, η κοινωνική περίθαλψη και προστασία. Αυτή η φθορά αξιοπιστίας σημαίνει ότι κάθε φορά που επαναλαμβάνεται ο κύκλος οι παροχές θα πρέπει να παίρνουν όλο και περισσότερο προκαταβολικό χαρακτήρα, ώστε να αντισταθμίζουν ή να δυσχεραίνουν τουλάχιστον τη μετεκλογική συρρίκνωση. Επομένως, δημιουργείται η τάση ανατροφοδότησης και αυτοανάπτυξης του εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου.

Οι τάσεις προς εκλογοκεντρικό πολιτικό ανταγωνισμό, και μάλιστα σε δικομματικό πλαίσιο, είναι ικανές να εμποδίσουν ορισμένες συμπεριφορές-τύπους στο κοινωνικό σύστημα: οι πολιτικές ηγεσίες να αντιδρούν με πελατειακές πλειοδοσίες στη συνδυασμένη πίεση «φωνής» και «εξόδου», ενώ οι ψηφοφόροι από την πλευρά τους να εκδηλώνουν έναν κυνικό ορθολογισμό, με στόχο να αποσπάσουν ιδιωτικές ωφέλειες όταν βιώνουν την προεκλογική αναζωπύρωση των δικαιωμάτων τους ως φορέων «φωνής». Αυτές οι συμπεριφορές-τύποι μπορούν να συναπαρτίσουν έναν φαύλο κύκλο, ο οποίος όχι μόνον οδηγεί, όπως είπαμε, σε δημοσιονομική αποσταθεροποίηση, αλλά επίσης τελικά μεταβιβάζει αναπόφευκτα την εκδήλωση της κρίσης από τη δημοσιονομική σφαίρα στους θεσμούς και στο ίδιο το πολιτικό σύστημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alesina A. - Roubini N., «Political Cycles in OECD Economies», στο *Review of Economic Studies*, 1992, σ. 663-688.
- Γεωργαράκης Ν., «Κράτος και μηχανισμοί ενσωμάτωσης στη μεταπολίτευση», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση*, τχ. 5-6, Δεκέμβριος 1990.
- Δεμερτζής Ν., «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 70-96.
- Demertzis N. - Charalambis D., «Politics and Citizenship in Greece Cultural and Structural Facets», εισήγηση στο ετήσιο συνέδριο της British Sociological Association, 6-9.4.1992.
- Dornbush R. - Edward S., «The Macroeconomics of Populism», στο R. Dornbush - S. Edward (επιμ.), *Macroeconomics of Populism in Latin America*, University of Chicago Press, 1991, σ. 7-13.
- Hirschman A., *Exit, Voice and Loyalty; Responses to Decline in Firms*,

- Organizations and States*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1970.
- Hirschman A., *Rival Views of Market Society*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1992.
- Θωμαδάκης Σ. Β. - Σερεμέτης Δ. Β., «Θεωρίες του εκλογικού-οικονομικού κύκλου: προβλήματα θεμελίωσης και κριτικής», *Αξιολογικά* (υπό έκδοση).
- Καζάκος Π., «Οικονομική πολιτική και εκλογές: ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα 1979-89», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα...*, ό.π., σ. 129-164.
- Καζάκος Π., «Ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους στην οικονομία», εισήγηση στο Συνέδριο του ΕΚΕΜ, «Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Η πρόκληση της προσαρμογής», Αθήνα, 26-28 Σεπτεμβρίου 1991.
- Λυριντζής Χ. - Σπουρδαλάκης Μ., «Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 133-162.
- Μουζέλης Ν. - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, εισαγωγή Κ. Σημίτης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.
- Mouzelis N., «State and Economy in Modern Greece; Comparative and Theoretical Perspectives», αδημοσίευτο κείμενο, 1990.
- Nordhaus D.W., «The Political Business Cycle», στο *Review of Economic Studies*, 1975, σ. 169-190.
- Nordhaus D.W., «Alternative Approaches to the Political Business Cycle», στο *Brooking Papers of Economic Activity*, 2, 1989, σ. 1-68.
- Soh Hee B., «Political Business Cycles in Industrialized Democratic Countries», στο *Kyklos*, τόμ. 39, 1986, σ. 31-46.
- Σπανού Κ., «Εκλογές και δημόσια διοίκηση: η εκλογική ενεργοποίηση των ενδοδιοικητικών πελατειακών μηχανισμών», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 165-202.
- Thomadakis S.B. - Seremetis D.B., «Fiscal Management, Social Agenda and Structural Deficits», στο Τ. Kariotis (επιμ.), *The Greek Socialist Experiment; Papandreou's Greece 1981-1989*, Pella Publishing Co. Inc., Νέα Υόρκη 1992, σ. 203-256.
- Tsoucalas C., «Enlightened Concepts in the Dark: Power and Freedom, Politics and Society», στο *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 9, 1991, σ. 1-22.
- Τσουκαλάς Κ., Συνέντευξη στο περιοδικό *Αντί*, τχ. 494, 15.5.1992.
- Τσουκαλάς Κ., «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 9-52.
- Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1989.

ΚΡΑΤΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ
ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ:
ΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΑΝΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση της διοίκησης με την πολιτική είναι ένα από τα παλαιότερα και σημαντικότερα προβλήματα για το συνταγματικό νομοθέτη που καλείται να χαράξει το θεσμικό περίγραμμα μιας νεοσύστατης δημοκρατίας. Στη βάση του προβλήματος βρίσκεται η εξισορρόπηση δύο δυνητικά αντίθετα αρχών: της αποτελεσματικότητας και της ευθύνης της πολιτικής εξουσίας. Το πρόβλημα επανέρχεται στην επικαιρότητα κάθε φορά που καταρρέει μια δικτατορία και ακολουθεί το πέρασμα στη δημοκρατία, καθώς και όταν ένα δημοκρατικό καθεστώς αντιμετωπίζει κλυδωνισμούς που προκαλούνται από την εναλλαγή ιδεολογικά αντίπαλων πολιτικών κομμάτων στην εξουσία. Η συνηθέστερη προσέγγιση αυτών των προβλημάτων είναι η δεοντολογική, και επιχειρείται από τους ειδικούς του δημοσίου δικαίου. Μια λιγότερο συνήθης προσέγγιση του προβλήματος «διοίκηση και πολιτική» είναι η κοινωνιολογική, που επιχειρείται στα πλαίσια του παρόντος άρθρου. Η κοινωνιολογική προσέγγιση δε μελετά ποια είναι η σωστή διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα διάφορα όργανα του κράτους, όπως κάνει η νομική επιστήμη, αλλά ερευνά την ιστορική διαμόρφωση των σχέσεων των διαφόρων κρατικών οργάνων μεταξύ τους ως ξεχωριστών οργα-

* Άρθρο βασισμένο σε ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης με θέμα «Κράτος και διοίκηση στη Σύγχρονη Ελλάδα», στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 10 και 11 Δεκεμβρίου 1991. Ευχαριστώ τους Χρήστο Λυριντζή και Καλλιόπη Σπανού για τις κριτικές παρατηρήσεις τους. Μια πρώτη μορφή του άρθρου έχει δοθεί για δημοσίευση στα αγγλικά με τίτλο «A Colossus with Feet of Clay», στο Harry J. Psomiades και Stavros Thomadakis (επιμ.), *Greece, the New Europe and the Changing International Order*, Pella Publishing, Νέα Υόρκη, υπό έκδοση.

νώσεων που δρουν στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου κοινωνικοπολιτικού περιγύρου. Η κοινωνιολογική σκοπιά δίνει λοιπόν έμφαση στην πολιτική ιστορία, την οργανωσιακή ανάπτυξη και τις κοινωνικές βάσεις των θεσμών που εξετάζει.

Το κύριο θέμα αυτού του άρθρου είναι η ανισορροπία οργανωτικής ισχύος στη σχέση της κρατικής γραφειοκρατίας με τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα μετά το 1974. Στην ανάλυση που ακολουθεί η οργανωτική ισχύς των κομμάτων και η αντίστοιχη οργανωτική αδυναμία της ελληνικής γραφειοκρατίας ορίζονται με βάση την ύπαρξη ή την έλλειψη πόρων οργανωσιακής φύσης που έχουν στη διάθεσή τους η γραφειοκρατία και τα κόμματα. Από κοινωνιολογική άποψη, πόροι οργανωσιακής φύσης (ή οργανωσιακοί πόροι - «organizational resources») είναι οι διαθέσιμες πηγές ή τα μέσα που μπορεί να κινητοποιήσει μια οργάνωση. Οι διαθέσιμες πηγές ή μέσα που έχει μια ιδιωτική οργάνωση, π.χ. μια επιχείρηση, είναι κεφάλαιο, εγκαταστάσεις, προσωπικό, φήμη στην αγορά. Αντίστοιχα μια πολιτική οργάνωση, όπως είναι η κρατική γραφειοκρατία ή ένα πολιτικό κόμμα, μπορεί να έχει οργανωσιακούς πόρους ή μέσα, όπως σχετική θέση στο πολιτικο-διοικητικό σύστημα, πολιτική νομιμοποίηση, ικανό προσωπικό, εσωτερική συνοχή στη δράση της.

Η έννοια των «οργανωσιακών πόρων», η οποία μεταφέρεται εδώ από την κοινωνιολογία των οργανώσεων, είναι συναφής, αλλά όχι ταυτόσημη, με την έννοια των «όπλων του αγώνα», που χρησιμοποιεί ο Maurice Duverger στην πολιτική επιστήμη.¹ Τα όπλα του αγώνα, όπως π.χ. η βία, το χρήμα, τα μέσα ενημερώσεως και η αριθμητική δύναμη, βρίσκονται στα χέρια διαφόρων κοινωνικών τάξεων ή κατηγοριών και χρησιμοποιούνται για την κατάκτηση και τη διατήρηση της πολιτικής εξουσίας. Οι οργανωσιακοί πόροι είναι ένα άλλο είδος όπλων, που μπορούν να συνυπάρχουν με τα παραπάνω και βρίσκονται στη διάθεση διαφόρων οργανώσεων, όπως π.χ. τα πολιτικά κόμματα, και θεσμών, όπως π.χ. η δημόσια διοίκηση. Τα όπλα του αγώνα συνδέονται με την ύπαρξη ανταγωνιστικών κοινωνικών τάξεων, ενώ οι οργανωσιακοί πόροι

1. Για έναν κοινωνιολογικό ορισμό των «πόρων» βλ. Craig J. Jenkins, «Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements», *Annual Review of Sociology*, τόμ. 9, 1983, σ. 527-553. Και για την ανάλυση των «όπλων» Maurice Duverger, *Εισαγωγή στην πολιτική*, μτφρ. Στάθη Οικονόμου, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, σ. 116 κ.ε.

με την ύπαρξη ανταγωνιζόμενων οργανώσεων.

Η άποψή μας είναι ότι σε σύγκριση με την κρατική γραφειοκρατία, τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα υπερτερούν ως προς τους πόρους ή τα μέσα οργανωτικής ισχύος που διαθέτουν. Αποτέλεσμα της οργανωτικής υπεροχής των κομμάτων έναντι της γραφειοκρατίας είναι ότι στο πολιτικο-διοικητικό σύστημα της χώρας υπάρχει ανισορροπία ανάμεσα στο εκάστοτε κυβερνητικό κόμμα και την κεντρική δημόσια διοίκηση (όρος που για τις ανάγκες αυτού του άρθρου και μόνο χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο «κρατική γραφειοκρατία» ή απλώς «γραφειοκρατία»). Αντίθετα με την καθημερινή εμπειρία των πολιτών και τις εντυπώσεις των πολιτικών, η ελληνική διοίκηση είναι ευάλωτη και εύπλαστη. Αυτό οφείλεται στον σχετικό τρόπο ανάπτυξης της γραφειοκρατίας και των κομμάτων από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι τις μέρες μας στο πλαίσιο μιας ισχνής κοινωνίας των πολιτών.

Θα περιορίσουμε την ανάλυσή μας μόνο στις σχέσεις ανάμεσα στα κόμματα που κυβέρνησαν αυτοδύναμα μετά το 1974, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ και τη ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ από τη μια μεριά και την κεντρική δημόσια διοίκηση από την άλλη, αφού προηγηθούν οι απαραίτητοι ορισμοί: τα κόμματα είναι κυρίως πολιτικές οργανώσεις στην υπηρεσία των κομματικών ηγεσιών τους, σύμφωνα με την προσέγγιση του Robert Michels αλλά και νεότερων ερευνητών όπως ο Angelo Panebianco.² Η γραφειοκρατία (ή δημόσια διοίκηση) είναι ενιαία, ορθολογική και ιεραρχική οργάνωση, όπως την περιγράφει ο Max Weber, αλλά με δικά της αυτόνομα συμφέροντα, όπως τα εννοεί η Theda Skocpol.³ Και κοινωνία των πολιτών είναι

2. Robert Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchic Tendencies of Modern Democracy*, μτφρ. Eden και Cedar Paul, Free Press, Νέα Υόρκη 1966 (α' έκδ. 1911), και Angelo Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1988.

3. Max Weber, «Bureaucracy», στο *From Max Weber: Essays in Sociology*, Hans Gerth και C. Wright Mills (επιμ.), Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1950, σ. 196-244. Αντιπροσωπευτικά της σχέσης της Theda Skocpol είναι τα δύο άρθρα της στον συλλογικό τόμο των Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer και Theda Skocpol (επιμ.), *Bringing the State Back In*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1985. Η Theda Skocpol τονίζει την έννοια της αυτονομίας του κράτους, αποδίδοντας στις πολιτικές και διοικητικές ελίτ που κυριαρχούν στο κράτος τη δυνατότητα να εξυπηρετούν δικά τους συλλογικά συμφέροντα, παράλληλα ή και αντίθετα με εκείνα των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων. Η ίδια προσπαθεί στις ιστορικές-κοινωνιολογικές μελέτες της, να δείξει πώς το κράτος αυτόνομα επηρεάζει τις κοινωνικές εξελίξεις, αντί να προσδιορίζεται κυρίως εκείνο από αυτές.

το σύνολο των ομάδων συμφερόντων και οργανώσεων, σε αντιδιαστολή με την κρατική γραφειοκρατία και τα κόμματα, όπως την εννοεί η νεότερη έρευνα.⁴

2. ΔΥΝΑΜΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΙΣΧΥΡΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Ποια ήταν η οργανωτική φυσιογνωμία των κομμάτων και της γραφειοκρατίας στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης; Πριν από τη δικτατορία μόνο το ΚΚΕ είχε ιδιαίτερη οργάνωση ως κόμμα. Στη μεταδικτατορική περίοδο το ΠΑΣΟΚ ίδρυσε με επιτυχία πολλές κεντρικές και περιφερειακές οργανώσεις και ταχύτατα στρατολόγησε μέλη και στελέχη. Η ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ το μιμήθηκε, ιδίως μετά το 1981.⁵ Τα δύο κόμματα δεν αναπτύχθηκαν μόνο οργανωτικά, διαφοροποιώντας τις λειτουργίες των οργάνων τους, αλλά γνώρισαν και μια άνευ προηγουμένου μεγέθυνση. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες —αλλά αμφισβητούμενες— στατιστικές, το ΠΑΣΟΚ είχε, το 1984, δέκα φορές περισσότερα μέλη από ό,τι το 1977 και η ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ είχε το 1987 είκοσι φορές περισσότερα μέλη από ό,τι το 1976.⁶

Λειτουργική διαφοροποίηση και μεγέθυνση γνώρισε και η δημόσια διοίκηση, χωρίς αυτό να την καταστήσει ισχυρότερη έναντι των κομμάτων. Έτσι, στο επίπεδο της κυβέρνησης το 1973 το υπουργικό συμβούλιο είχε 32 μέλη, ενώ το 1982 είχε 52. Συγκριτικό

4. Βλ. John Keene, *Democracy and Civil Society*, Verso, Νέα Υόρκη 1988.

5. Για το ΠΑΣΟΚ βλ. Christos Lyrintzis, «Between Socialism and Populism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, The London School of Economics and Political Science, Λονδίνο 1983· Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988· Άγγελος Ελεφάντης, *Στον αστειρισμό του λαϊκισμού*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

Για τη ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ βλ. John C. Loulis, «New Democracy: The New Face of Conservatism», στο Howard R. Penniman (επιμ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute, Washington, D.C. 1981, σ. 49-83, και Dimitrios K. Katsoudas, «The Conservative Movement and New Democracy: Past and Present», στο Kevin Featherstone και Dimitrios K. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, σ. 85-111.

6. Βλ. τα παρατιθέμενα στοιχεία του Στέλιου Αλεξανδρόπουλου, «Κόμματα και κοινωνικός μετασχηματισμός μπροστά στο 2000», στο Ηλίας Κατσούλης κ.ά. (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σ. 134.

μενο με τα υπουργικά συμβούλια άλλων κρατών της Δυτικής Ευρώπης, το ελληνικό υπουργικό συμβούλιο είναι πολύ μεγάλο. Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια δημιουργήθηκαν διυπουργικά όργανα και ολόκληρα νέα υπουργεία και στο εσωτερικό κάθε υπουργείου προστέθηκαν νέες θέσεις και όργανα, όπως θέσεις συμβούλων υπουργών και μονάδες σχεδιασμού πολιτικής. Ανάμεσα στο 1981 και το 1988 ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων της κεντρικής διοίκησης αυξήθηκε έξι φορές περισσότερο από ό,τι ο ενεργός πληθυσμός της χώρας στο ίδιο διάστημα, όπως προκύπτει από στοιχεία του ΟΟΣΑ. Ακόμη, οι δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του εγχώριου προϊόντος εκτινάχθηκαν από 21% το 1976 στο 51% το 1988.⁷ Αυτό είναι πράγματι ασύνηθες για μια χώρα μέσου επιπέδου ανάπτυξης όπως η Ελλάδα.

Όλα αυτά, λίγο πολύ γνωστά, δείχνουν ότι τόσο τα κόμματα όσο και η γραφειοκρατία ως ξεχωριστές οργανώσεις παρουσίασαν αξιοσημείωτη μεγέθυνση στο πρόσφατο παρελθόν. Το κατά πόσον ο πολλαπλασιασμός των κάθε λογής κρατικών οργανισμών και του προσωπικού κατέστησαν την ελληνική γραφειοκρατία ισχυρή ως οργάνωση φαίνεται μόνο από τη διαπλοκή της με τα πολιτικά κόμματα, κάθε φορά που το καθένα έρχεται στην εξουσία, και δεν έχει να κάνει με το μέγεθος της γραφειοκρατίας καθ' εαυτό. Αν μια γραφειοκρατία μπορεί να περιορίσει τη διείσδυση του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος στο εσωτερικό της, τότε αυτή η γραφειοκρατία είναι ισχυρή σε σχέση με το κόμμα. Αν, αντίθετα, το κόμμα μπορεί να εισδύσει μαζικά στον κρατικό μηχανισμό και να αλλάξει κάποιες δομές του, τότε η γραφειοκρατία είναι σχετικά ανίσχυρη μπροστά στο κόμμα.

Η ελληνική γραφειοκρατία δέχθηκε μετά το 1974 σειρά επεμβάσεων από τα δύο μεγάλα κόμματα με τη μορφή αποσπασματικών διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Τα οργανογράμματα των υπουργείων μεταβλήθηκαν, οι διαδικασίες προσλήψεων και προαγωγών άλλαξαν επανειλημμένα, νέες θέσεις προστέθηκαν στη γραφειοκρατική ιεραρχία, ολόκληρα όργανα διοίκησης καταργήθηκαν και ανασυστάθηκαν. Για παράδειγμα, στο σύντομο διάστημα που μεσολά-

7. Ο αριθμός αυτός προκύπτει από επεξεργασία των στοιχείων του Πίνακα 16, σ. 45 της έκδοσης Organization for Economic Cooperation and Development, *Economic Surveys: Portugal 1988/1989*, OECD, Παρίσι, όπου υπάρχουν και συγκριτικά στοιχεία για το προσωπικό και τις δαπάνες του δημοσίου των χωρών της Νότιας Ευρώπης.

βησε από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα οι κατά υπουργεία εξετάσεις για πρόσληψη μόνιμου διοικητικού προσωπικού αντικαταστάθηκαν από το σύστημα των μορίων για όλο τον δημόσιο τομέα, που πρόσφατα αντικαταστάθηκε από σύστημα πανελληνίων εξετάσεων. Οι θέσεις γενικών διευθυντών πολλαπλασιάστηκαν το 1975 με την προσθήκη των αναπληρωτών γενικών διευθυντών, για να καταργηθούν εντελώς το 1982 και να επανέλθουν το 1990. Το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους καταργήθηκε το 1982 και ανασυστάθηκε το 1989.⁸

Ενώ γίνονταν αυτές και άλλες αλλαγές θεσμών και διαδικασιών στο εσωτερικό της διοίκησης, ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων μεγάλωνε. Ούτε οι οργανωτικές αλλαγές που προκάλεσαν το ΠΑΣΟΚ και η ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ούτε η μεγέθυνση του υπαλληλικού σώματος που αυτά τα κόμματα εννόησαν δε συνάντησαν σοβαρή αντίσταση από την ΑΔΕΔΥ ή από τους ανώτερους υπαλλήλους που, θεωρητικά, θα έπρεπε να διαθέτουν κάποια —άτυπη έστω— επιρροή. Η έλλειψη σοβαρής αντίστασης από τη μεριά των δημοσίων υπαλλήλων στις περισσότερες οργανωτικές αλλαγές που επέφεραν στη διοίκηση τα δύο μεγάλα κόμματα δε σημαίνει πως οι υπάλληλοι δεν έχουν καμία συγκρότηση ως ομάδα συμφερόντων. Εκεί που τίγονται άμεσα συμφέροντά τους, σε βαθμολογικά και μισθολογικά θέματα, οι υπάλληλοι αποκτούν χάρη στο εκλογικό βάρος τους το σθένος που έχουν και άλλες πολυπληθείς κοινωνικές ομάδες όταν συνδιαλέγονται με την πολιτική εξουσία. Αλλά τα θέματα συντεχνιακού ενδιαφέροντος είναι πολύ λίγα και περιορισμένου εύρους σε σύγκριση με τα θέματα διοικητικής οργάνωσης και σχηματισμού πολιτικής στα πάμπολλα πεδία παρέμβασης του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Και σε ζητήματα οργάνωσης και σχηματισμού πολιτικής, η συμβολή των ελλήνων δημοσίων υπαλλήλων ήταν και είναι πολύ μικρότερη από εκείνη των ευρωπαϊκών συναδέλφων τους στα αντίστοιχα δικά τους κράτη, πράγμα που τονίζει το φαινόμενο της συγκριτικά ασθενούς δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα.

8. Για τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις μετά το 1974 βλ. τις εργασίες των Δημήτρη Αθανασόπουλου, *Η ελληνική διοίκηση: Ανεπίκαιρες σκέψεις για μια διοικητική μεταρρύθμιση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1983 και Theodore Tsekos, «Changement politique et changement administratif: La haute fonction politique en Grèce avant et après 1981», στο Daniele Lockak κ.ά (επιμ.), *La haute administration et la politique*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1986, σ. 165-206.

Ένα πιθανό ερώτημα είναι το εξής: αν έτσι έχουν τα πράγματα με την ελληνική γραφειοκρατία, τότε γιατί διαδοχικές κυβερνήσεις αποτυγχάνουν να εφαρμόσουν ορισμένα διοικητικά νομοθετήματά τους και να βελτιώσουν έτσι τη δημόσια διοίκηση; Δεν είναι η ίδια η γραφειοκρατία που με την αντίσταση ή αδράνειά της ακυρώνει στην πράξη τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις; Μια και δεν υπάρχουν σχετικές εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα, είναι κατά τη γνώμη μας συζητήσιμο το αν οι καθυστερήσεις και στρεβλώσεις στην εφαρμογή μερικών διοικητικών νόμων του ΠΑΣΟΚ και της ΝΕΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ οφείλονται στην αντίσταση της γραφειοκρατίας ή σε άλλους λόγους, όπως νομικές κακοτεχνίες, έλλειψη χρημάτων και χρόνου από τους ταχύτητα εναλλασσόμενους υπουργούς της ίδιας κυβέρνησης, υπερπαραγωγή νόμων και αλληλοαναιρούμενες διατάξεις νομοθετημάτων, έλλειψη διαρκούς πολιτικής βούλησης των κυβερνήσεων, και επιλεκτικές συμμαχίες των κυβερνώντων με ισχυρά συνδικάτα του δημόσιου τομέα. Ενόψει όλων αυτών των πιθανών αιτιών που συντελούν στη μη εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, δεν μπορεί να απαντήσει κανείς ότι η ισχυρή γραφειοκρατία, ως οργάνωση, αδρανοποιεί τις βελτιωτικές προθέσεις της πολιτικής εξουσίας. Η πρόσφατη ιστορική εμπειρία, στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, μάλλον συνηγορεί υπέρ της άποψης που θέλει την ελληνική γραφειοκρατία ανίσχυρη.

Η εμπειρία της συνάρθρωσης του κομματικού μηχανισμού του ΠΑΣΟΚ με τον κρατικό μηχανισμό υποδεικνύει την αδυναμία της γραφειοκρατίας ως οργάνωσης. Συγκριτικά με άλλα σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης, το ΠΑΣΟΚ κατέλαβε και άρχισε να μεταβάλλει την κρατική μηχανή σε πολύ σύντομο χρόνο. Κατά τη διάρκεια της οκταετούς παραμονής του στην εξουσία πέρασε στη Βουλή περισσότερα από δώδεκα διοικητικά νομοσχέδια, εδραίωσε τις μετωπικές οργανώσεις του στα υπουργεία και τις δημόσιες επιχειρήσεις και εγκατέστησε χωρίς μεγάλα προβλήματα το δικό του πολιτικό προσωπικό στις μεσαίες και ανώτερες θέσεις της διοικητικής ιεραρχίας (π.χ. θέσεις προϊσταμένων διευθύνσεων των υπουργείων).⁹ Μετά την πτώση του ΠΑΣΟΚ, η

9. Για τη διεύθυνση του ΠΑΣΟΚ στη διοίκηση βλ. τις εργασίες των Καλλιόπης Σπανού, «Εκλογές και δημόσια διοίκηση: Η εκλογική ενεργοποίηση των ενδοδιοικητικών πελατειακών μηχανισμών», στον συλλογικό τόμο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (ΕΕΠΕ), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 173-179.

ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ επανήλθε στον κρατικό μηχανισμό με το δικό της προσωπικό και δικά της σχέδια για μεταρρύθμιση, μερικά από τα οποία άρχιζαν ήδη να εφαρμόζονται.

Η σχετική ευκολία με την οποία τα κόμματα, μέσω των αυτοδύναμων κυβερνήσεων που σχηματίζουν, διεισδύουν στη γραφειοκρατία και αλλάζουν, έστω μερικά, τις διαδικασίες και τα όργανά της, δείχνει τη ρευστότητα και την ευάλωτη φύση της ελληνικής διοίκησης. Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα, παρά το μέγεθός της, είναι τελικά εύπλαστη. Εξειδικεύοντας τη γενική παρατήρηση του Νίκου Μουζέλη για το νεοελληνικό κράτος, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ελληνική γραφειοκρατία είναι ένας «γίγαντας με πήλινα πόδια». ¹⁰ Αυτός ο «γίγαντας με πήλινα πόδια» οφείλει την αδυναμία του στην ιστορική σχέση των κομμάτων με τη διοίκηση, σχέση κυριαρχίας εκείνων πάνω σ' αυτήν από την εποχή της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους. Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι η ιστορική κυριαρχία των κομμάτων πάνω στη γραφειοκρατία κατέληξε στη σημερινή οργανωσιακή υπεροχή των κομμάτων έναντι της διοίκησης.

3. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους το 1830, οι πολιτικές ελίτ, οργανωμένες σε κόμματα «προοστών», υποκατέστησαν τις τοπικές εξουσίες και σταδιακά, μετά το τέλος της Βαυαροκρατίας, δημιούργησαν μια γραφειοκρατία υδροκέφαλη και προσανατολισμένη περισσότερο προς τη γεωγραφική επέκταση του νεαρού κράτους παρά προς τον θεσμικό εκσυγχρονισμό του. ¹¹ Μία από τις συνέπειες αυτής της επιλογής για ανάληψη απελευθερωτικών αγώνων ήταν το ότι καθυστέρησε η ανάπτυξη επαρκούς και αυτόνομης

και Dimitrios A. Sotiropoulos, «State and Party: The Greek State Bureaucracy and the Panhellenic Socialist Movement (PASOK), 1981-1989», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Yale University, New Haven, CT 1991.

10. Νίκος Π. Μουζέλης, «Η Ελλάδα στο περιθώριο: Ποιος φταιει;», *Το Βήμα της Κυριακής*, 30 Δεκεμβρίου 1990.

11. Για την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο, 1833-1843*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.

διοίκησης στη χώρα μας, ενώ τα πολιτικά κόμματα, έστω σε πρώιμες μορφές, προϋπήρχαν της συστάσεως των διοικητικών θεσμών. Τα κόμματα, έχοντας αυτό το χρονικό πλεονέκτημα, μπόρεσαν να διεισδύσουν στην κρατική μηχανή και να την κομματικοποιήσουν εξαρχής, δηλαδή αφότου πέρασε από βαναυρικά σε ελληνικά χέρια. Αυτή η υπόθεση εργασίας είναι σύμφωνη με την ιστορική ανάλυση του Hans Daalder για τις ευρωπαϊκές γραφειοκρατίες.¹² Η ανυπαρξία γραφειοκρατικής παράδοσης σε συνδυασμό με τη χρονική υστέρηση των διοικητικών θεσμών έναντι των κομμάτων δημιουργεί, κατά τον Daalder, τις προϋποθέσεις για να περιέλθει η κρατική γραφειοκρατία σε θέση υποδεέστερη από εκείνη των πολιτικών κομμάτων. Αντίθετα, όπου προϋπάρχει γραφειοκρατία στην υπηρεσία κάποιου απολυταρχικού καθεστώτος και το πέρασμα στην κοινοβουλευτική δημοκρατία προηγείται της γέννησης πολιτικών κομμάτων, εκεί η γραφειοκρατία έχει το χρονικό πλεονέκτημα και δεν είναι τόσο ευάλωτη στα κόμματα. Ωστε μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η ελληνική διοίκηση ήταν αδύναμη ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, όχι μόνο διότι εμπνεόταν περισσότερο από την αλυτρωτική παρά από την εκσυγχρονιστική ιδεολογία, αλλά και επειδή η σύστασή της ακολούθησε την ίδρυση των πολιτικών κομμάτων.

Στο μέλλον, η ελληνική γραφειοκρατία θα υπέκυπτε συχνά σε κομματικές εκκαθαρίσεις στο εσωτερικό της αλλά και σε στρατιωτικές επεμβάσεις. Πράγματι, τον 20ό αιώνα τα αυταρχικά καθεστώτα θα συνέβαλλαν κατά παράδοξο τρόπο στην εξασθένηση της γραφειοκρατίας και την ενίσχυση των κομμάτων. Κατά τη διάρκεια των δικτατοριών του Μεταξά και των συνταγματαρχών, ένα μέρος της γραφειοκρατίας ταυτίστηκε με τα αυταρχικά καθεστώτα και αυτό μείωσε την πολιτική νομιμοποίηση της διοίκησης κατά τη μεταπολεμική και τη μεταδικτατορική περίοδο αντίστοιχα. Αντίθετα, τα κόμματα και οι πολιτικές ηγεσίες στην πλειοψηφία τους κράτησαν αποστάσεις από τα αυταρχικά καθεστώτα και αυτό ενδυνάμωσε τη θέση τους στις περιόδους της δημοκρατίας. Ταυτόχρονα η μικρή διάρκεια ζωής των δικτατορικών καθεστώτων δεν άφησε χρόνο σε άλλους φορείς πλην των κομμάτων (π.χ. συνδικάτα, κοινωνικά κινήματα) να συσπειρώσουν την αντίσταση ενα-

12. Hans Daalder. «Parties, Elites and Political Development» στο Joseph La Palombara (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1966, σ. 43-77.

ντίον του αυταρχισμού. Γι' αυτό, ενώ σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης η πρόσφατη μετάβαση στη δημοκρατία έδωσε πολιτική νομιμοποίηση σε εργατικά κινήματα ή ομάδες διανοουμένων (π.χ. στην Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία), στην Ελλάδα μετά το 1974 τα παλιά πολιτικά κόμματα ή οι ηγεσίες τους, ως επικεφαλής νέων κομματικών σχηματισμών ήταν οι κύρια ωφελημένοι από τη μετάβαση στη δημοκρατία.

Επιπρόσθετα, η γραφειοκρατία δεν είχε μόνο ελλιπή πολιτική νομιμοποίηση, αλλά και άμεση εξάρτηση κατά τη μεταπολεμική περίοδο από τη συντηρητική πολιτική τάξη που την είχε υπό τον έλεγχο της για μακρό χρονικό διάστημα. Η μακρά παραμονή ενός οποιουδήποτε κόμματος στην εξουσία δημιουργεί τέτοιες αλληλοεξαρτήσεις με τη διοίκηση, ώστε αναγκαία η γραφειοκρατία εξασθενεί ως αυτόνομη οργάνωση. Η πολύχρονη ταύτιση της διοίκησης με τις επιλογές του συντηρητικού κόμματος (ΕΘΝΙΚΟΣ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΣ, ΕΡΕ, ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ) επιτάχθηκε από την ιδεολογική κληρονομιά του εμφυλίου πολέμου, δηλαδή τον αντικομμουνισμό που συνέιχε το πολιτικό και το διοικητικό προσωπικό μέχρι την πτώση της δικτατορίας.¹³ Ο έλεγχος της κρατικής μηχανής από τη συντηρητική πολιτική τάξη ήταν ασφυκτικός και γι' αυτό η αυτόνομη διοικητική δράση ήταν εξ ορισμού αδύνατη για τη γραφειοκρατία της μεταπολεμικής περιόδου.

Μετά τη μετάβαση στη δημοκρατία το 1974, εγκαθιδρύθηκε ένα σχεδόν διπολικό κομματικό σύστημα «περιορισμένου αλλά πολωμένου πλουραλισμού», κατά τη διατύπωση του Γιώργου Μαυρογορδάτου.¹⁴ Το εκλογικό σύστημα, συνήθως παραλλαγή της ενισχυμένης αναλογικής, όξυνε τις τάσεις προς έναν δομικό δικομματικό ανταγωνισμό. Ο συνδυασμός του κομματικού με το εκλογικό σύστημα ευνόησε το σχηματισμό μονοκομματικών κυβερνήσεων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι, αν και μετά το 1974 το συντηρητικό κόμ-

13. Αν αφαιρέσει κανείς από τη μεταπολεμική περίοδο των σαράντα τριών ετών (1949-1992) την επταετία της δικτατορίας, τότε παρατηρεί ότι από τα τριάντα έξι χρόνια δημοκρατίας που μεσολαβούν από το τέλος του εμφυλίου μέχρι σήμερα, τα περισσότερα, σχεδόν είκοσι, είναι χρόνια αυτοδύναμης διακυβέρνησης της χώρα από το συντηρητικό κόμμα. Σχετικά με τους θεσμούς του μετεμφυλιακού κράτους βλ. Νίκος Κ. Αλφιβιάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

14. George Th. Mavrogordatos, «The Greek Party System: A Case of Limited but Polarized Pluralism?», στο Stefano Bartolini και Peter Mair (επιμ.), *Party Politics in Contemporary Western Europe*, Frank Cass, Λονδίνο 1984, σ. 156-169.

μα δε μονοπώλησε την εξουσία ούτε ταυτιζόταν ιδεολογικά το διοικητικό με το πολιτικό προσωπικό του κράτους, η γραφειοκρατία δεν έπαυσε να είναι ετερόφωτη. Οι αυτοδύναμες μονοκομματικές κυβερνήσεις σε ενιαία (δηλαδή μη ομοσπονδιακά) κράτη, όπως η Ελλάδα, είναι συχνά ανεμπόδιστες στη χρήση της κρατικής μηχανής. Εφόσον δεν υπάρχει εξισορρόπηση της δύναμης της κυβέρνησης, που ελέγχει τη διοίκηση, από άλλους πολιτικούς θεσμούς όπως η βουλή και τα δικαστήρια, κι ούτε αντίδραση από τη μεριά της κοινωνίας των πολιτών, τότε το κυβερνών κόμμα μπορεί να καταλάβει τη γραφειοκρατία και να διαβρώσει την αυτονομία δράσης της.

Πράγματι, τόσο στη μεταπολεμική περίοδο όσο και μετά τη μεταπολίτευση, η βουλή και τα δικαστήρια δεν είχαν λειτουργίες εξισορροπητικές προς την εκτελεστική εξουσία, ιδιαίτερα όταν αυτή βρισκόταν στα χέρια μονοκομματικών κυβερνήσεων. Και αν η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος της νομοθετικής και της δικαστικής είναι φαινόμενο διεθνές και γι' αυτό διόλου ειδικό πρόβλημα της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας μας, εν τούτοις η μορφή που έλαβε στην Ελλάδα είναι ιδιόξουσα. Όπως δέχονται και οι Αριστόβουλος Μάνεσης και Αντώνης Μακρυδημήτρης, από τους δύο πόλους της εκτελεστικής εξουσίας, τον κυβερνητικό και τον διοικητικό, ο κυβερνητικός ενισχύθηκε ιδιαίτερα εις βάρος του διοικητικού, πράγμα έκδηλο και στο Σύνταγμα της χώρας και στην κυβερνητική πρακτική.¹⁵ Επιπλέον, ο αρχηγικός τύπος των κομμάτων και η έλλειψη εσωκομματικής δημοκρατίας διαμόρφωσαν τόσο ισχυρές κομματικές ηγεσίες, ώστε αυτές, μεταβαλλόμενες μέσω των κατάλληλων εκλογικών συστημάτων σε αυτοδύναμες κυβερνήσεις, να μπορούν να ελέγχουν αποτελεσματικά τους θεσμούς της δημοκρατίας. Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε συνδυασμό με τον τύπο των κομμάτων και το είδος του κομματικού και του εκλογικού συστήματος συνέβαλε στον περιορισμό της αυτόνομης λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών και την πλήρη εξάρτηση της γραφειοκρατίας από τα κόμματα.

15. Αριστόβουλος Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», στο ειδικό θεματικό τεύχος του περιοδικού *Les Temps Modernes*, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 15-59, και Αντώνης Μακρυδημήτρης, «Η εκτελεστική εξουσία στα πλαίσια του πολιτικού συστήματος: Μια λειτουργική οριοθέτηση», αδημοσίευτη εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, Μάρτιος 1989.

Οι πολιτικοί θεσμοί δεν υπάρχουν σε κοινωνικό κενό και η κατάσταση ανισορροπίας στην οποία έχουν περιπέσει στη μεταπολιτευτική Ελλάδα δε θα ήταν η ίδια, αν η κοινωνία των πολιτών δεν ήταν τόσο ισχυρή. Αλλά ο παραδοσιακός τρόπος ενσωμάτωσης της κοινωνίας στο ελληνικό πολιτικό σύστημα είναι ο πελατειακός, που δεν επιτρέπει τη σύμπληξη «οριζόντιων», κομματικά ανεξάρτητων, κοινωνικών συμμαχιών.¹⁶ Μάλιστα μετά τη μεταπολίτευση ο πελατειακός τρόπος ενσωμάτωσης στο πολιτικό σύστημα έλαβε τη μορφή της «γραφειοκρατικής πατρωνείας» («bureaucratic clientelism»), όπως αναφέρει ο Χρήστος Λυριντζής.¹⁷ Στη γραφειοκρατική πατρωνεία το κόμμα λειτουργεί ως συλλογικός πάτρωνας προς τους οπαδούς του, που γίνονται πελάτες του κράτους οργανωμένα, δηλαδή με τη μεσολάβηση των μηχανισμών του κόμματος και όχι μεμονωμένων βουλευτών, όπως συνέβαινε στην προδικτατορική περίοδο. Η κοινωνία των πολιτών, έχοντας απορροφηθεί από αυτόν τον «κάθετο» πελατειακό τρόπο πολιτικής συμμετοχής, παραμένει κατακερματισμένη και εξαρτημένη και γι' αυτό αδύναμη. Τα λίγα ισχυρά κομμάτια της δε θέλησαν ή δεν μπόρεσαν να πιέσουν προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού των θεσμών, όπως π.χ. προς την αυτονόμηση και την ενίσχυση της διοίκησης. Αντίθετα, το εφοπλιστικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο είχαν προνομιακές σχέσεις με μερίδες της κρατικής μηχανής κατά τη μεταπολεμική περίοδο και γι' αυτό δεν είχαν λόγους να χειραφετήσουν τη διοίκηση από τη συντηρητική πολιτική τάξη. Άλλες ισχυρές ομάδες συμφερόντων, όπως οι επαγγελματικές οργανώσεις των δικηγόρων και των γιατρών, μεταβλήθηκαν οι ίδιες σε αγένες κομματικών ανταγωνισμών, και τα μέλη τους προωθήθηκαν μέσω των κομμάτων περισσότερο στη βουλή παρά στη διοίκηση.

Ωστε ο ιστορικός τρόπος ανάπτυξης των σχέσεων ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών, τα κόμματα, την κρατική μηχανή και τους υπόλοιπους θεσμούς οδήγησε στην εξάρτηση της γραφειοκρατίας από το εκάστοτε κυβερνητικό κόμμα. Σ' αυτό τον ισχυρισμό μας για το εύπλαστο και ευάλωτο της ελληνικής γραφειοκρατίας μπορεί να αντιτάξει κανείς ότι και σε άλλες σύγχρονες δημοκρατίες οι διοικήσεις είναι ελεγχόμενες από τα κυβερνητικά κόμματα,

16. Nicos P. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986.

17. Christos Lyrintzis, «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism?», *West European Politics*, τόμ. 7, αρ. 2, 1983, σ. 99-118.

χωρίς αυτό να τις καθιστά εύπλαστες και εύάλωτες. Και όμως, άλλες δυτικοευρωπαϊκές γραφειοκρατίες δεν είναι τόσο ανίσχυρες όσο η ελληνική για λόγους που αφορούν την ιστορία των διοικήσεων των ευρωπαϊκών κρατών. Η γαλλική γραφειοκρατία, στελεχωμένη από αποφοίτους της «E.N.A.», αντιτάσσει στα κόμματα τα δικά της ισχυρά σώματα της διοίκησης («grands corps»). Η βρετανική γραφειοκρατία έχει δείξει την ικανότητα να απορροφά τις μεταρρυθμίσεις που επιχειρούν το Συντηρητικό ή το Εργατικό κόμμα. Ακόμα και η ιταλική γραφειοκρατία, χρόνια ταυτισμένη με τη Χριστιανοδημοκρατία, θα πρέπει να είναι σχετικά πιο ισχυρή από την ελληνική, διότι εκείνη έχει αυτονομηθεί από τις πολύ συχνές αλλαγές κυβερνήσεων συνασπισμού.¹⁸

Η αυτονομία και η ισχύς μιας γραφειοκρατίας φαίνονται και από τον τρόπο που το ανώτερο διοικητικό προσωπικό επιβιώνει των εναλλαγών των κομμάτων στην εξουσία και διεισδύει στις δομές που προορίζονται για το πολιτικό προσωπικό. Η περίπτωση της γαλλικής δημοσιοϋπαλληλίας πριν και μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1981 είναι διδακτική σε σύγκριση με την αντίστοιχη ελληνική εμπειρία. Στη Γαλλία από την εποχή του Λαϊκού Μετώπου του μεσοπολέμου μέχρι το 1981 οι δημόσιοι υπάλληλοι καριέρας αποτελούσαν κατά μέσο όρο το 88% του προσωπικού των πολιτικών γραφείων των υπουργών (γνωστών ως «cabinets ministériels»). Το υπόλοιπο 12% αποτελούσαν οι μετακλητοί σύμβουλοι των υπουργών. Μετά την άνοδο του σοσιαλιστικού κόμματος (PSF) στην εξουσία το 1981 το ποσοστό των δημοσίων υπαλλήλων στα πολιτικά γραφεία των υπουργών έπεσε στο 72-75% και η κοινωνική καταγωγή τους διαφοροποιήθηκε, καθώς λίγοι μεταξύ αυτών ήσαν απόφοιτοι των σχολών της γαλλικής ελίτ. Σύντομα όμως, και ήδη από το 1984, οι απόφοιτοι της «E.N.A.» μετείχαν σε ποσοστό 40% στο προσωπικό του πολιτικού γραφείου του γάλλου σοσιαλιστή πρωθυπουργού. Στην Ελλάδα τα πολιτικά γραφεία των υπουργών του ΠΑΣΟΚ απασχολούσαν ελάχιστους δημοσίους υπαλλήλους, κυρίως αποσπασμένους από διαφορετικά υπουργεία και οργανισμούς. Κανείς δε μεταξύ των 76 συμβούλων υπουργών και γραμματέων υπουργείων που περιλαμβάνονταν στο δείγμα εμπειρικής έρευνάς μας στην κεντρική δημόσια διοίκηση δεν είχε α-

18. Βλ. τις συγκριτικές παρατηρήσεις του Alan Ware, *Citizens, Parties and the State: A Reappraisal*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1988.

πασχοληθεί ως δημόσιος υπάλληλος υπουργείου, πριν αναλάβει θέση μετακλητού υπαλλήλου μετά το 1981.¹⁹

Ένα δεύτερο συγκριτικό στοιχείο αφορά την ταχύτητα και το εύρος αντικατάστασης των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων. Μετά την εκλογική νίκη του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος στα μέσα του 1981 άρχισε μια διαδικασία σταδιακής αντικατάστασης των διευθυντών της κεντρικής δημόσιας διοίκησης στη Γαλλία. Μέχρι το τέλος του 1983 είχε αντικατασταθεί το 72% των παλιών διευθυντών, ποσοστό που, ενώ φαίνεται μεγάλο, αντιστοιχεί τελικά στο συνηθισμένο ρυθμό ανανέωσης της ανώτερης δημοσιούπαλληλίας στην Πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία. Στην Ελλάδα μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1981 μεσολάβησε μόνο μισός χρόνος μέχρι να αντικατασταθεί το 100% των παλιών διευθυντών: Στις αρχές του 1982 με το νόμο 1232/1982 συνταξιοδοτήθηκαν και οι 214 γενικοί διευθυντές και αναπληρωτές γενικοί διευθυντές της κεντρικής διοίκησης, αφού οι θέσεις τους καταργήθηκαν από τα οργανογράμματα των υπουργείων.²⁰ Με βάση τα παραπάνω δεδομένα φαίνεται ότι η γαλλική γραφειοκρατία επέδειξε μεγαλύτερη ανθεκτικότητα απέναντι στο Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα σε σύγκριση με την αντίστοιχη ελληνική περίπτωση κυβερνητικής αλλαγής. Η ελληνική ανώτερη δημοσιούπαλληλία δεν κατάφερε να επιβιώσει της σύγκρουσής της με το ΠΑΣΟΚ, μολονότι αυτό το τελευταίο δεν είχε ούτε την οργανωσιακή ηλικία ούτε τη διοικητική εμπειρία του PSF.

19. Για το προσωπικό των γαλλικών «cabinets ministeriels» βλ. τα άρθρα των Jean-Luc Bodiguel, «The Political Control of Civil Servants in Europe: Some Aspects», *International Review of Administrative Sciences*, αρ. 2 (Ιούνιος 1986), σ. 187-200 (ιδιαίτερα σ. 190-191)· Françoise Dreyfus, «Les cabinets ministeriels: Du politique à la gestion administrative», στο Pierre Birnbaum (επιμ.), *Les élites socialistes au pouvoir, 1981-1985*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1985, σ. 87-104, και Anne Stevens, «L'alternance» and the Higher Civil Service», στο Philip. G. Cerny και Martin A. Schain (επιμ.), *Socialism, the State and Public Policy in France*, Frances Pinter, Λονδίνο 1985, σ. 143-164.

Για το προσωπικό των ελληνικών πολιτικών γραφείων υπουργών επί ΠΑΣΟΚ βλ. Dimitrios A. Sotiropoulos, *ό.π.*, σ. 173-175, 213-214, Πίνακας 5.8.

20. Για τους γάλλους διευθυντές βλ. Daniele Lochak, «La haute administration à l'épreuve de l'alternance: le cas de directeurs d'administration centrale», στο Pierre Birnbaum, *ό.π.*, σ. 163-193 (ιδιαίτερα τα στοιχεία των σ. 164-168), καθώς και Jean-Luc Bodiguel και Marie-Christine Kessler, «Les directeurs d'administration centrale», *στο ίδιο*, σ. 195-218. Για τους Έλληνες διευθυντές βλ. Theodore Tsoukas, *ό.π.*, σ. 187, και Dimitrios A. Sotiropoulos, *ό.π.*, σ. 141-146.

4. ΤΑ ΟΠΛΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ: ΟΙ «ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΟΙ ΠΟΡΟΙ» ΤΗΣ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Υποστηρίζουμε, λοιπόν, ότι για ιστορικούς λόγους η ελληνική γραφειοκρατία είναι σήμερα πιο αδύναμη και εύπλαστη και σε σχέση με τα πολιτικά κόμματα και σε σύγκριση με τις γραφειοκρατίες άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Η ευάλωτη και εύπλαστη φύση της ελληνικής γραφειοκρατίας εκδηλώνεται με τη σχετική έλλειψη οργανωσιακών πόρων ή μέσων, που, αν υπήρχαν, θα μείωναν τη σημερινή οργανωτική ανισορροπία ανάμεσα στη δημόσια διοίκηση και τα πολιτικά κόμματα. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι δεν είναι μεθοδολογικά επιτρεπτή η σύγκριση ανάμεσα σε τόσο ανόμοια πράγματα, δηλαδή την κρατική γραφειοκρατία και τα πολιτικά κόμματα, αφού το κράτος έχει μεγαλύτερο όγκο ως οργάνωση και απολαμβάνει το μονοπώλιο της φυσικής βίας μέσα στην επικράτεια όπου δρουν τα κόμματα. Παρ' όλα αυτά η σύγκριση που επιχειρούμε εδώ είναι επιτρεπτή για δύο λόγους: πρώτο, διότι γραφειοκρατία και κόμματα δεν έρχονται σε κάποια αρρυθμιστη σχέση ή «γυμνή» σύγκρουση μεταξύ τους, αλλά είναι και εκείνη και αυτά πολιτικοί θεσμοί που αναγνωρίζονται από το Σύνταγμα της χώρας και αποκτούν λειτουργίες και σχέσεις νομικά καθορισμένες, δηλαδή συγκρίσιμες από τον ίδιο το συνταγματικό νομοθέτη. Και, δεύτερο, διότι τα κόμματα είναι κι αυτά «γραφειοκρατίες», δηλαδή διακριτές οργανώσεις με τυπική και άτυπη εσωτερική δομή, προσωπικό, ιεραρχία, στόχους και μέσα για την επίτευξή τους, όπως συμβαίνει και με την κρατική γραφειοκρατία.

Κατ' αρχήν η αλληλεξάρτηση κομμάτων και γραφειοκρατίας υπόκειται τυπικά στους κανόνες του δημοκρατικού καθεστώτος, όπως αυτοί έχουν ιστορικά αποτυπωθεί στο Σύνταγμα της χώρας, με τρόπο ώστε το κόμμα που κατέχει την εκτελεστική εξουσία να έχει ως κυβέρνηση το θεσμικό προβάδισμα έναντι της διοίκησης, δηλαδή τελικά έναντι της κρατικής γραφειοκρατίας. Έπειτα, εκτός από αυτό το τυπικό-συνταγματικό πλαίσιο αλληλεξάρτησης ανάμεσα στα κόμματα και τη γραφειοκρατία, υπάρχει και το άτυπο πλαίσιο αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα μεν και στα δε, που δεν καθορίζεται από γραπτούς κανόνες αλλά από τα μέσα ή όπλα ισχύος που μπορούν να παρατάξουν τόσο τα κόμματα όσο και η γραφειοκρατία ως ανεξάρτητοι μηχανισμοί ή οργανώσεις. Τέτοια μέσα ή όπλα είναι οι πόροι οργανωσιακής φύσης, που δεν είναι οι ίδιοι

ούτε ίσοι για κάθε κόμμα ή κρατική γραφειοκρατία, αλλά μπορούν να διαφέρουν από κόμμα σε κόμμα και από χώρα σε χώρα. Ως ενδεικτικά παραδείγματα για την Ελλάδα αναφέρουμε την έλλειψη νομιμοποίησης, την ανυπαρξία ικανού στελεχικού δυναμικού και τις εσωτερικές αδυναμίες από τις οποίες πάσχει η ελληνική γραφειοκρατία.

Πρώτο, η έλλειψη νομιμοποίησης συνίσταται στη μικρή εμπιστοσύνη που δείχνουν οι πολίτες προς τη διοίκηση. Από έρευνα του ΕΚΚΕ το Μάρτιο 1990 προκύπτει ότι μόνο το 16% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι είναι πολύ ή αρκετά ικανοποιημένοι από τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης. Και μόνο το 38% δείχνει αναμφίβολη συμπάθεια για τους δημοσίους υπαλλήλους. Επίσης, από άλλη έρευνα (της MRB Hellas το Νοέμβριο του 1990), φαίνεται πως μόνο το 21% των ερωτηθέντων πιστεύει ότι οι προσλήψεις στο δημόσιο γίνονται με αξιοκρατικά κριτήρια.²¹ Αντίθετα, τα πολιτικά κόμματα, για λόγους που αναφέραμε, έχουν γίνει νομιμοποιημένοι μεσολαβητές της προσφοράς εργασίας στον δημόσιο τομέα.

Εκτός από τη νομιμοποίηση, τα κόμματα υπερέχουν και ως προς το ανθρώπινο κεφάλαιο που διαθέτουν συγκριτικά με τη γραφειοκρατία. Σε αντίθεση με άλλα ευρωπαϊκά κράτη, στην Ελλάδα δεν υπάρχει διοικητική ελίτ. Οι υπάλληλοι των υπουργείων, συνήθως νομικής κατάρτισης, δεν μπορούν να συντονίσουν το βήμα τους προς ένα σύγχρονο κράτος που όλο και περισσότερο έχει ανάγκη από μηχανικούς και οικονομολόγους, για να παρεμβαίνει στην παραγωγή και τη διανομή αγαθών και υπηρεσιών. Τα κόμματα διαθέτουν τέτοια στελέχη, τα οποία και διορίζουν στις υψηλές βαθμίδες της διοίκησης (π.χ. σε θέσεις γραμματέων των υπουργείων και συμβούλων των υπουργών). Στην Ελλάδα συχνά τα κομματικά στελέχη έχουν καλύτερη και πιο εξειδικευμένη μόρφωση και εμπειρία από ό,τι οι υπάλληλοι καριέρας. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, αντίθετα με τη διαπίστωση του Max Weber για τον ερασιτεχνισμό των πολιτικών σε σύγκριση με τους γραφειοκράτες,²² στη σύγχρονη Ελλάδα οι επαγγελματίες της διοίκησης είναι τελικά τα

21. Στοιχεία από την πρώτη έρευνα δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 28 Μαΐου 1990, και από τη δεύτερη έρευνα στο *Βήμα της Κυριακής*, 6 Ιανουαρίου 1991.

22. Max Weber, «Politics as a Vocation», στο *From Max Weber: Essays in Sociology*, ό.π., σ. 77-128.

πολιτικά στελέχη που εναλλάσσονται στις υψηλές θέσεις των υπουργείων και του δημόσιου τομέα, ενώ πολλοί δημόσιοι υπάλληλοι παραμένουν συγκριτικά ερασιτέχνες.

Επιπλέον της εξωτερικής νομιμοποίησης και του στελεχικού δυναμικού υπάρχει και τρίτος πόρος από τον οποίο αντλούν οργανωτική ισχύ τα κόμματα και ως προς τον οποίο υπολείπεται η κρατική γραφειοκρατία. Αυτός ο πόρος είναι η εσωτερική συνοχή των κομμάτων ως οργανώσεων. Στη μεταπολιτευτική Ελλάδα η αυστηρή υποταγή των μελών των κομμάτων στις ηγεσίες τους είναι τέτοια, ώστε η παροδική ανυποταγή μεμονωμένων στελεχών να αποτελεί πρωτοσέλιδη είδηση. Ταυτόχρονα τα μέλη των κομμάτων διαπνέονται από μια λίγο πολύ κοινή ιδεολογία. Αντίθετα, η εσωτερική συνοχή της γραφειοκρατίας πάσχει. Οι αρμοδιότητες των διοικητικών μονάδων συχνά αλληλοκαλύπτονται, οι ιεραρχικές σχέσεις παραμένουν στην πράξη ασαφείς, και το σώμα των δημοσίων υπαλλήλων είναι κατακερματισμένο. Τέλος, η έλλειψη οποιουδήποτε επαγγελματικού υπαλληλικού πνεύματος («esprit de corps») δεν ευνοεί τη συγκρότηση της γραφειοκρατίας ως αυτόνομης οργάνωσης.

Το συμπέρασμα είναι ότι ως προς όλους τους πόρους οργανωτικής ισχύος που αναφέρθηκαν εδώ, η ελληνική γραφειοκρατία υστερεί ως οργάνωση έναντι των πολιτικών κομμάτων. Η σημερινή διαφορά οργανωτικής ισχύος στοιχειοθετεί την ανισορροπία ανάμεσα στη δημόσια διοίκηση και το εκάστοτε κυβερνητικό κόμμα και οφείλεται στον εξαρτημένο τρόπο ανάπτυξης της γραφειοκρατίας από τα κόμματα στη διαδρομή του νεοελληνικού κράτους.

Η ανάλυση αυτή, που μαθητεύει στην κοινωνιολογία των οργανώσεων και την ιστορική κοινωνιολογία, διαφέρει από τις τεχνοκρατικές και τις νομικές προσεγγίσεις του προβλήματος της διοίκησης στην Ελλάδα. Η κοινωνιολογική ανάλυση των οργανώσεων επιδιώκει να αποκαλύψει τις βαθύτερες δομές του εσωτερικού της κάθε οργάνωσης, αλλά και του εξωτερικού «περιβάλλοντός» της, που αποτελείται από άλλες οργανώσεις. Η προσέγγιση της γραφειοκρατίας και των κομμάτων ως ξεχωριστών οργανώσεων που συνυπάρχουν σε ένα ιστορικά διαμορφωμένο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο υπερέχει από τις τεχνικές και νομικές προσεγγίσεις του προβλήματος «διοίκηση και πολιτική», διότι αποφεύγει τις γενικόλογες προτάσεις και την περιπτώσιολογία των ρυθμίσεων στις οποίες οι προσεγγίσεις αυτές καταλήγουν. Οι εμπειρογνώμονες της

διοίκησης τονίζουν τα τεχνικά προβλήματα της διοίκησης, δηλαδή τον υδροκεφαλισμό, την κακοδιοίκηση και την αδράνεια της ελληνικής γραφειοκρατίας.²³ Μια τέτοια τεχνική ανάλυση επικεντρώνεται κυρίως στα συμπτώματα του προβλήματος και οδηγεί σε λύσεις αποσπασματικού χαρακτήρα. Οι πολιτικοί, που συνήθως έχουν αποκλειστικά νομική μόρφωση, αντιλαμβάνονται το πρόβλημα της διοίκησης ως καθαρά νομικό-θεσμικό ζήτημα. Ίσως γι' αυτό συχνά αναλώνονται σε θέσπιση μεταρρυθμίσεων «από τα πάνω» με τη μορφή πληθώρας νόμων και προεδρικών διαταγμάτων. Δυστυχώς ούτε οι επιμέρους τεχνικές αλλαγές ούτε οι νομικές μεταβολές φαίνεται να βελτίωσαν ιδιαίτερα τη σχετική θέση και την αποτελεσματικότητα της διοίκησης. Αυτό μάλλον συμβαίνει διότι, όπως επιχειρήσαμε να θίξουμε σ' αυτό το άρθρο, το πρόβλημα δεν είναι αποκλειστικά τεχνικό ούτε καθαρά νομικό, αλλά βαθύτερο πρόβλημα της ιστορικής σχέσης ανάμεσα στην κρατική γραφειοκρατία και τα πολιτικά κόμματα στη νεότερη Ελλάδα.

23. Π.χ. Georges Langrod, *Reorganization of Public Administration in Greece*, OECD, Παρίσι 1965.

Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΑΝΤΑΜΑΔΟΥ 1922-1985¹

1. ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ

Μανταμάδος είναι το όνομα μιας αγροτικής κοινότητας στα βορειοδυτικά της Λέσβου. Απέχει 42 χιλιόμετρα από την πόλη της Μυτιλήνης και επτά ναυτικά μίλια από το Αϊβαλί. Το χωριό είναι χτισμένο πάνω σε μια μικρή πεδιάδα περιτριγυρισμένη από θαμνώδεις λόφους, τοποθετημένο σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων από τις ανατολικές ακτές του νησιού.

Από τις αρχές του 19ου αιώνα η οικονομία του στηρίζεται στην παραγωγή και το εμπόριο του λαδιού. Η καλλιέργεια των ελαιόδένδρων αρχίζει στο Μανταμάδο, όπως και παντού άλλωστε στη Λέσβο, γύρω στον 18ο αιώνα και επεκτείνεται ταχύτατα μέχρι τα μέσα του 19ου.

Από αυτή την περίοδο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μονοκαλλιέργεια του ελαιόδένδρου πάνω στο νησί και κυρίως

1. Το άρθρο αυτό στηρίζεται σε επιτόπια έρευνα του συγγραφέα (1991-1992) που έγινε μέσα στο πλαίσιο της συγγραφής της διδακτορικής του διατριβής, η οποία έχει τίτλο «Un communisme rural? Le vote et l'idéologie communiste dans trois communes rurales en Grèce» (Paris X-Nanterre). Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τους: Stephane Courtois, Annie Kriegel, Marc Lazard, Αλέξανδρο Μαραντζίδη, Σταύρο Μαριάδη, Ηλία Νικολακόπουλο, Ιωάννα Παπαθανασίου που με τις παρατηρήσεις τους και το ενδιαφέρον που δείξανε μας βοήθησαν στη δουλειά αυτή. Ευχαριστούμε επίσης τους Μανταμαδιώτες, Γιώργο Παρασκευαΐδη, Δημήτρη Βέη, Μιχάλη Αψόκαρδο, Δημήτρη Καρατζίτζη, Κώστα Σταγωνά, Γιώργο Σταγωνά, Νίκη Κοντούλη, Βάσια Καραμανώλη, για τις πολύτιμες πληροφορίες που μας έδωσαν γύρω από το χωριό. Χωρίς τη βοήθειά τους θα ήταν αδύνατο να προχωρήσει αυτή η έρευνα. Τέλος να ευχαριστήσουμε το σύνολο των Μανταμαδιωτών για τη φιλοξενία τους και τη συμπάθεια που έδειξαν απέναντί μας σε όλη τη διάρκεια της εργασίας μας. Είναι δε αυτονόητο ότι η ευθύνη των όσων έχουν γραφεί βαρύνει αποκλειστικά το συγγραφέα.

στην ανατολική πλευρά του. Αν εξετάσουμε, για παράδειγμα, τις στατιστικές που αφορούν το χωριό, θα διαπιστώσουμε ότι περισσότερο από το 50% των καλλιεργούμενων εκτάσεων καταλαμβάνεται από ελαιόδενδρα (5.663 στρέμματα το 1929, 7.772 στρ. σε σύνολο 15.528 καλλιεργουμένων στρ. το 1961, 8.026 στα 9.076 το 1971).² Στο χωριό αναπτύχθηκε επίσης η κτηνοτροφία και κυρίως η προβατοτροφία, αλλά από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά αυτή γνώρισε φθίνουσα πορεία και στις μέρες μας βρίσκεται σε πλήρη παρακμή, κυρίως λόγω έλλειψης ανθρώπινου δυναμικού.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα η οικονομία του Μανταμάδου παρουσιάζεται πολύ περισσότερο διαφοροποιημένη σε σχέση με αυτές των γύρω κοινοτήτων. Σε αυτή την ανάπτυξη ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο έπαιξαν τα πέντε ελαιοτριβεία και οι τέσσερις αλευρόμυλοι του χωριού, οι οποίοι επέτρεψαν στο Μανταμάδο να γίνει μια κωμόπολη απαραίτητη για την οικονομία και τη ζωή των γειτονικών χωριών. Η οικονομική ανάπτυξη του χωριού θα συνεχιστεί μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η μεγάλη οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30 θα επηρεάσει τρομακτικά, τόσο την παραγωγή όσο και το εμπόριο του λαδιού, προκαλώντας ταυτόχρονα πρόβλημα επιβίωσης στον αγροτικό πληθυσμό της περιοχής. Τη δεκαετία 1940-1950 ο πόλεμος, η κατοχή και ο εμφύλιος θα συμβάλλουν με τη σειρά τους στη μείωση των παραγωγικών δυνατοτήτων του χωριού και στην επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων του. Το πιο σημαντικό: κάθε κρίση μεταφράζεται αυτόματα σε μεταναστευτικά κύματα που κατευθύνονται κυρίως σε τρία σημεία: Μυτιλήνη, Αθήνα, Αυστραλία. Έτσι το χωριό, από 3.337 κατοίκους που είχε το 1909, βρέθηκε να έχει λιγότερους από 1.200 στις μέρες μας.³

Η μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων του Μανταμάδου ανήκει στα στρώματα της μικρής και φτωχής αγροτιάς: είναι άτομα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν φτωχοί, έχοντας στην ιδιοκτησία τους λίγα στρέμματα γη που δεν αρκούσε συχνά για να τους δώσει το ψωμί της χρονιάς. Η πραγματικότητα αυτή τους ανάγκαζε να εργάζονται κατά την περίοδο Νοέμβρη-Μάρτη είτε στα ελαιοτριβεία του χωριού, είτε στο μάζεμα της ελιάς στις ιδιοκτησίες

2. *Αγροτική Στατιστική του 1929, Αρχεία της κοινότητας. Αποτελέσματα της γεωργικής και κτηνοτροφικής απογραφής, Αθήνα 1961. Αποτελέσματα της γεωργικής και κτηνοτροφικής απογραφής, Αθήνα 1971.*

3. *Απογραφή του 1909 και 1911, Αρχεία της κοινότητας.*

των «μεγάλων οικογενειών». Έτσι, για παράδειγμα, το 1939 βρίσκουμε 819 άτομα που εργάστηκαν ως εποχιακοί εργάτες γης.⁴ Ας προσέξουμε όμως κάτι που είναι, κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερα σημαντικό: Οι κοινωνικές ανισότητες γύρω από την ιδιοκτησία της γης και το βιοτικό επίπεδο δεν παίρνουν στο Μανταμάδο τις διαστάσεις που βρίσκουμε αλλού. Ένας μεγάλος ιδιοκτήτης γης στο χωριό δεν παράγει περισσότερο από εκατό μόδια ελιές, δηλαδή 6.400 τόννους. Ποσότητα όχι ιδιαίτερα μεγάλη, ιδίως αν αναλογιστούμε ότι σε άλλα χωριά της Λέσβου ένας μεγαλοϊδιοκτήτης μπορεί να παράγει και πέντε φορές περισσότερο.

Για να μην αναφερθούμε στο γεγονός ότι η έννοια του μεγαλοϊδιοκτήτη τοιφλικά μεταφράζεται στη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας σε μια έκταση 500-10.000 στρέμματα, ενώ στο Μανταμάδο τοιφλικώς θεωρείται αυτός που κατέχει 100-200 στρέμματα. Με λίγα λόγια στο Μανταμάδο η γη είναι μοιρασμένη και επικρατεί η μικροϊδιοκτησία.

Ο χαρακτηριστικός τύπος αγρότη αντιστοιχεί σε αυτόν που κατέχει μερικά στρέμματα με ελαιόδενδρα και σιτηρά και εργάζεται και εκτός της ιδιοκτησίας του για να μπορέσει να επιβιώσει.

Αυτή η κατάσταση παρήγαγε έναν τύπο αγρότη που είναι ταυτόχρονα και εργάτης εποχιακός (είτε στο εργοστάσιο, είτε στη γη).

Η αγροτική οικονομία του Μανταμάδου δεν έχει αυτόν τον απόλυτα κλειστό παραδοσιακό χαρακτήρα που βρίσκουμε αλλού και που βασίζεται στην παραγωγή και την αυτοκατανάλωση. Στο Μανταμάδο, αντίθετα, το μεγαλύτερο τμήμα της αγροτικής παραγωγής κατευθύνεται στην αγορά και μόνο ένα μικρό κομμάτι μένει μέσα στα οικογενειακά όρια. Κατ' επέκταση η μανταμαδιώτικη αγροτική οικονομία είναι ταυτόχρονα παραδοσιακή και μοντέρνα. Παραδοσιακή στο βαθμό που βρίσκουμε όλα εκείνα τα στοιχεία μιας κλειστής οικονομίας που έχει ως πρωταρχικό μέλημά της την επιβίωση των μελών της και μοντέρνας επειδή εμφανίζονται ιδιαίτερα ισχυρά και εκείνα τα στοιχεία που δένουν αυτή την οικονομία με την αγορά και τις απρόσωπες σχέσεις της.

Στο Μανταμάδο βρίσκουμε επίσης στοιχεία μιας βιοτεχνίας-οικοτεχνίας, κυρίως στον τομέα της κεραμοποιίας. Γύρω από την τέχνη αυτή υπάρχει ολόκληρη παράδοση που αναδεικνύει το χωριό σαν ένα από τα κέντρα της κεραμοποιίας στο νησί. Βέβαια τα σύ-

4. Απογραφή γεωργίας 1939, Αρχεία της κοινότητας.

νορα ανάμεσα στον τεχνίτη κεραμοποιό και τον αγρότη καλλιεργητή δεν είναι ευκρινώς καθορισμένα. Συμβαίνει στην πλειονότητα των περιπτώσεων ο τεχνίτης να κατέχει και κάποια στρέμματα με ελαιόδενδρα, με τα οποία ασχολείται κάποια διαστήματα της χρονιάς και προσφέρουν εντέλει ένα πρόσθετο εισόδημα.

Οι κυρίαρχες οικονομικά «τάξεις» του Μανταμάδου είναι οι «μεγάλοι γαιοκτήμονες», οι «εργοστασιάρχες» και οι έμποροι λαδιού. Και εδώ τα σύνορα δεν είναι καθορισμένα με σαφήνεια. Έτσι συχνά μια οικογένεια εργοστασιάρχων βρίσκεται και μέσα στους μηχανισμούς εμπορίας του λαδιού. Άλλοτε ένας «τσιφλικάς» είναι και έμπορος και εργοστασιάρχης. Βέβαια, αυτοί οι έμποροι και εργοστασιάρχες δεν έχουν το οικονομικό βάθος που θα τους επέτρεπε να ανταγωνιστούν και να συγκριθούν με τους αντίστοιχους της Μυτιλήνης και άλλων περιοχών. Κι έτσι, αν και κυρίαρχοι μέσα στα πλαίσια της τοπικής κοινωνίας, παραμένουν εξαρτημένοι από δυνάμεις και μηχανισμούς της ευρύτερης κοινωνίας.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της κοινότητας ανθρώπων αποτελεί η καλλιέργεια του ελαιοδένδρου και η παραγωγή του λαδιού: είναι το στοιχείο που συνδέει αυτή την παραδοσιακή κοινωνία με τον κόσμο της αγοράς. Αυτή η εμπορευματική καλλιέργεια θα εντάξει τους αγρότες αυτής της απομακρυσμένης από την κεντρική διοίκηση κοινότητας και αυτή η καλλιέργεια θα τους επιτρέψει να ανακαλύψουν έναν ιδεολογικοπολιτικό κόσμο, φαινομενικά απομακρυσμένο από τη δική τους κουλτούρα. Ας μην ξεχνούμε τέλος ότι το λάδι είναι ένα προϊόν ιδιαίτερα ευαίσθητο στις διακυμάνσεις της αγοράς, και κάθε τέτοια αναταραχή βιώνεται στο χωριό με άμεση χειροτέρευση του επιπέδου ζωής της κάθε αγροτικής οικογένειας.

2. Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ

α. Τα χρόνια 1917-1940

Ο Μανταμάδος σε όλη την περίοδο του 19ου καθώς και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα δεν παρουσιάζει κανένα φαινόμενο, είτε λαϊκής ανταρσίας, είτε εξέγερσης τύπου Κιλελέο. Πρόκειται θα λέγαμε για ένα ήσυχο χωριό όπου απουσιάζουν παντελώς μορφές βίαιης διεκδίκησης αιτημάτων από την πλευρά των κατώτερων

οικονομικο-κοινωνικών ομάδων. Η αναζήτηση λοιπόν των σπερμάτων μιας προκομμουνιστικής ιδεολογίας σε τέτοιες λαϊκές παραδόσεις είναι «χαμένος κόπος».

Η ρώσικη επανάσταση ξεσπά. Στο Μανταμάδο, όπως και παντού στο νησί, τα νέα μαθαίνονται γρήγορα. Ιδιαίτερα στην πόλη της Μυτιλήνης κάποιοι νέοι εκφράζουν τον ενθουσιασμό τους και κυκλοφορούν στην παραλία της πόλης ντυμένοι με κόκκινες γραβάτες και κρατώντας κόκκινα κομπολόγια. Οι εφημερίδες αφιερώνουν άρθρα τους σε αυτό το καινούριο φαινόμενο, ενώ στην αγροτιά το σύνθημα που έχει εντυπωσιάσει δεν είναι άλλο από το «η γη στους αγρότες». Η εκστρατεία στην Ουκρανία το 1919 γίνεται μια καλή «ευκαιρία» για κάποιους για να γνωρίσουν από κοντά τους μπολσεβίκους και το καινούριο κράτος τους. Ανάμεσα σ' αυτούς που είχαν αυτή την «τύχη» είναι και καμιά δεκαριά Μανταμαδιώτες που ανήκαν στο ελληνικό εκστρατευτικό σώμα. Με το τέλος της εκστρατείας γύρισαν στο χωριό τους και διηγήθηκαν όλα όσα είχαν δει από τον κομμουνισμό. Δηλαδή τίποτε. Παρ' όλα αυτά οι ιστορίες που κυκλοφορούσαν γύρω από την άψογη αντιμετώπιση των ελλήνων αιχμαλώτων πολέμου από τους Σοβιετικούς αποτέλεσε ένα στοιχείο ιδιαίτερα εντυπωσιακό για τη συνείδηση αυτών των κουρασμένων από τους πολέμους ατόμων και αυτό έπαιρνε βέβαια τη μορφή μιας αυθόρμητης συμπάθειας προς τους μπολσεβίκους.

Εντούτοις μέχρι τις χρονιές 1920-1922 το κομμουνιστικό φαινόμενο είναι σχεδόν άγνωστο στους κατοίκους αυτής της μικρής κωμόπολης. Ο κομμουνισμός «έρχεται» το 1922 στο χωριό από τη θάλασσα χρησιμοποιώντας ως μεταφορικό μέσο τα καράβια της επιστροφής μετά την τραγωδία του μικρασιατικού πολέμου. Κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών συγκρούσεων κάποιοι μανταμαδιώτες στρατιώτες είχαν αρχίσει να διαβάζουν το *Ριζοσπάστη* και τις αντιπολεμικές προκηρύξεις του ΣΕΚΕ που έφταναν μέσα από διάφορες οδούς στο μέτωπο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ένας λοχίας από τον κόλπο της Γέρας, στη νότια Λέσβο, ο Αρμενακέλης⁵ συγκροτεί μια ομάδα από Λέσβιους στην οποία περιλαμβάνονται και μερικοί από το Μανταμάδο και προπαγανδίζει τις θέσεις του καινούριου κόμματος.

5. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Μανταμαδιώτη Δημήτρη Βέη ο Αρμενακέλης έφυγε αγότρετα για την Αργεντινή και έγινε μέλος του εκεί Κ.Κ.

Οι νέοι αυτοί γυρνούν από το μέτωπο μετά από το τέλος του πολέμου και βρίσκονται αντιμέτωποι με πλήθος σοβαρών οικονομικών προβλημάτων. Συμμετέχουν στην ίδρυση της «Ένωσης Αποστράτων»,⁶ που σκοπό έχει τη διεκδίκηση αιτημάτων τους που συνδέονται κυρίως με την επανένταξή τους στη λεσβιακή κοινωνία. Βέβαια στις ενώσεις αυτές δε συμμετέχουν μόνο κομμουνιστές και φιλοκομμουνιστές. Κάθε άλλο, αλλά σ' αυτή την περίπτωση ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι το ΣΕΚΕ και αργότερα το ΚΚΕ αποκτούν ένα πρώτο ακροατήριο ιδιαίτερα ευαίσθητο στα ριζοσπαστικά τους μηνύματα. Ανάμεσα σ' αυτά τα άτομα που θα παίξουν ιδιαίτερο ρόλο μέσα σ' αυτές τις ενώσεις και θα αποτελέσουν έναν από τους πιο σημαντικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας και οργάνωσης στο χωριό είναι ο Αχιλλέας Κοντάρης.

Ο Κοντάρης γεννήθηκε στο Μανταμάδο το 1895. Κατάγεται από μια φτωχή αγροτική οικογένεια, και οι περιορισμένες οικονομικές της δυνατότητες τον υποχρέωσαν να κατεβεί στη Μυτιλήνη για να δουλέψει υπάλληλος σε κατάστημα υαλικών. Μετά τον πόλεμο παίρνει μέρος στην ίδρυση των ενώσεων των παλαιών πολεμιστών και το 1924 εντάσσεται στο κόμμα. Υποψήφιος του κόμματος στο νομό στις εκλογές του 1928, 1932 και 1936, εξορίζεται στη Γαύδο και στα Ψαρά το 1928 με το «ιδιώνυμο» και με τη δικτατορία του Μεταξά καταλήγει στις φυλακές της Κέρκυρας. Συμμετέχει αργότερα στην Αντίσταση και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, το 1947, βρίσκεται εξόριστος στη Μακρόνησο. Εκτελέστηκε μαζί με άλλους δύο λέσβιους κομμουνιστές, τον Γιάννη Βασσάλο και τον Στρατή Καρακίτσο. Ο Αχιλλέας Κοντάρης είναι «ο πρώτος κομμουνιστής του Μανταμάδου».⁷ Το όνομά του εξάλλου είναι το πρώτο κατά σειρά χαραγμένο στο μνημείο των λαϊκών αγωνιστών του χωριού.⁸

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και τα πρώτα χρόνια του 1930 ένα απεργιακό κύμα κλυδωνίζει το νησί. Μέσα σε αυτό το εργατικό κίνημα που αναπτύσσεται, οι λέσβιοι κομμουνιστές πραγματοποιούν κάτω από χίλιους κινδύνους μια δουλειά προπαγάνδας

6. Η ένωση αυτή ιδρύθηκε στη Μυτιλήνη στις 3 Δεκεμβρίου του 1922 και μερικούς μήνες αργότερα στο Μανταμάδο.

7. Εφημερίδα *Εμπρός*, Μυτιλήνη, 18.7.1979.

8. Το μνημείο των λαϊκών αγωνιστών δημιουργήθηκε στο Μανταμάδο με έξοδα της κοινότητας μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

που αποφέρει καρπούς. Από τον τοπικό Τύπο της εποχής⁹ πληροφορούμαστε τόσο για τη δράση όσο και για την κομμουνιστική προπαγάνδα στο νησί, που είναι ιδιαίτερα έντονη στις αρχές του 1930 (μοίρασμα προκηρύξεων έξω από στρατώνες, συγκεντρώσεις σε κινηματογράφους, υποκίνηση σε απεργιακές κινητοποιήσεις).

Στα 1932 εκδίδεται η εφημερίδα *Εμπρός*. Εκδότης της ο δημοσιογράφος και πρώην βουλευτής των Φιλελευθέρων Μανώλης Βάλλης, που έναν χρόνο αργότερα θα δωρίσει την εφημερίδα του στο ΚΚΕ, δίνοντας σ' αυτό τη δυνατότητα ν' αποκτήσει μια σημαντική βοήθεια στην καθημερινή προσπάθεια διάδοσης των θέσεών του. Για να καταλάβουμε τη σημασία αυτού του εντύπου αρκεί να αναφερθούμε στο ότι το Κόμμα έχει σ' αυτή την περίοδο εφημερίδα μόνο σε έξι πόλεις της Ελλάδας: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Λαμία, Τρίκαλα, Καβάλα.¹⁰

Μέσα λοιπόν σε αυτή την «άνθηση» των διεκδικητικών και ιδεολογικών αγώνων είναι ιδιαίτερα πιθανόν ένα τμήμα των νέων κυρίως κατοίκων του χωριού, που είχε σχέσεις με την πρωτεύουσα Μυτιλήνη, να δέχθηκε έντονες επιρροές. Το βέβαιο είναι ότι η οικονομική κρίση του 1930-1932 θα προκαλέσει προβλήματα διαβίωσης στον πληθυσμό του Μανταμάδου, μια που η τιμή του κύριου προϊόντος του χωριού, του λαδιού, καταρρέει. Έτσι μέσα σε αυτή την τόσο ευνοϊκή συγκυρία για την επέκταση των ιδεών τους, οι κομμουνιστές δε θα χάσουν την ευκαιρία. Ο Μανταμαδιώτης Νίκος Βαβούδης,¹¹ γνωστός στο χωριό με το παρατσούκλι «ο Μπολσεβίκος»,¹² θα παραβιάσει τις αποθήκες του ψωμιού στη Μυτιλήνη και θα μοιράσει, μαζί με άλλους συντρόφους του, ψωμί στους πεινασμένους κατοίκους της πόλης. Η πράξη αυτή, όπως είναι φυσικό, θα γίνει γνωστή σε όλο το χωριό όχι μόνο εξαιτίας της θεαματικότητάς της, αλλά και γιατί ο πρωταγωνιστής ήταν συμπατριώτης.

Στα 1934 έχουμε τη «διπλή απεργία»: από τη μια μεριά έχουμε

9. *Ελευθέρος, Λόγος και Ταχυδρόμος*, Αρχεία της δημόσιας βιβλιοθήκης της Μυτιλήνης.

10. Αγγελος Ελεφάντης, *Η Επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, σ. 301.

11. Είναι ο γνωστός Βαβούδης της υπόθεσης Μπελογιάννη.

12. Ο Βαβούδης γεννήθηκε στη Ρωσία από πατέρα Μανταμαδιώτη και μητέρα Ρωσίδα. Το παρατσούκλι ανήκει καταρχήν στον πατέρα, όχι για τις πολιτικές ιδέες του αλλά για το ότι ήρθε στο Μανταμάδο μετά τη Ρώσικη επανάσταση.

τους άνδρες που απεργούν στα ελαιοτριβεία του χωριού και από την άλλη τις γυναίκες που αρνούνται να συνεχίσουν να μαζεύουν ελιές στις ιδιοκτησίες του γειτονικού Κάπη. Αρκετές ημέρες τα ελαιοτριβεία είναι κατειλημμένα από μανταμαδιώτες απεργούς. Οι κομμουνιστές οργάνωσαν την απεργία και κατάφεραν να κινητοποιήσουν τη συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων που οι διεκδικήσεις τους περιστρέφονται γύρω από δύο βασικά ζητήματα:

- α) την εφαρμογή του οκτάωρου,
- β) την αύξηση του ωρομισθίου τους.

Την ίδια χρονιά, στις 18 Νοεμβρίου, οι άνεργοι του χωριού υπογράφουν μια αναφορά και απευθυνόμενοι στην κοινότητα του χωριού τους, καθώς και στη Νομαρχία Λέσβου, ζητούν τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Το κείμενο αυτό, που τιτλοφορείται «αίτησις ανέργων κατοίκων της κομοπόλεως Μανδαμάδου», υπογράφεται από 42 Μανταμαδιώτες και καθοδηγείται από μέλη του ΚΚΕ.¹³

Το 1933 και 1934 μέλη του κόμματος υψώνουν την κόκκινη σημαία στο σχολείο του χωριού για να γιορτάσουν την επέτειο της Οκτωβριανής Επανάστασης. Γεγονός που θα έχει ως συνέπεια τη φυλάκιση και την εξορία κάποιων από αυτούς. Η πράξη αυτή υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μας, και ένα άλλο στοιχείο: ότι το ΚΚΕ αισθάνεται ιδιαίτερα δυνατό στο χωριό. Γιατί φαίνεται πως ανήκει στην πρακτική των κομμουνιστών του μεσοπολέμου η ύψωση της κόκκινης σημαίας, άλλοτε στα σχολεία και άλλοτε στα καμπαναριά των εκκλησιών, εκεί όπου η δύναμή τους τους το επιτρέπει.¹⁴ Σε όλη αυτή την περίοδο των ετών 1930-1936 το κόμμα διευρύνει σημαντικά τις δυνάμεις του και αποκτά ιδιαίτερο κύρος στο σύνολο της τοπικής κοινωνίας. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου πως τα σημαντικότερα στελέχη του κόμματος στο χωριό προήλθαν από αυτήν ακριβώς την περίοδο.

Μετά την κήρυξη της δικτατορίας του Μεταξά, οι κομμουνιστές και ο κομμουνισμός διώκονται. Έτσι ένας σημαντικός αριθμός α-

13. Αρχεία της κοινότητας.

14. Ο Hans Vermeulen παρατηρεί το ίδιο γεγονός σε ένα άλλο κόκκινο χωριό του μεσοπολέμου, το «Αμπελόφυτο» του νομού Σερρών. Hans Vermeulen, «Conflict and Paysant Protest in the History of a Macedonian Village 1900-1936», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, ειδική έκδοση 1981, σ. 93-103.

πό μέλη του κόμματος (γύρω στα 15)¹⁵ εξορίζονται και φυλακίζονται. Το κόμμα και η οργάνωσή του εξαφανίζονται από την πολιτική σκηνή του χωριού.

Κατά τη διάρκεια των ετών 1924-1936 το κόμμα θέτει τις βάσεις για τη μετέπειτα παντοδυναμία του. Τα μέλη του είναι γενικά φτωχοί αγρότες στην πλειοψηφία τους, αλλά βρίσκουμε και άλλες κοινωνικές ομάδες (τεχνίτες και εργάτες) που ζουν όλοι τους κάτω από συνθήκες στέρξης. Σε αυτή την πρώτη βάση του κόμματος η μπολσεβίκικη επανάσταση θα παίξει καθοριστικό ρόλο. Θα αποτελέσει το στόχο για όλους αυτούς «της γης τους κολασμένους», που θα αγωνιστούν από εδώ και πέρα για να προετοιμάσουν τις συνθήκες για την επανάληψη ενός παρόμοιου εγχειρήματος μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Γι' αυτούς τους πληβείους άλλη διέξοδος δεν υπήρχε και έτσι θα επιλέξουν το δρόμο του μπολσεβικισμού και της κομμουνιστικής οργάνωσης από κάποιον άλλον περισσότερο μεταρρυθμιστικό και λιγότερο-ριζοσπαστικό δρόμο (π.χ. Αγροτικό Κόμμα). Το στυλ δράσης του τοπικού κόμματος εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά του ΚΚΕ αυτής της περιόδου. Με άλλα λόγια πρόκειται για ένα επαναστατικό κόμμα που λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της παρανομίας και της ημιπαρανομίας, κατάσταση που διαμορφώνει και μια ανάλογη ψυχολογία στους κομμουνιστές αυτής της περιόδου. Έτσι η πρώτη γενιά κομμουνιστών είναι επαναστατική, αντι-εκκλησιαστική και μνημένη στη μαρξιστο-λενινιστική θεωρία.

Σε ό,τι αφορά την εκλογική βάση του ΚΚΕ την περίοδο του μεσοπολέμου, τα πάντα δείχνουν ότι όχι μόνο επηρεάζει ένα σημαντικό κομμάτι της τοπικής κοινωνίας, αλλά και ότι έχει εμβέλεια στο μεγαλύτερο κομμάτι της. Η πρώτη εκλογική καταγραφή των δυνάμεων του κόμματος γίνεται το 1928 όταν οι υποψήφιοί του καταλαμβάνουν το 16,3% του συνόλου των ψήφων.¹⁶ Στις αναπληρωματικές εκλογές του 1931, όπου δεν κατεβαίνουν οι αντιβενιζε-

15. Αρχεία του τοπικού κόμματος, Αρχεία της κοινότητας, προσωπικές μαρτυρίες.

16. Για τις εκλογές του 1928 χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο των Η. Νικολακόπουλου - Χ. Γεωργαντίδη. Έτσι θεωρήσαμε ότι η δύναμη του ΚΚΕ είναι ίση με τον μέσο όρο των ψήφων που πήραν οι υποψήφιοί του στο χωριό. Ηλίας Νικολακόπουλος - Χρήστος Γεωργαντίδης, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών ερευνών*, Αθήνα 1979, σ. 448-468.

λικοί υποψήφιοι, το ΚΚΕ εμφανίζει τρομακτική άνοδο. Από τους 95 ψήφους της προηγούμενης εκλογικής αναμέτρησης ανεβαίνει στους 289 και στο 58,7%. Είναι φανερό ότι οι αντιβενιζελικοί ψηφοφόροι επιλέγουν χωρίς ενδοιασμούς το ΚΚΕ από τους φιλελεύθερους. Έναν χρόνο αργότερα το ΚΚΕ θα επιβεβαιώσει την ισχυρή εκλογική του παρουσία, έστω και με σαφώς μικρότερα ποσοστά. Κερδίζοντας το 38% των ψήφων (244 ψ.) γίνεται η δεύτερη πολιτική δύναμη του χωριού μετά τους αντιβενιζελικούς.¹⁷ Στις εκλογές του 1935 (αποχή των βενιζελικών) το ΚΚΕ δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί τη συγκυρία. Οι βενιζελικοί ψηφοφόροι δεν το επιλέγουν ως εναλλακτική λύση και έτσι η δύναμή του παραμένει γύρω στο 38% (38,3%). Στις τελευταίες εκλογές της μεσοπολεμικής περιόδου το Κόμμα υποχωρεί ελαφρά (35,6%), εξακολουθεί όμως να διατηρεί σταθερά τη δεύτερη θέση (αντιβενιζελικοί: 42,3%, βενιζελικοί: 19,0%).

β. Τα χρόνια 1940-1950

Με την κατοχή της χώρας από τις δυνάμεις του Τρίτου Ράιχ, έχουμε την εμφάνιση της Αντίστασης στο νησί της Λέσβου. Το ΕΑΜ αποτελεί τη μόνη αντιστασιακή οργάνωση της Λέσβου.

Δημιουργήθηκε στις αρχές του 1942 και η πρώτη της κεντρική επιτροπή αποτελείται από τους: Θιέλλη Λευκία, δημοσιογράφο και εκδότη· Απόστολο Αποστόλου, καθηγητή χημείας· Ζήνωνα Ελευθεριάδη, βιολόγο· Παναγιώτη Κεμερλή, ράφτη· Δημήτριο Σίμο, έμπορο και πρώην βουλευτή του κόμματος των φιλελευθέρων· Μανώλη Λαμπαδαρίδη, ράφτη.¹⁸

Είναι φανερό ότι η ηγεσία του ΕΑΜ Λέσβου αποτελείται αποκλειστικά από ανθρώπους της «καλής κοινωνίας», με ιδιαίτερη επιρροή στο σύνολο του κοινωνικού ιστού, ιδιαίτερα στην πόλη της Μυτιλήνης.

Στη Λέσβο το ΕΑΜ δεν προετοίμασε ενέργειες στρατιωτικού χαρακτήρα. Περιορίστηκε σε κάποιες πράξεις δευτερεύουσας σημασίας, όπως ήταν η φυγάδευση στην Τουρκία κάποιων εγγλέζων αξιωματικών και η επαφή με τους συμμαχικούς ασυρμάτους της

17. Να υπογραμμίσουμε εδώ ότι ο Μανταμάδος αποτελεί μια από τις ελάχιστες εξαιρέσεις του νομού, όπου οι αντιβενιζελικοί υπερεπέρχονται σε ψήφους των βενιζελικών.

18. Απόστολος Αποστόλου, *Μνήμες*, εκδ. Κατόπουλος, Αθήνα 1985, σ. 100.

Μέσης Ανατολής. Αντίθετα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ψυχική στήριξη του πληθυσμού, καθώς και στην επίλυση των προβλημάτων επισιτισμού που παρουσιάστηκαν.

Η δράση του ΕΑΜ επεκτείνεται γρήγορα και στην ύπαιθρο του νοτιού. Στο Μανταμάδο η Αντίσταση έφτασε μέσω του γραμματέα του ΕΑΜ Αποστόλου Αποστόλου,¹⁹ που καταγόταν από μια «αστική» οικογένεια του χωριού. Ξεκινώντας τις επαφές με κατοίκους της κοινότητας ήταν φυσικό να απευθυνθεί σ' αυτούς που ήξερε καλύτερα και εμπιστευόταν, δηλαδή στην «άρχουσα τάξη» του Μανταμάδου (να πούμε ότι ο Αποστόλου σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου ανήκε στον αντιβενιζελικό χώρο και συμμετείχε ενεργά στις εκλογικές εκστρατείες ενάντια στον Βενιζέλο). Οι εύποροι του χωριού πεισμένοι από έναν δικό τους αποδέχονται να συμμετάσχουν ενεργά στη μεγάλη υπόθεση. Ένας από αυτούς, ο έμπορος και ιδιοκτήτης ελαιοτριβείου Δημήτρης Κομίλης, θα γίνει ένα από τα κεντρικά πρόσωπα της Αντίστασης του χωριού. Η ένταξη του Κομίλη στο ΕΑΜ και η εκλογή του ως τοπικού γραμματέα δημιουργούσε πιθανότατα κάποια προβλήματα στο ΚΚΕ, που έβλεπε ζωηρό τον κίνδυνο να παραγκωνιστεί από τους αστούς πατριώτες (ο Κομίλης ήταν, κατά το μεσοπόλεμο, τοπικός παράγοντας του Γεωργίου Παπανδρέου). Και τότε το θαύμα έγινε: ο Κομίλης μετατοπίζεται (ίσως επηρεασμένος από τον Αποστόλου, ίσως από άλλες αιτίες) και εντάσσεται πολιτικά στο ΚΚΕ. Αυτή μάλιστα η μετακίνηση του Κομίλη είχε ως αποτέλεσμα την πολιτική μετατόπιση ενός σημαντικού αριθμού προσώπων που κατάγονταν από τις μεσαίες και ανώτερες κοινωνικές ομάδες του χωριού. Ο κομμουνισμός έπαινε πλέον να είναι πληθειακό ζήτημα και έπαιρνε διαστάσεις πολύ ευρύτερες.

Η αντιστασιακή δράση στο Μανταμάδο δεν παρουσίασε κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Περιορίστηκε σε αυτά περίπου που έγιναν σε όλη τη Λέσβο. Όπως μάλιστα το χωριό ήταν πολύ κοντά στη θάλασσα, αποτέλεσε ένα από τα κέντρα φυγάδευσης άγγλων και ελλήνων αξιωματικών.

Η οργάνωση ανέλαβε επίσης τη διοργάνωση συσσιτίων για τις οικογένειες που δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες τους σε τρόφιμα. Συλλέγει σάρι το οποίο συγκεντρώνει στις αποθήκες και από εκεί το διανέμει στους κατοίκους. Έτσι το ΕΑΜ γίνεται ο

19. Ο Αποστόλου ήταν δήμαρχος Μυτιλήνης από το 1956 μέχρι το 1982, με εξαίρεση την περίοδο της δικτατορίας.

Σωτήρας όχι μόνο στο επίπεδο της Τιμής του έθνους, αλλά και σε ό,τι αφορά τις καθαρά βιοποριστικές του ανάγκες.

Το σημαντικότερο ίσως γεγονός της αντιστασιακής παρουσίας του ΕΑΜ είναι η ίδρυση λαϊκού δικαστηρίου. Πράγματι, στις 16 Αυγούστου του 1944, το λαϊκό δικαστήριο κάνει την εμφάνισή του. Η συνεδρία ξεκίνησε με ομιλία του Λευτέρη Παρασκευαΐδη, γραμματέα του δικαστηρίου και ιδεολογικού υπεύθυνου του ΕΑΜ:

«Όσο χτυπιέται ο φασισμός στην καρδιά του και γκρεμίζεται παντού, τόσο και οι αντικυβερνήσεις του που έχει εγκαταστήσει σε όλα τα κατεχόμενα κράτη, παραλούν και ξεχαρβαλώνονται από το λαό [...] Τα δύο τρίτα της Ελλάδος σήμερα ανασαίνουν τον αέρα της λεφτεριάς και ο λαός κάτω από την κυβέρνηση της ΠΕΕΑ,²⁰ ρυθμίζει τις τύχες του, όπως αυτός θέλει και έστειλε στο διάβολο όλο το παλιό σκυλόλοϊ των γραφειοκρατών και των εκμεταλλευτών του. Σήμερα η εξουσία έρχεται σιγά-σιγά στα χέρια του λαού, στα χέρια σας. Και το δικαστήριο λοιπόν αυτό, που θα δικάζει τις αδικίες, θα είναι λαϊκό. Θα δικάζει ο λαός, θα δικάζετε 'εις [...]»

Να μας ζήσει η Λαϊκή Δημοκρατία. Να μας ζήσουν τα λαϊκά δικαστήρια».²¹

Η σημασία του λαϊκού δικαστηρίου δε βρίσκεται μόνο στο γεγονός της δημιουργίας μιας πραγματικής εξουσίας στο πλαίσιο της κοινότητας. Πρόκειται, επιπλέον, και για την πρώτη υλοποίηση των υποσχέσεων γύρω από την οργάνωση της κοινωνίας που οι ίδιοι οι κομμουνιστές είχαν δώσει:

«...Και έτσι σήμερα είμαστε πολύ περήφανοι και γεμάτοι από ακρόατητο ενθουσιασμό, βλέποντας να ζωντανεύουν εκείνα που λέγαμε πολλές φορές και πριν από πολλά χρόνια. Είμαστε λέγω περήφανοι γιατί στα μαύρα εκείνα χρόνια του τρόμου και της σκλαβιάς εμείς ολοένα σπέρναμε. Σπέρναμε σε γόνιμα χωράφια για να μπορέσουμε να θεμελιώσουμε την καινούργια πολιτεία, την καινούργια ζωή μας».²²

Η απελευθέρωση βρίσκει το ΕΑΜ στο Μανταμάδο να έχει την

20. ΠΕΕΑ, *Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης*, προσωρινή κυβέρνηση του ΕΑΜ, 14 Μαρτίου-5 Νοεμβρίου 1944.

21. Αρχεία του Γεώργιου Παρασκευαΐδη και του Δημήτρη Καρατζίτζη, σ. 1.

22. Από το ίδιο κείμενο.

πλήρη πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία. Κατέχει όλες τις παλιές θέσεις τοπικής εξουσίας (κοινοτικό συμβούλιο, εκκλησιαστική επιτροπή) και έχει δημιουργήσει και νέες (λαϊκό δικαστήριο, λαϊκή ασφάλεια, σχολική επιτροπή, εξελεγκτική επιτροπή). Η εξουσία φαίνεται πως διανέμεται στους πολίτες Μανταμαδιώτες, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι το Κόμμα χάνει τον έλεγχο των πραγμάτων. Αν λοιπόν θεωρούμε, όπως και ο Max Weber, ότι το κράτος είναι η δομή που επιβάλλει το μονοπώλιο της νόμιμης βίας, τότε μπορούμε να πούμε πως στο Μανταμάδο της περιόδου 1944-1945 η κομμουνιστική εξουσία δεν είναι παρά μια μικρογραφία της κρατικής εξουσίας. Θα μπορούσαμε μάλιστα να προσθέσουμε πως σ' αυτή την κρατική μινιατούρα αναγνωρίζουμε ένα πραγματικό παράδειγμα δικτατορίας του προλεταριάτου. Εάν λοιπόν υπήρξε ποτέ στην ιστορία μια περίπτωση δικτατορίας του προλεταριάτου χωρίς προλεταριάτο, αυτή είναι σίγουρα ο Μανταμάδος του τέλους του 1944 και των αρχών του 1945.

Στα τέλη του 1944 ο κομμουνισμός συνιστά την επίσημη ιδεολογία του χωριού. Η οργάνωση βρίσκεται σε πλήρη άνθηση (η ΕΠΟΝ σε ένα κείμενό της το 1945 συγκεντρώνει 248 υπογραφές)²³ δίνοντας έτσι την εντύπωση πως όλοι είναι κομμουνιστές. Είναι πλέον φανερό πως ο κομμουνισμός δεν ακολουθείται μόνο από ένα συγκεκριμένο τμήμα του χωριού. Ολόκληρη η κοινότητα των Μανταμαδιωτών συμμετέχει και αποδέχεται την «καινούρια» αυτή ιδεολογία. Και ακόμη, αυτήν τη φορά δεν είναι οι φτωχοί χωρικοί που ηγούνται του κινήματος, αλλά οι εύποροι και προνομιούχοι του χωριού. Περνάμε, λοιπόν, από τον πληθειακό κομμουνισμό της δεκαετίας του 1930 στον κομμουνισμό των μεγάλων οικογενειών.

Ο εμφύλιος πόλεμος είχε την αντανάκλασή του και στη Λέσβο. Βέβαια δεν αναπτύχθηκε κάποιο αντάρτικο ανάλογο με αυτό της Μακεδονίας, ούτε και υπήρξαν κάποιες ιδιαίτερα αιματηρές μάχες. Ο «ψευδο-εμφύλιος» στη Λέσβο τελείωσε γρήγορα και βεβαίως με την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και στην περίπτωση του Μανταμάδου. Υπήρξαν καμιά τριανταριά κομμουνιστές που ανέβηκαν στο βουνό, αλλά δεν είχαν καμιά σοβαρή στρατιωτική δράση. Σε γενικές γραμμές το πολιτικό κλίμα υπήρξε ήπιο και το χωριό διατήρησε μέσα σ' αυτές τις δύσκολες συνθήκες την ενότητά του (υπήρξε ένας μόνο φόνος). Είναι δε χαρακτηριστικό, ότι στα στρατοδικεία της εποχής ακόμη και οι Μα-

23. Αρχεία της κοινότητας.

νταμαδιώτες μη κομμουνιστές υπεράσπιζαν διωκόμενους συμπατριώτες τους. Ο κομμουνισμός, ακόμη και σε συνθήκες σαν αυτές του εμφυλίου, δεν παραβίασε την κοινοτική ειρήνη και δε δημιούργησε ρήγματα στην τοπική κοινωνία.

3. ΑΠΟ ΤΟ 1951 ΕΩΣ ΤΙΣ ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ

Με την κήρυξη του εμφυλίου και τη φυλάκιση και εξορία ενός σημαντικού αριθμού μελών του ΚΚΕ (περισσότερα από 25 άτομα, σύμφωνα με στοιχεία που βρήκαμε), το Κόμμα φαίνεται ότι βρίσκεται σε ολική αποσύνθεση. Εντούτοις με τη δημιουργία της ΕΔΑ το 1951 και την επιστροφή ενός αριθμού εξορίστων, η οργάνωση ανακάμπτει σιγά-σιγά τις δυνάμεις της. Στις εκλογές του 1951 η ΕΔΑ παίρνει το εκπληκτικό ποσοστό του 71,7%, κερδίζοντας 520 ψήφους σε ένα σώμα 726 (ανδρών) ψηφοφόρων.²⁴ Στις κοινοτικές εκλογές του 1954, οι κομμουνιστές καταλαμβάνουν την κοινοτική εξουσία, ενώ στις βουλευτικές του 1958, η ΕΔΑ με το 80,3% των ψήφων (1.378) είναι στην ουσία η μόνη πολιτική δύναμη του χωριού. Ακόμη και στην περίοδο της ανόδου της «Ένωσης Κέντρου» στα 1963-1964, η κομμουνιστική οργάνωση διατηρεί σχεδόν στο ακέραιο τη δύναμή της (72,1% το 1963, 72,4% το 1964). Οι κομμουνιστές συνεχίζουν λοιπόν να ελέγχουν τα πράγματα.

Σε οργανωτικό επίπεδο, η παντοδυναμία του κόμματος είναι κάτι περισσότερο από φανερό. Σύμφωνα με τα αρχεία της ΕΔΑ, η ΕΔΑ έχει 495 οργανωμένα μέλη το Σεπτέμβριο του 1964 (εκ των οποίων 21 γυναίκες) και 466 το Μάρτιο του 1965.²⁵ Αυτό περίπου σημαίνει ότι κάθε ψηφοφόρος του κόμματος ήταν και μέλος της οργάνωσης. Βέβαια τα μέλη αυτά δεν έχουν τη λενινιστική παιδεία της πρώτης γενιάς κομμουνιστών, ούτε και δείχνουν ιδιαίτερο ζήλο για να την αποκτήσουν. Διαπαιδαγωγημένα με τις πατριωτικές αξίες του ΕΑΜ και με μια αντίληψη κοινωνικής ισότητας πολύ διαφορετική από αυτήν του «ορθόδοξου» κομμουνιστικού κόσμου, αντιλαμβάνονται τον κομμουνισμό ως ένα «περισσότερο» και ένα «καλύτερο». Περισσότερα χρήματα και καλύτερο βιοτικό επίπεδο.

24. Στις εκλογές του 1950 η Δημοκρατική Παράταξις κερδίζει το 63,3% των ψήφων (433).

25. Αρχεία της ΕΔΑ. Στοιχεία που ευγενικά μας παραχώρησε η Ιωάννα Παπαθανασίου.

Η ανάγκη τους να ξεφύγουν από το κοινωνικό και οικονομικό περιθώριο στο οποίο βρίσκονται τους οδηγεί να ταυτίζουν την αλλαγή της οικονομικής τους θέσης με την αλλαγή της κοινωνίας.

Η δικτατορία των συνταγματαρχών ξανασταματάει κάθε είδους πολιτική έκφραση. Μια δεκάδα Μανταμαδιώτες ξαναπαίρνει το δρόμο της εξουσίας συνεχίζοντας έτσι την παράδοση που είχε αρχίσει από την περίοδο του μεσοπολέμου. Με το τέλος της δικτατορίας, το Κόμμα επαναλαμβάνει τη δράση του. Αλλά το 1974 δεν είναι ούτε μεσοπόλεμος, ούτε 1944. Ο πληθυσμός γέρασε και ένα πολύ μεγάλο τμήμα του έχει ήδη μεταναστεύσει. Η πληθυσμιακή παρακμή αρχίζει να συμπαράσχει και την ίδια την κομμουνιστική οργάνωση. Τα μέλη του μειώνονται και η εμβέλεια του κόμματος μειώνεται συνεχώς.

Βέβαια, η οργάνωση γίνεται τώρα περισσότερο δραστήρια όσο ποτέ άλλοτε. Σε αυτή την περίοδο η κομματική οργάνωση ξαναβρίσκει το χαμένο λενινιστικό της χαρακτήρα. Σε αυτό βέβαια πρέπει να συνέβαλε ιδιαίτερα η νομιμοποίηση του ΚΚΕ και ο ισχυρότερος έλεγχος που η κεντρική εξουσία του κόμματος ασκεί στην περιφέρεια. Τέλος, η τρίτη γενιά κομμουνιστών ξανανταμώνει τις γενικές αξίες που είχε η πρώτη. Μεγαλωμένη μέσα στα χρόνια της δικτατορίας, είναι πιο ευαίσθητη τόσο στα μηνύματα του «προλεταριακού διεθνισμού» όσο και στη διάθεση να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια μπολσεβίκικη επανάσταση. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνούμε ότι η άρχουσα τάξη που αποτέλεσε τη διευθύνουσα δύναμη στα μεταπολεμικά χρόνια έχει πλέον χαθεί, είτε γιατί πήρε το δρόμο της μετανάστευσης είτε γιατί παρήκμασε οικονομικά. Έτσι η κοινωνική βάση του κόμματος στο Μανταμάδο ξαναπαίρνει τα πληθειακά χαρακτηριστικά που είχε απολέσει με την είσοδο των μεγάλων οικογενειών στην περίοδο της κατοχής.

Παρ' όλες όμως τις φιλότιμες προσπάθειες του κόμματος, τα ποσοστά παρουσιάζουν μια συνεχή καθοδική τάση (67,4% το 1974, 66,6% το 1977, 63,4% το 1981, 58,7% το 1984, 50,8% το 1985).²⁶ Οι απώλειες προέρχονται από τη συνεχή μετατόπιση αριστερών ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ. Η ανάπτυξη του τελευταίου²⁷ —αποτέ-

26. Βέβαια στις εκλογές του 1985 υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός από στρατιωτικούς που ψηφίζουν στο χωριό. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις μας το πραγματικό ποσοστό του ΚΚΕ πρέπει να κυμαίνεται το 1985 γύρω στο 55%.

27. Το ΠΑΣΟΚ παίρνει το 22,2% των ψήφων στις εκλογές του 1981 και τέσσερα χρόνια μετά ανεβαίνει στο 33,3%.

λεσμα πολλαπλών κοινωνικών αλλαγών και πελατειακών σχέσεων— θα δημιουργήσει ρήγμα στις τάξεις των ψηφοφόρων του ΚΚΕ. Εντέλει ο Μανταμάδος δεν ψηφίζει πλέον μόνο ένα κόμμα και η ταύτιση του Μανταμάδου με το ΚΚΕ είναι απλώς ένα ιστορικό γεγονός. Όπως λέει και ο μανταμαδιώτης κομμουνιστής Μιχάλης Α.:

«Είμαστε οι μόνοι στην Ελλάδα που έχουμε ένα τέτοιο ποσοστό. Αντιστεκόμαστε όσο μπορούμε αλλά τα πράγματα είναι δύσκολα. Ο καπιταλισμός έδωσε μερικά δώρα για να ξεγελάσει τον κόσμο και το πέτυχε ως έναν βαθμό. Εμείς αντιστεκόμαστε αλλά ως τότε; Είμαστε οι τελευταίοι και δεν υψώγει τίποτε πίσω από μας».

4. ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΜΑΝΤΑΜΑΔΙΩΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΥ

Ο μανταμαδιώτικος κομμουνισμός περνάει από τρία διαφορετικά στάδια:

Αρχικά γεννιέται ως πληβειακή ιδεολογία. Μια μειοψηφία του χωριού εντάσσεται σε αυτόν τον ιδεολογικο-πολιτικό κόσμο εκφράζοντας έτσι και μια μορφή χειραφέτησης από τους πλούχιους του χωριού. Αυτός ο πληβειακός κομμουνισμός φέρνει καινούρια δεδομένα στη ζωή της κοινότητας την περίοδο του μεσοπολέμου. Εμφανίζεται ως διασπαστικό και ταραχοποιό στοιχείο της κοινοτικής ειρήνης, και επιθυμεί να καταστρέψει το «πνεύμα της κοινότητας» και να το αντικαταστήσει με το πνεύμα της κοινωνικής τάξης. Αυτό το «ταξικό πνεύμα» που τους υποκινεί μορφοποιείται μέσα από εκδηλώσεις και πρακτικές σαν την απεργία στα ελαιотριβεία και στο μάζεμα της ελιάς καθώς και την ύψωση του κόκκινου λάβαρου στις στέγες του σχολείου. Εάν όμως τα πράγματα είχαν μείνει εκεί, τότε ο κομμουνισμός δε θα γινόταν ποτέ η επίσημη ιδεολογία του χωριού. Θα παρέμενε στα πλαίσια που τον συναντήσαμε στο μεσοπόλεμο και που σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζει την πλειονότητα των αγροτικών κοινοτήτων της Λέσβου. Δηλαδή ένας κομμουνισμός που θα εκφράζει ένα κομμάτι μόνο (έστω και το μισό) της τοπικής κοινωνίας χωρίς δυνατότητες επέκτασης στο υπόλοιπο του κοινωνικού σώματος.

Αυτός ο πληβειακός κομμουνισμός θα μετατραπεί σε έναν «κοι-

νοτικό κομμουνισμό»,²⁸ με την έννοια ότι το σύνολο του χωριού μπόρεσε να ταυτιστεί με το φαινόμενο, ανεξάρτητα από την οικονομικο-κοινωνική θέση του καθενός, των όποιων συγκρούσεων και προσωπικών αντιζηλιών. Η μεταβολή αυτή συνέβη τη στιγμή που οι «μεγάλες οικογένειες» του χωριού αποφάσισαν να ενταχθούν στο κίνημα αυτό. Ο ρόλος βεβαίως της αντίστασης είναι καταλυτικός σε αυτή την ιδεολογικο-πολιτική στροφή. Έτσι στον Μανταμάδο των ετών 1945-1967 οι κάτοικοι γεννιούνται κομμουνιστές με τον ίδιο τρόπο που γεννιούνται χριστιανοί ορθόδοξοι. Μέσα στην οικογένεια, καθώς και στους δημόσιους χώρους κοινωνικότητας (καφενεία, σινεμά, πανηγύρια) μαθαίνουν να είναι κομμουνιστές, σχεδόν τόσο φυσικά όσο μαθαίνουν να μαζεύουν τις ελιές, να φτιάχνουν λαδοτύρι και να αγαπούν απ' το βάθος της καρδιάς τους τον άγιο Ταξιάρχη.

Ο κομμουνισμός μεταμορφώνεται από μια ιδεολογία ρηγματική σε ιδεολογία εκφραστή της ενότητας της κοινότητας. Καθetti που απειλεί τον κομμουνισμό απειλεί στην ουσία την ίδια την κοινοτική ενότητα. Όπως λέει και ο M. Hastings αναφερόμενος στην πόλη της Halluin στο μεσοπόλεμο, «η ένταξη στον τοπικό κομμουνισμό γίνεται το μέσο για να βρειωθεί το ανήκειν στην κοινότητα».²⁹

Η δεκαετία 1960-1970 σημαδεύει την αποσύνθεση της τοπικής κοινωνίας εξαιτίας του μεταναστευτικού φαινομένου. Η κοινότητα των Μανταμαδιωτών δεν είναι πλέον ίδια με αυτήν που γνωρίσαμε το μεσοπόλεμο και τα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια. Ο Μανταμάδος βρίσκεται χωρισμένος στα δύο. Σ' αυτούς που μέινανε στο χωριό και στους άλλους που κατοικούν αλλού. Η πτώση της κοινότητας λοιπόν σημαδεύει και την παρακμή του τοπικού αυτού κομμουνισμού. Έτσι ο τελευταίος αρχίζει να εμφανίζει σημάδια συρρίκνωσης και να ξαναπαίρνει σιγά-σιγά τη μορφή με την οποία τον γνωρίσαμε στα χρόνια του 1930. Αυτήν όμως τη φορά η αντίθεση παίρνει διαστάσεις τοπογραφικές και τοποθετείται ανάμεσα σ' αυτούς που μέινουν στο χωριό, που παραμένουν πιστοί στο «κόκκινο», και στους άλλους, που κατοικούν στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη και στο εξωτερικό, που γίνονται περισσότερο επιρρεπείς στο «πράσινο» του ΠΑΣΟΚ.

28. Ο Michel Hastings χρησιμοποιεί τον όρο «communisme identitaire». Michel Hastings, *Halluin la rouge 1919-1939, Aspects d'un communisme identitaire*, εκδ. Presses Universitaires de Lille, 1991.

29. Michel Hastings, *ό.π.*, σ. 430.

Η ιστορία του κομμουνισμού στο χωριό περνάει μέσα από τρεις γενιές. Η πρώτη είναι αυτή των χρόνων του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, της αποστολής στην Ουκρανία και του Μικρασιατικού πολέμου. Είναι μια γενιά που υπέφερε πολλά τόσο από τη μεγάλη διάρκεια του πολέμου όσο και από την οικονομική κρίση της εποχής. Η δεύτερη γενιά έζησε τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και την αντίσταση. Διαπαιδαγωγήθηκε με πατριωτικές αξίες και με το μύθο της Αντίστασης, και ακόμη γνώρισε την αρνητική αντιμετώπιση και τον εξευτελισμό από τον κρατικό μηχανισμό. Τέλος, η τρίτη γενιά ανήκει στη σύγχρονη πολιτική περίοδο, έζησε τη δικτατορία των συνταγματαρχών και τη νομιμοποίηση της πολιτικής δράσης του ΚΚΕ. Έχει ως σημείο αναφοράς της μια παράδοση που η ίδια δε γνώρισε και ο μαρξισμός-λενινισμός αποτελεί το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο επιθυμεί να κινείται.

Πέρα από τα παραπάνω, τα βασικά χαρακτηριστικά του μανταμαδιώτικου κομμουνισμού συνοψίζονται σε τρία βασικά στοιχεία:

α) Το κόμμα εμπεριέχει έναν σκληρό πυρήνα: τους φτωχούς αγρότες.

β) Είναι ένα διαταξικό κίνημα.

γ) Έχει ηθική και όχι πολιτική βάση.

α. Ο αγροτικός πυρήνας

Τον σκληρό πυρήνα του μανταμαδιώτικου κομμουνισμού αποτελούν οι αγρότες, και πιο συγκεκριμένα οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες. Όλες οι στατιστικές που έχουμε στα χέρια μας δείχνουν ότι το κόμμα στηρίζεται (κατά 80%³⁰) σε αυτή την κατηγορία πολιτών.

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, αυτοί οι κατά βάση παραγωγοί ελαιόλαδου εξαρτώνται άμεσα από την αγορά και τις απρόσωπες σχέσεις της. Κάτω από αυτό το πρίσμα είναι ιδιαίτερα πιθανό να επαναλαμβάνεται το φαινόμενο που είναι παρόν τόσο σε χωριά της Μακεδονίας όσο και στη βουλγάρικη αγροτιά του μεσοπολέμου.³¹

Έτσι η ένταξή τους στο κομμουνιστικό κίνημα, όπως αναφέρει

30. Αρχείο της ΕΔΑ, προσωπικά ερωτηματολόγια, Συνεντεύξεις.

31. Βλ. Hans Vermeulen, «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμαρτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού», στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987.

και ο Jackson, «επρόκειτο για αγανάκτηση που προκαλούσε μάλλον η εξάρτησή τους από την αγορά και όχι η σχετική θέση τους μέσα στην αγροτική τάξη. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, φαίνεται πιθανότερο πως προσχώρησαν στον κομμουνισμό, γιατί αποτελούσε την ισχυρότερη φωνή διαμαρτυρίας ενάντια στα απάνθρωπα και απρόσωπα καπρίτσια της αγοράς και όχι γιατί είχε ένα ελκυστικό αγροτικό πρόγραμμα».³²

Επρόκειτο λοιπόν για μια αντίθεση που λάμβανε τις διαστάσεις της ρήξης ανάμεσα στην πόλη και το χωριό και όχι για σύγκρουση που έδινε την εικόνα της αντίθεσης ανάμεσα σε κολίγους από τη μια μεριά και σε τσιφλικάδες από την άλλη. Εξάλλου αυτή η αντιπάθεια των αγροτών για στιδήποτε προέρχεται από την πόλη δεν εξαιρεί ούτε τους εργάτες. Όπως λέει και ο Μιχάλης Α. (αγρότης Μανταμαδιώτης):

«Πού είναι αυτοί οι εργάτες την πρωτομαγιά; στη συγκέντρωση στη Μυτιλήνη εμείς οι αγρότες κατεβαίνουμε, αυτοί πηγαίνουν να μαζέψουν λουλούδια. Βέβαια σήμερα ένας εργάτης πιάνει μέσα στο Μανταμάδο πέντε χιλιάρικά μεροκάματο, ζει καλά, ούτε που τον νοιάζει ο αγώνας ενάντια στον καπιταλισμό. Εμείς οι αγρότες είμαστε στη χειρότερη μοίρα απ' όλους».

Από την άλλη πρέπει να τονίσουμε ότι ο μικροϊδιοκτήτης αγρότης του Μανταμάδου είναι ταυτόχρονα και εργάτης, καθώς ένα μέρος του εισοδήματός του καλύπτεται από την εργασία του είτε στα ελαιοτριβεία είτε στο μάζεμα της ελιάς. Αυτή η διπλή επαγγελματική του ιδιότητα του επιτρέπει να διατηρεί έναν βαθμό αυτονομίας απέναντι στις όποιες μορφής πολιτικές πιέσεις μπορεί να δέχεται από τους ισχυρούς μέσα στα όρια της κοινότητας.

Συμπερασματικά, η ιδιοκτησία όχι μόνο δεν αποτελεί εμπόδιο στη ριζοσπαστικοποίηση των αγροτών, όπως ισχυρίστηκε η Μαρία Κομνηνού,³³ αλλά ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Συνιστά την πρώτη βάση για μια οποιαδήποτε μορφής πολιτική αυτονομία του μικρού αγρότη από τους κατά τόπους ισχυρούς. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι δε θα πρέπει να μεγεθύνεται αυτή η αυτονομία του μικροϊδιοκτήτη αγρότη απέναντι στους «άρχοντες», κι αυτό γιατί οι

32. Στο ίδιο, σ. 242.

33. Μαρία Κομνηνού, «Αγρότες και πολιτική: Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δύο νομούς: Αιτωλοακαρνανία-Καβάλα 1952-1964», *Σύγχρονα Θέματα* 11, 1981, σ. 69.

παράγοντες πολιτικού και κοινωνικού εξαναγκασμού παρουσιάζουν πολλαπλές όψεις στην ύπαιθρο χώρα (δανεισμός, δυνατότητα εξεύρεσης εργασίας, οικογενειακές πιέσεις). Έτσι θα ήταν προτιμότερο να μιλήσουμε για ένα είδος σχετικής αυτονομίας που διευρύνεται ή συρρικνώνεται ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και τις γενικότερες συγκυρίες (πελατειακές σχέσεις, είδος καλλιέργειας, πολιτικό κλίμα, κλπ.).

β. Τα διαταξιακά χαρακτηριστικά

Αν και ο μανταμαδιώτικος κομμουνισμός εμπεριέχει έναν σκληρό πυρήνα, τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες, εντούτοις δεν πρόκειται για ένα ταξικό κίνημα όπως θα το εννοούσε ο μαρξισμός. Αποτελεί την πολιτική επιλογή μιας κοινότητας ανθρώπων που ανήκουν όχι στην ίδια τάξη, αλλά στην ίδια κοινότητα (δεν αναφερόμαστε στη διοικητική έννοια της λέξης. Δυστυχώς δεν υπάρχουν οι ελληνικοί όροι που θα ξεχώριζαν την έννοια «communauté» από την έννοια «commune»).

Ο κομμουνισμός αποτελεί το σημείο συνάντησης πολλών συλλογικών και ατομικών διαδρομών. Τόσο των φτωχών αγροτών που ανακαλύπτουν στον κομμουνισμό μια δύναμη διαμαρτυρίας ενάντια στην αγορά όσο και των εμπόρων και μεγαλοαγροτών του χωριού που ταυτίζουν τον κομμουνισμό με τον πατριωτισμό και την πρόοδο, αποβλέποντας ταυτόχρονα και στη δική τους ενίσχυση απέναντι στους πιο ισχυρούς της Μυτιλήνης και της Αθήνας. Και τέλος να μην ξεχάσουμε τη μορφωμένη νεολαία που εμπλέκει τον κομμουνισμό με την όποια μορφή πολιτισμικής αλλαγής. Ποιο είναι το κοινό σημείο όλων αυτών: το κοινωνικό όνειρο, η επιθυμία για μια κοινωνία πιο δίκαιη και καλύτερα οργανωμένη. Και επιμένουμε στη χρήση του όρου «κοινωνικό όνειρο» αντί της «ουτοπίας», γιατί κατά τη γνώμη μας αυτή η τελευταία δηλώνει ένα θεωρητικό σύστημα που παραπέμπει στο μέλλον, ενώ το κοινωνικό όνειρο είναι η ατελής θεωρητικοποίηση μιας επιθυμίας, μιας ψυχολογικής και κοινωνικής, ατομικής ή συλλογικής βούλησης.

Τα κοινωνικά αυτά μέρη θα συναντηθούν κάτω από μια δύσκολη και μεταβατική κατάσταση: τη γερμανική κατοχή, και κατά τη γνώμη μας δε θα μπορούσε κάτω από καμιά άλλη συνθήκη να δημιουργηθεί αυτό το μίγμα. Η Αντίσταση και η πατριωτική ιδεολογία συνιστούν το κοινό και αναμφισβήτητο πλαίσιο για όλες τις πλευρές.

Δεν είναι δε τυχαίο ότι από τον πολιτικό λόγο των μανταμαδιωτών κομμουνιστών απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε αναφορά σε κοινωνικές τάξεις μέσα στα όρια του χωριού. «Οι μανταμαδιώτες είναι κομμουνιστές γιατί είναι προοδευτικός λαός»³⁴ και γιατί «είναι ξύπνιοι άνθρωποι».³⁵ Είναι φυσικό βεβαίως η ανύψωση του όρου λαός σε ιστορικό υποκείμενο να μας θυμίζει περισσότερο έναν βαλκανικού τύπου λαϊκισμό παρά μια κομμουνιστική ιδεολογία.³⁶

Το τοπικό κόμμα μπόρεσε να ισορροπήσει ανάμεσα σε όλες αυτές τις κοινωνικές δυνάμεις, γεγονός που συνιστά έναν πραγματικό άθλο αν συλλογιστούμε το σύνολο των εμποδίων που έπρεπε να υπερκεραστούν: από τις προσωπικές και συλλογικές αντιθέσεις μέχρι τελικά την ίδια την ιδεολογία του κόμματος. Γιατί σε τελική ανάλυση, ο κομμουνισμός αποτελεί μια δύναμη ρηγματική, εκρηκτική μέσα στον κοινωνικό ιστό και όχι παράγοντα ενοποίησης. Μέχρι ενός σημείου ο κομμουνισμός στο Μανταμάδο κατάφερε να κρύψει αυτή την πραγματική «φύση» του, όχι όμως χωρίς συνέπειες γι' αυτόν. Όπως λέει και ο M. Hastings αναφερόμενος στην Halluin, «για να εμποτίσει τον πολιτικό και κοινωνικό ιστό της πόλης, ο κομμουνισμός υποχρεώθηκε να γίνει κάτι άλλο από αυτό που ήταν [...] όχι μόνο ένα συστηματικό σχέδιο διεύθεσης της εξουσίας, αλλά και φορέας συλλογικής ταυτότητας».³⁷

γ. Η ηθική βάση

Ο κομμουνισμός του Μανταμάδου δεν είναι μαρξιστικός κομμουνισμός. Όχι μόνο γιατί τα μέλη του και οι ψηφοφόροι του δεν ανήκουν στην εργατική τάξη, αλλά και γιατί το φιλοσοφικό του πλαίσιο αναφοράς βρίσκεται αρκετά μακριά από αυτό που θα χαρακτηρίζαμε μαρξισμό-λενινισμό. Αυτό που δικαιολογεί τον κομμουνισμό σε θεωρητικό επίπεδο βρίσκεται φιλοσοφικά κοντύτερα στις μεγάλες ηθικές αξίες του «καλού και του κακού», της «αξιοπρέπειας», της «αλληλεγγύης» και της «φιλάνθρωπίας».

34. Δημήτρης Β. (80 ετών), συνέντευξη.

35. Νίκη Κ. (65 ετών), συνέντευξη.

36. Βλ. Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίποβατς, Μιχάλης Σπουδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989· Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπουδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1, 1993, σ. 133-162.

37. Michel Hastings, *ό.π.*, σ. 430.

Όχι πως απουσιάζουν παντελώς έννοιες που βρίσκονται κοντά στη μαρξιστική προβληματική, αλλά αυτές είναι διασκορπισμένες και, γιατί όχι, αλλοιωμένες (πάλη των τάξεων, φτωχοί και πλούσιοι) και σε τελική ανάλυση δεν παράγουν κανένα συναφές σύστημα ανάλυσης. Σε γενικές γραμμές ο μανταμαδιώτικος κομμουνισμός είναι ένα μίγμα από κοσμικές και μεταφυσικές έννοιες που ανήκουν σε διαφορετικές γενεαλογίες σκέψης (χριστιανισμός, κοινοτισμός και μαρξισμός).

Σ' αυτό το σημείο οφείλουμε να τονίσουμε το πάθος με το οποίο λατρεύεται ο άγιος Ταξιάρχης στο χωριό (απ' όλους, κομμουνιστές και μη). Γιατί αυτός ο άγιος —για τον οποίο δυστυχώς δεν έχουμε τη δυνατότητα να αναφερθούμε σε αυτό το κείμενο— παράγει μια ολόκληρη «θεολογία δικαιοσύνης» που βρίσκεται πολύ κοντά στις έννοιες της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Σε τελική ανάλυση και ο άγιος Ταξιάρχης και ο κομμουνισμός αποτελούν τους προστάτες της κοινότητας από τον οποιοδήποτε εξωτερικό κίνδυνο, είτε αυτός είναι οι Τούρκοι, είτε είναι η οικονομία της αγοράς.

Αυτό που έχει σημασία γι' αυτόν τον αγροτικό κομμουνισμό είναι να προωθηί κανείς το καλό ενάντια στο κακό. Αυτός που έχει δύο χιτώνες οφείλει να δίνει τον έναν, ο πλούσιος οφείλει να ενισχύει το φτωχό, και η κοινότητα οφείλει να προστατεύει τα μέλη της από κάθε δυστυχία. Όπως λέει η Νίκη Κ., «οι άνθρωποι στο χωριό ήταν κομμουνιστές γιατί ήταν φτωχοί αλλά και γιατί ήταν γεμάτοι καλοσύνη. Γι' αυτό ήμασταν κομμουνιστές και πιστεύαμε και στον Ταξιάρχη».

Μέσα σ' αυτό το ιδεολογικό αμάλγαμα ο κομμουνισμός έκανε την πραγματική ιδεολογική ουσία του. Μετασχηματιζόταν σε μια ιδεολογία του καλού, ιδεολογία που υπερέβαινε τις χρονικές συνθήκες του καπιταλισμού κι έπαιρνε διαστάσεις αιώνιες και αναλλοίωτες. Το όραμα ταυτίζεται με τους φορείς του (η κοινωνία των καλών) και ο προτεινόμενος μετασχηματισμός της κοινωνίας χάνει την υλική του υπόσταση προς όφελος της ηθικής.

Μέσα από αυτό το πρίσμα των πραγμάτων πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι η ένταξη των κατοίκων του χωριού στον κομμουνισμό δεν έχει πολιτικό χαρακτήρα (εξάλλου αυτοί είναι σχεδόν αδιάφοροι για την καθημερινή πολιτική). Είναι μια ένταξη ιδεολογική, μόνο που αυτή είναι, ας μας επιτραπεί η έκφραση, μια «ιδεολογία της ψυχής», δηλαδή μια ουτοπική θέληση που έχει ως μονα-

δική αφετηρία και πλαίσιο τη νοοτροπία και τα ηθικά συναισθήματα των πολιτών αυτού του χωριού.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αποστόλου, Απόστολος, *Μνήμες*, εκδ. Καπόπουλος, Αθήνα 1985.
- , *Σκόρπια από την αντίσταση*, εκδ. Καπόπουλος, Αθήνα 1986.
- Berdiaev, Nicolas, *Les sources et le sens du communisme russe*, Gallimard, Παρίσι 1951.
- Δήσσοσ, Ευστράτιος, *Το ιστορικό και τα θαύματα του Ταξιάρχη Μανταμάδου*, Μυτιλήνη 1988.
- Ελεφάντης, Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
- Hastings, Michel, *Halluin la rouge 1919-1939, Aspects d'un communisme identitaire*, P.U.L., Lille 1991.
- Θεοχάρης, Νίκος, *Το αντάρτικο της Μυτιλήνης*, Νίκαια 1986.
- Κεμερλής, Παναγιώτης - Πολυχροσιάδης, Αριστείδης, *Η αντίσταση στη Λέσβο*, Αθήνα 1988.
- Κομνηνού, Μαρία, «Αγρότες και πολιτική: Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δύο νομούς: Αιτωλοακαρνανία, Καβάλα 1952-1964», *Σύγχρονα Θέματα* 11, 1981, σ. 63-76.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας - Γεωργαντίδης, Χρήστος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο Πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα 1979, σ. 448-468.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1988.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος, «Σχέσεις και σύμβολα εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 332-372.
- Παρασκευαΐδης, Γεώργιος, *Μανταμάδος Λέσβου*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Παρασκευαΐδης, Παναγιώτης, *Η Λέσβος κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Εταιρεία Αιολικών Μελετών, Μυτιλήνη 1991.
- Vermeulen, Hans, «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμαρτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού», στο *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987, σ. 221-244.

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αποτελέσματα Γεωργικής και Κτηνοτροφικής Απογραφής, 1929-1971.

Απογραφές πληθυσμού: 1909, 1920, 1928, 1940, 1950, 1961, 1971, 1981, 1991, Ε.Σ.Υ.Ε.

Αρχεία της κοινότητας Μανταμάδου.

Εφημερίδες:

Ελεύθερος Λόγος, 1920-1932.

Ταχυδρόμος, 1933-1936, 1951-1955.

Σοσιαλιστής, 1945.

Αγροτική, 1944-1945.

Δημοκρατής, 1964-1965.

Εμπρός, 1975-1987.

Περιοδικό:

Τα Μανταμαδιώτικα, Συλλόγου Μανταμαδιωτών Αθήνας, 1982-1992.

Η ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ. *Βιβλιογραφικό Δοκίμιο*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση από τις στήλες της *Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* δύο νέων εκδόσεων σχετικών με την εξέλιξη του φαινομένου της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Πρόκειται για δύο πρόσφατες σχετικά εκδόσεις, οι οποίες, κατά την άποψή μου, παρουσιάζουν ενδιαφέρον όχι μόνο για εκείνους από εμάς που ασχολούνται με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις αλλά και όσους θεραπεύουν άλλους κλάδους της πολιτικής επιστήμης ή/και τις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Ακριβώς λόγω του πιθανού γενικότερου ενδιαφέροντός τους επιλέχθηκαν για παρουσίαση μαζί με ορισμένα σχόλια για τα ζητήματα τα οποία τίθενται στα βιβλία αυτά.

Η συνεχής και ταχύτατη εξέλιξη του Ευρωπαϊκού Συστήματος Συνεργασίας κατά τα τελευταία μόλις χρόνια έχει δημιουργήσει ένα είδος ευχάριστου πανικού στη σχετική ακαδημαϊκή κοινότητα στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Οι συνταρακτικές αλλαγές σε ολόκληρη τη γηραιά ήπειρο ανέσυραν στην επιφάνεια δόγματα και θεωρητικά σχήματα τα οποία είτε είχαν ξεπεραστεί ή εγκαταλειφθεί λόγω της μεταπολεμικής πραγματικότητας είτε είχαν απλώς απορριφθεί ως ανεδαφικά κατά τις σχετικές συζητήσεις.

Η νέα κατάσταση που διαμορφώνεται στην Ευρώπη, για μεν τους αισιόδοξους, απειλεί να καταρρακώσει τα θεμέλια του εθνικού κράτους, για δε τους απαισιόδοξους, να διατηρήσει και να αναζωογονήσει το εθνικό κράτος. Επανέρχεται δηλαδή στην ημερήσια διάταξη της έρευνας η γόνιμη θεωρητική συζήτηση των δεκαετιών του '50 και του '60, αν και σε προφανώς διαφοροποιημένη μορφή. Για την πληρέστερη, βεβαίως, κατανόηση της νέας τροπής της θεωρητικής οικοδόμησης στη διεθνή βιβλιογραφία μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, αλλά πριν —αξιίζει να σημειωθεί— από

τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (την «*unseen Treaty*») όπως χαρακτηριστικά την ονόμασαν οι Βρετανοί) απαιτείται μια σχετικά καλή γνώση της έως σήμερα θεωρητικής συζήτησης.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το Ευρωπαϊκό Σύστημα Συνεργασίας έχει περάσει σε μια νέα, δυναμική όσο και ελλειδοφόρα, φάση. Πράγματι, όταν ο Λόρδος Cockfield κατέθετε το 1985 τη «Λευκή Βίβλο» για την ολοκλήρωση της Εσωτερικής Αγοράς, ενός προγράμματος το οποίο στόχευε στην κατάργηση των μη δασμολογικών εμποδίων στο ενδοευρωπαϊκό εμπόριο, λίγοι ήταν σε θέση να προβλέψουν όχι μόνο την επιτυχία του «προγράμματος 1992» αλλά, κυρίως, τις επιπτώσεις του για το μέλλον του ΕΣΣ. Ως επιστέγασμα αυτής της ανάκαμψης του ΕΣΣ, οι δίδυμες διακυβερνητικές συνδιασκέψεις του 1990-1991 για την ΟΝΕ και την Πολιτική Ένωση κατέληξαν το Δεκέμβριο του 1991 στην υπογραφή της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν και οι γνώμες φαίνεται ότι διίστανται, κατά τη γνώμη μου η πρόσφατη ιστορία του ΕΣΣ αποτελεί θρίαμβο του νεολειτουργισμού, ιδιαίτερος εάν αναλογιστεί κανείς την επιρροή των υπερεθνικών θεσμών και κυρίως της Επιτροπής των Ε.Κ. σε αυτές τις εξελίξεις! Η άποψη αυτή φαίνεται ότι ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τη διαπίστωση ότι ο ρόλος των μη κυβερνητικών παραγόντων και κυρίως των οργανωμένων βιομηχανικών συμφερόντων υπήρξε καθοριστικός, αν και αργότερα άρχισαν να επικρατούν αμφιβολίες.¹ Εν πάση περιπτώσει, το συμπέρασμα του *Economist* ότι οι Ε.Κ. ήταν «*capax imperii nihil imperasset*» (ικανή προς εξουσία μέχρις ότου προσπάθησε να την εξασκήσει)² κατά πάσα πιθανότητα διαψεύδεται από την πραγματικότητα, παρά τα όποια εμπόδια, μικρά ή μεγάλα, συναντά η επικύρωση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η επικύρωση και θέση σε ισχύ της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (ΕΕΠ), εκτός της σημαντικής ψυχολογικής επίπτωσής της στις εμπλεκόμενες ηγετικές ομάδες —ίσως αυτή να είναι η πιο σημαντική επίπτωση της ΕΕΠ—, συνέβαλε επίσης στην αναζωογόνηση της διεθνούς βιβλιογραφίας γύρω από τα ευρωπαϊκά θέματα τόσο στην Ευρώπη όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αποφασιστικής σημασίας σε αυτή την εξέλιξη υπήρξε και το ευρωπαϊκό *annus mi-*

1. Βλ. για παράδειγμα «A survey of Business in Europe», *The Economist*, 8 Ιουνίου 1991, survey pages 1-27.

2. *The Economist*, 20 Ματίου 1982. Αναφέρεται επίσης στους R. Keohane - S. Hoffman, όπως στο ζεμένο σ. 3.

rabilis του 1989, που σε συνδυασμό με τις εξελίξεις μέσα στην Ε.Κ., έστρεψε το κέντρο βάρους των εξελίξεων αποφασιστικά στη συζήτηση γύρω από το μέλλον της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.³

ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ: S. Hoffmann - R. Keohane (επιμ.), *The New European Community. Decisionmaking and Institutional Change*, Westview, 1991, 205 σελ.

Οι Stanley Hoffmann και Robert Keohane (1991) ήταν συνεπιμελητές αυτού του συλλογικού τόμου. Ο τόμος αυτός επικεντρώνει την προσοχή του στο θεσμικό πλαίσιο το οποίο διαμόρφωσε η ΕΕΠ καθώς και στη θεωρητική ανάλυση της δυναμικής αυτού του πλαισίου. Από την άποψη αυτή ο τόμος αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης σειράς νέων εκδόσεων, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων, σε αντίθεση με πολλές ανάλογες ελληνικές, είναι η αναζήτηση θεωρητικών επεξηγήσεων της εξέλιξης του ΕΣΣ. Εξετάζονται λεπτομερώς οι θεσμοί και η λειτουργία τους μετά την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη —ΕΕΠ— (αν και σε αρκετές περιπτώσεις η ανάλυση είναι μάλλον συνηθισμένη), ενώ ορισμένα κεφάλαια παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την εξέλιξη της θεωρίας της περιφερειακής ενοποίησης.⁴ Θα ήθελα σύντομα να αναφερθώ σε αυτά τα κεφάλαια του βιβλίου, καθώς και να καταθέσω ορισμένες σκέψεις με αφορμή τα περιεχόμενα των κεφαλαίων αυτών.

Οι Hoffmann και Keohane συνέγραψαν το εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο «Θεσμική εξέλιξη στην Ευρώπη κατά τη δεκαετία του '80». Το κεφάλαιο αυτό είναι ενδιαφέρον από πολλές απόψεις. Σε ένα βαθμό η διαπιστωμένη ευρωαισιοδοξία μετά την ΕΕΠ αποτελεί απάντηση στην απαισιοδοξία του Paul Taylor (1983),⁵ όπως αυτή εκφράστηκε στο έργο του *Τα όρια της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*. Πράγματι, θα θεωρούσε κανείς ότι το έργο του Taylor εκφράζει και είναι σαφώς επηρεασμένο από τη διάχυτη

3. Βλ. τον πολύ ενδιαφέροντα σχετικό τόμο σε επιμέλεια Harry Brandon, *In Search of a New World Order. The Future of US-EEC Relations*, The Brookings Institution, 1992.

4. Επιμένω στη χρησιμοποίηση του όρου «ενοποίηση» αντί «ολοκλήρωση», επειδή ως έννοια στα ελληνικά είναι λιγότερο ντετερμινιστική και άρα πιο χρήσιμη για την περιγραφή της τάσης εξέλιξης του συγκεκριμένου συστήματος κρατών.

5. P. Taylor, *The Limits of European Integration*, Croom Helm, 1983.

ευρωπαϊσιοδοξία των αρχών της δεκαετίας του '80. Αυτή είναι μια σημαντική παράμετρος, η οποία χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό τις προσπάθειες θεωρητικών κατασκευών στη διεθνή βιβλιογραφία, ότι δηλαδή οι συγγραφείς τείνουν να εντυπωσιάζονται από την περιορρέουσα ατιμόσφαιρα της περιόδου της συγγραφής των έργων τους. Το κεφάλαιο αυτό ξεφεύγει από αυτή την πρακτική και προσπαθεί μια διαχρονική αποτίμηση της πορείας της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, έστω και εκ των υστέρων, υπό το πρίσμα διαφορετικών θεωρητικών κατασκευών.

Το κεφάλαιο αυτό —αλλά και ολόκληρο το βιβλίο— στηρίζεται σε τρεις υποθέσεις.

α) Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν είναι ούτε ένας συνήθης διεθνής οργανισμός, ούτε ένα διεθνές καθεστώς,⁶ αλλά ούτε ακόμη ένα υπερκράτος εν τω γεννάσθαι. Είναι καλύτερο να το εξετάζουμε ως ένα *Δίκτυο κρατών* στο οποίο αθροίζονται οι επιμέρους κυριαρχίες τους («pooling of sovereignty» κατά τον Taylor).

β) Η πολιτική διαδικασία στην Ε.Κ. περιγράφεται ικανοποιητικά από τον όρο «υπερεθνικότητα» του E. Haas.⁷

γ) Αν και, τέλος, η εξέλιξη της Ε.Κ. ανέκαθεν βασιζόταν σε μια διαδοχή από διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις και η ΕΕΠ (αλλά, οφείλω να προσθέσω, ούτε και η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση)⁸ δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα.

Οι Heinrich Siedentopf και Jaques Ziller (1988)⁹ πρότειναν ότι «οι κοινοτικοί θεσμοί και τα κράτη-μέλη δε δρουν αυτόνομα αλλά από κοινού» δηλ. το ΕΣΣ ιδωμένο από την παραδοσιακή εθνοκεντρική γωνία, με την εικόνα του διεθνούς συστήματος που μας κληρονόμησε η Γαλλική Επανάσταση, μοιάζει ιδιαίτερα ασθενές. Και τούτο διότι η κρατούσα άποψη στη διεθνή βιβλιογραφία θεωρεί ότι το ΕΣΣ είναι ένα «Δίκτυο κρατών» —μια παραλλαγή της θεωρίας του Διεθνούς Καθεστώτος— με την κοινωνιολογική (λει-

6. Παρά το πλήθος των συνεισφορών γύρω από το υπόδειγμα των Διεθνών Καθεστώτων, εξακολούθη να θεωρώ το έργο του S. Krasner (επιμ.), *International Regimes*, Ithaca Cornell, 1983, ως το πιο χρήσιμο για το ζήτημα αυτό.

7. Ο όρος αναλύεται στο έργο του E. Haas, *The Uniting of Europe. Political and Economic Forces*, Stanford University Press, 1958.

8. Όπως μαρτυρούν οι δίδυμες διακυβερνητικές συνδιασκέψεις του 1990-1991 για την ΟΝΕ και την Πολιτική Ένωση.

9. Βλ. inter alia H. Siedentopf - J. Ziller (επιμ.) (1988), «Making European Policies work: The implementation of Community legislation in the member states», τόμ. 1-2 SAGE.

τουργική) μάλιστα θεώρηση του όρου, δηλαδή «μια δικτυωτή μορφή οργάνωσης όπου τα διάφορα μέρη τα οποία την απαρτίζουν ορίζονται όχι από μόνα τους αλλά από τη μεταξύ τους σχέση»¹⁰ (βλ. παρακάτω).

Η Ε.Κ. είναι ένα σύστημα το οποίο δε χαρακτηρίζεται από μεταφορά κυριαρχίας, όπως θα επιθυμούσαν οι νεο-λειτουργιστές ή οι φεντεραλιστές, από το εθνικό στο υπερεθνικό επίπεδο, αλλά ένα σύστημα «συγκέντρωσης της κυριαρχίας» (pooling of sovereignty). Άρα η Ε.Κ. δε λειτουργεί ούτε ως πολιτική αγορά ούτε ως «ιεραρχία», αλλά ως δίκτυο κρατών με την ίδια μάλιστα έννοια με την οποία ο όρος «δίκτυο» χρησιμοποιείται στην εσωτερική πολιτική ανάλυση.¹¹

Οι συγγραφείς εξετάζουν τις τρεις κυριότερες υποθέσεις εργασίας, οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί προσπαθώντας να διερευνήσουν την αποτελεσματικότητα τους ως εξής:

Α. Η υπόθεση της «πολιτικής οικονομίας» αποτελεί μια από τις διαδεδομένες προσεγγίσεις στην ανάλυση του ΕΣΣ. Στη δεκαετία του 1970, ιδιαιτέρως μετά την πρώτη διεύρυνση της Κοινότητας και τη σχεδόν ταυτόχρονη ενεργειακή κρίση, τα πολιτικά συστήματα των κρατών-μελών εμφάνισαν εσωστρεφείς «αποκλίσεις» από τους διακηρυγμένους στόχους του ΕΣΣ. Φαίνεται ότι η εσωστρεφής αυτή αντίδραση ενδυνάμωσε τη νεο-κορπορατιστική προδιάθεση των «εννέα» πολιτικών συστημάτων (με διαφορετικούς όμως ρυθμούς) και η οποία με τη σειρά της ενδυνάμωσε τις διακυβερνητικές τάσεις του ΕΣΣ. Στον οικονομικό τομέα ακολουθήθηκε η λεγόμενη πολιτική του «εθνικού πρωταθλητή», καθώς οι συγχωνεύσεις και οι συνεργασίες μεταξύ των εταιρειών περιορίστηκαν σε εθνικά πλαίσια με αποτέλεσμα να διακυβεύονται τα πλεονεκτήματα της τελωνειακής ένωσης καθώς κάθε μία εθνική αγορά προστατευόταν από ένα πυκνό πλέγμα μη δασμολογικών εμποδίων. Το σχέδιο «1992» οφείλεται στη συνειδητοποίηση των επιχειρηματικών (inter alia, «Στρογγυλό Τραπέζι» των 12 εταιρειών του Davignon) και γραφειοκρατικών elites (Επιτροπή των Ε.Κ.) ότι η μη εκμετάλλευση των δυναμικών οικονομιών κλίμακος προσφέρει ένα σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στις ΗΠΑ και την Ιαπωνία. Όμως η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας δεν είναι ικανή από

10. Keohane-Hoffman, *εδώ*, σ. 130 επ.

11. Μ. Τσιντσιζέλης, *Neo-corporatism and the Common Agricultural Policy*, ECPR, 1990.

μόνη της να εξηγήσει την ανάπτυξη των κοινοτικών θεσμών ούτε, ιδιαίτερα, τη χρονική στιγμή της εμφάνισης της ΕΕΠ. Όπως ορθώς παρατηρούν οι Keohane και Hoffmann, η ΕΕΠ θα μπορούσε να εμφανιστεί οποιαδήποτε άλλη χρονική στιγμή μετά το 1973!

Β. Η νεολειτουργική υπόθεση της λειτουργικής σύνδεσης (spill-over) έχει ευρύτατα χρησιμοποιηθεί στη βιβλιογραφία από τους εκπροσώπους της σχολής αυτής αν και δεν έχουν αποφευχθεί οι παρανοήσεις. Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς, ο Haas ήταν ιδιαίτερα προσεκτικός στη διατύπωση του ορισμού της διαδικασίας της λειτουργικής σύνδεσης. Πάνω από όλα, έλεγε, η διαδικασία αυτή βασίζεται στη διαίρεση της Γερμανίας και δεν είναι αυτόματη ούτε βασίζεται αποκλειστικά στον «ενθουσιασμό» των ηγετικών ομάδων. Ο μηχανισμός λειτουργεί και όταν ακόμη δεν υφίσταται η απαραίτητη πολιτική διάθεση εκ μέρους τους. Σε ό,τι αφορά όμως τη διαίρεση της Γερμανίας, θα πρέπει άραγε να υποθέσουμε ότι ο μηχανισμός δε θα λειτουργήσει στο μέλλον; Οι συγγραφείς πάντως προτείνουν ότι ο μηχανισμός της λειτουργικής σύνδεσης από μόνος του δεν είναι ικανός να εξηγήσει ικανοποιητικά την εμφάνιση της ΕΕΠ. Κάθε εξήγηση της εμφάνισής της, λένε οι συγγραφείς, πρέπει να λάβει υπ' όψιν της τη διεύθυνση της Κοινότητας (επαναφορά ειδικής πλειοψηφίας), τη βούληση της Βρετανίας να δεσμεύσει τους εταίρους της στη διαδικασία της απορύθμισης (deregulation) καθώς και την αναγκαιότητα αντιμετώπισης του διεθνούς ανταγωνισμού στους τομείς της νέας τεχνολογίας.

Γ. Η υπόθεση της σύγκλισης/προτίμησης (preference/convergence hypothesis) των επιλογών των εθνικών κυβερνήσεων, παρά το γεγονός ότι οι υποθέσεις της πολιτικής οικονομίας και της λειτουργικής σύνδεσης (spill-over) περιέχουν αναμφιβόλως στοιχεία αλήθειας, συμπληρώνει την εξηγηματική ικανότητα των παραπάνω υποθέσεων. Θα πρότεινα ότι η υπόθεση της «σύγκλισης» βρίσκεται πολύ κοντά στη θεωρία των «Διεθνών καθεστώτων» και ιδιαίτερα κοντά στην παραλλαγή τους «του συνεργατικού φεντεραλισμού»¹² κατά το πρότυπο του γερμανικού πολιτικού συστήματος. Η εστίαση αυτής της υπόθεσης είναι στις διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις, αλλά το πρόβλημά της είναι ότι δεν παίρνει υπ' όψιν της την Επιτροπή των Ε.Κ. και το ρόλο της στο σύστημα.

12. Βλ. για το ζήτημα αυτό S. Bulmer - W. Wessels, *The European Council: Decision Making in European Politics*, Macmilan, 1987.

Πράγματι, η Ε.Κ. είναι ένας πολύ πιο συγκεντρωτικός από οποιονδήποτε άλλο γνωστό στην ιστορία διεθνή οργανισμό, ο οποίος μάλιστα με την επικύρωση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση επεκτείνεται στη σφαίρα της «Υψηλής Πολιτικής», δηλ. εκείνην της εξωτερικής κυριαρχίας των κρατών-μελών. Μέσα σε διάστημα λίγων μόνο ετών, η συνδυασμένη επίθεση με την ΕΕΠ και τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση απειλούν την καρδιά της κυριαρχίας του εθνικού κράτους. Αιχμή του δόρατος εν προκειμένω αποτελεί η λεγόμενη αρχή της *επικουρικότητας* (subsidiarity). Αν και βεβαίως η εν λόγω αρχή δεν αφορά στα ζητήματα της Άμυνας και της Ασφάλειας, σε αντίθεση με την πραγματικότητα στις ήδη υπάρχουσες ομοσπονδίες, εν τούτοις η εφαρμογή της θα έχει σημαντικές συνέπειες στη λειτουργία του εθνικού κράτους στην Κοινότητα. Η εν λόγω αρχή εμφανίζεται στο άρθρο 3β της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (για ορισμένους συγγραφείς υπήρχε «εν υπνώσει» και στις ιδρυτικές συνθήκες, ενώ για άλλους εμφανίζεται μετά την ΕΕΠ — αναφορικά με την πολιτική για το περιβάλλον) και έχει ως εξής: *«Η Κοινότητα θα αναλαμβάνει δράση συμφώνως προς την αρχή της Επικουρικότητας μόνον εάν [...] η προτεινόμενη δράση δε θα είναι δυνατόν να επιτευχθεί ικανοποιητικά από τα κράτη-μέλη λόγω της κλίμακας ή των επιπτώσεών της, και ως εκ τούτου η προτεινόμενη δράση θα είναι δυνατόν να επιτευχθεί πιο αποτελεσματικά από την Κοινότητα»*. Η αρχή της επικουρικότητας, οφείλω να επαναλάβω, ισχύει μόνο για ζητήματα «χαμηλής πολιτικής» (όσο και εάν η διάκριση μεταξύ θεμάτων υψηλής και χαμηλής πολιτικής στερείται ουσίας στην εποχή μας) και δε διαχέεται (ακόμη;) στη σφαίρα της υψηλής πολιτικής με την έννοια ότι η Ε.Κ. δεν αποτελεί τον μοναδικό «παίκτη» στον χώρο της εξωτερικής πολιτικής.

Η αρχή της επικουρικότητας αντλεί την ύπαρξή της από την παράδοση της ρωμαιοκαθολικής κοινωνικής φιλοσοφίας, όπως αυτή έκανε την εμφάνισή της με την περίφημη παπική εγκύκλιο *Regum Novarum* (1891), η οποία με τη σειρά της στηρίζεται στη δυτικοευρωπαϊκή παράδοση του Φυσικού Δικαίου. Στον αντίποδα του Φυσικού Δικαίου βρίσκεται το σώμα της παράδοσης της νομικής και φιλοσοφικής σκέψης, το οποίο καλείται Θετικό Δίκαιο και του οποίου η εστίαση διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη του Φυσικού Δικαίου, είναι το «κράτος» παρά το «άτομο» στο επίκεντρό του ενδιαφέροντός του. Στην Ελλάδα επικρατεί η παράδοση του

Θετικού Δικαίου η οποία και εξηγεί εν μέρει το γεγονός ότι η αρχή της επικουρικότητας δημιουργεί προβλήματα κατανόησης στη νομική κοινότητα της χώρας μας, καθώς ούτε το Φυσικό Δίκαιο ούτε η προτεσταντική ηθική αλλά ούτε και η ολλανδική έννοια της «υπεύθυνης κοινωνίας» χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική κουλτούρα.¹³ Πέρα όμως από τα προβλήματα αυτά, η εν λόγω αρχή απειλεί να ανοίξει τους ασκούς του Αιόλου λόγω των δυνητικών της επιπτώσεων στις εσωτερικές πολιτειακές ισορροπίες καθώς στην ουσία της αποτελεί κάλεσμα προς την κατεύθυνση της αποκέντρωσης του πολιτικού συστήματος και την απονομή ουσιαστικών αρμοδιοτήτων στις περιφέρειες και την τοπική αυτοδιοίκηση.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ: W. Wallace (επιμ.), *The Dynamics of European Integration*, RIIA, Pinter, 1990, 308 σελ.

Το δεύτερο βιβλίο στο οποίο θα ήθελα να αναφερθώ είναι αυτό το οποίο επιμελήθηκε ο W. Wallace (1990). Σε αντίθεση με την προηγούμενη έκδοση, το βιβλίο αυτό επιχειρεί μια συνολικότερη προσέγγιση στο φαινόμενο της ευρωπαϊκής ενοποίησης και σε επιλεγμένες από τις τομεακές του επιπτώσεις. Το βιβλίο αυτό χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο μέρος με τον τίτλο «Οικονομική και τεχνολογική δυναμική» περιέχει συνεισφορές από τους A. Bressant - K. Nikolaidis, M. Sharp, E. Thiel. Το δεύτερο μέρος με τίτλο «Κέντρο-περιφέρεια» περιέχει συνεισφορές από τους P.M. Wijkman, P. de Schoutheete, C.E. Stalvant, R. Davy και R. Aliboni. Το τρίτο μέρος αναφέρεται στην «κοινωνική δυναμική» του ΕΣΣ, στο οποίο συνεισφέρουν οι F. Romero και B. de Witte. Το τέταρτο και τελευταίο μέρος αναφέρεται σε «νομικά και θεσμικά θέματα» και σ' αυτό συνεισφέρουν οι H. Wallace, W. Wessels, R. Dehousse - J. Weiler, R. Rummel - P. Schmidt και R.O. Keohane-S. Hoffmann (επίλογος).

Στην εισαγωγή του ο W. Wallace εξηγεί ότι ο σκοπός ολόκληρου του τόμου είναι:

α) η χαρτογράφηση των ορατών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών προτύπων διάδρασης στα πλαίσια της Δυτικής Ευρώ-

13. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση των M. Wilke - H. Wallace (1990), *Subsidiarity: Approaches to Power Sharing in the European Community*, RIIA, Discussion paper, 27.

πης. Η αντίληψη κατά την οποία η Ε.Κ. είναι στο (πολιτικό) «κέντρο» της «Ευρώπης» δεν αποτελεί a priori δεδομένο, αλλά υπόθεση εργασίας προς διερεύνηση:

β) η εξέταση των επιμέρους ισορροπιών μεταξύ των διαφόρων προτύπων διάδρασης και η διερεύνηση των επιμέρους σχέσεων ή ιεραρχιών·

γ) στη βάση των διαπιστώσεων από (α) και (β), η διακριβίωση του ρόλου της Κοινότητας ως του αποτελεσματικότερου θεσμικού πλαισίου για την προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε συσχέτιση με τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές των εθνικών πολιτικών συστημάτων·

δ) η επαναφορά στην ημερήσια διάταξη της ακαδημαϊκής κοινότητας της συζήτησης για τη θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης υπό το φως των νέων εξελίξεων στο ΕΣΣ, αλλά και της σχέσης μεταξύ «τυπικής» και «άτυπης» ολοκλήρωσης, επιβεβαιώνοντας έτσι το δυναμισμό και τη γενικευόμενη επιρροή της θεωρίας των «Διεθνών Καθεστώτων», καθώς και την πασιδήλη ανάγκη για την αναθεώρηση της σχετικής συζήτησης και την εμφάνιση λιγότερο ντετερμινιστικών θεωρητικών υποδειγμάτων. Η έννοια του «Δικτύου κρατών» χρησιμοποιείται ευρύτατα (ή υπονοείται) σε όλα τα κεφάλαια του βιβλίου.

Ο W. Wallace επανεισάγει στη σχετική συζήτηση τη διάκριση του Karl Deutsch (1966) περί «τυπικών» και «άτυπων» μορφών ολοκλήρωσης σχεδόν ως φυσική συνέπεια του γεγονότος ότι ολόκληρη η θεωρητική συζήτηση του τόμου είναι εμφανώς επηρεασμένη (και κατά δήλωση) από τις αναλύσεις του «ώριμου Deutsch» της εποχής, δηλαδή μετά το «European Community and the North Atlantic Area». ¹⁴ Ως ορισμός εργασίας του όρου «ολοκλήρωση» (integration) θεωρείται η «δημιουργία και η διατήρηση έντονων και διαφοροποιημένων προτύπων διάδρασης μεταξύ προηγουμένως αυτόνομων μονάδων». Στην πραγματικότητα όμως, ο ορισμός αυτός αποτελεί ένα συγκερασμό των ορισμών του Etzioni (1961) ¹⁵ και του Pentland (1974), ¹⁶ και φαίνεται περισσότερο ως ορισμός

14. K. Deutsch, *Political Community and the North Atlantic Area*, Princeton 1957.

15. A. Etzioni, *Political Unification. A Comparative Study of Leaders and Forces*, Stanford.

16. G. Pentland, *International Theory and European Integration*, Faber and Faber, 1974.

«σκοπιμότητας», αρκούντως γενικός ώστε να συμπεριλάβει το σύνολο των ορατών προτύπων διάδρασης στη λογική της συζήτησης των «Διεθνών Καθεστώτων». Ως «τυπική» ολοκλήρωση νοείται η «αλλαγή του θεσμικού πλαισίου των κανόνων και των κανονισμών, η οποία δίνει ώθηση στην εμφάνιση και επιρροή “άτυπων” ροών». Η «άτυπη» ολοκλήρωση αναφέρεται σε εκείνα τα πρότυπα διάδρασης τα οποία αναπτύσσονται χωρίς την ώθηση προηγούμενων πολιτικών αποφάσεων, ακολουθώντας τη δυναμική της αγοράς, της τεχνολογίας, της επικοινωνίας και των κοινωνικών αλλαγών. Πρόκειται δηλαδή για μια εξέλιξη *de rebus*, η οποία είναι δύσκολο να προβλεφθεί ή και να ελεγχθεί και η οποία, οφείλω να σημειώσω, «ρέπει» προς τη νεολειτουργική εξήγηση της εξέλιξης και αλλαγής των πολιτικών θεσμών. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα διάκριση που είναι δυνατόν να αποτελέσει διευθυντήρια αρχή σε προγράμματα έρευνας. Είναι δε παράλληλη εκείνης στην ελληνική βιβλιογραφία μεταξύ «εκ του δικαίου» και «εκ των πραγμάτων» αναβάθμισης της επιρροής των Ε.Κ. μετά την ΕΕΠ, όπως είχα την ευκαιρία να σημειώσω παλαιότερα. Εν πάση όμως περιπτώσει, η συζήτηση σε αυτό το επίπεδο δεν είναι καινούρια και έχει απασχολήσει σε διαφορές παραλλαγές της τη θεωρία, αρχής γενομένης από τις αρχές της δεκαετίας του '60.

Προέκταση της συζήτησης για τα «Διεθνή Καθεστώτα» αποτελεί η νέα θέση για τα «δίκτυα κρατών». Το νέο υπόδειγμα έλκει την καταγωγή του από την εξέλιξη της βιβλιογραφίας της Συγκριτικής Πολιτικής, την κοινότητα πολιτικής, η οποία και αποτελεί τη «φιλελεύθερη» απάντηση στη θέση του νεο-κορπορατισμού.

Οι Keohane-Hoffmann συνέθεσαν τις απόψεις των συγγραφέων στον επίλογο του βιβλίου, με έμφαση στις θεωρητικές επιπτώσεις των επί μέρους συζητήσεων. Το κεφάλαιο αυτό έχει τον τίτλο «Κοινοτική πολιτική και θεσμικές αλλαγές» και, περιέργως ίσως, αποτελεί και κριτική των διαφόρων συνεισφορών του τόμου. Οι συγγραφείς του κεφαλαίου αυτού ενδιαφέρονται κυρίως για τη «φύση» του πολιτικού συστήματος της Κοινότητας, καθώς και για τους όρους και τις αιτίες που οδήγησαν στις πρόσφατες «δραματικές» αλλαγές στην επιρροή των θεσμών της Κοινότητας.

Η έννοια της «υπερεθνικότητας», παρά τις όποιες αμφισβητήσεις και παρανοήσεις της, εξακολουθεί να περιγράφει ικανοποιητικά την πραγματικότητα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Υπάρχει ένα «δίκτυο» με κέντρο την Κοινότητα, το οποίο εμπειριέ-

χει και μη κοινοτικές δραστηριότητες αλλά και με επιπτώσεις προς τους τρίτους, αλλά αυτό είναι αναγνωρίσιμο ως πολιτικό σύστημα με την έννοια που δίνει ο D. Easton στον όρο. Η θέση αυτή, από την εποχή που έθεσε το ερώτημα ο Lindberg στα τέλη της δεκαετίας του '60, έχει γίνει αποδεκτή από τη σχετική ακαδημαϊκή κοινότητα.

Η Ευρώπη μετά την ΕΕΠ, προτείνουν οι συγγραφείς του επιλόγου, «είναι ισχυρή εάν συγκριθεί με έναν διεθνή οργανισμό αλλά ασθενής εάν συγκριθεί με ένα εθνικό κράτος». Χωρίς αμφιβολία η παραπάνω παρατήρηση είναι υπό αμφισβήτηση μετά τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη διεύρυνση της κοινοτικής αρμοδιότητας σε νέους και ευαίσθητους τομείς της εθνικής κυριαρχίας. Το πρόβλημα όμως της τυπολογικής κατάταξης της Κοινότητας παραμένει. Η Κοινότητα δεν είναι σαν τους άλλους διεθνείς οργανισμούς αλλά ούτε και σαν τα εθνικά κράτη. Πώς λοιπόν πρέπει να ορίσουμε την Κοινότητα; Η απάντηση των συγγραφέων στο «προλατορικό» αυτό ερώτημα της θεωρίας είναι σύνθετη και ταυτόχρονα ασαφής. Εάν χρησιμοποιηθούν τα «παραδοσιακά» υποδείγματα, η Κοινότητα μετά την ΕΕΠ είναι μια προωθημένης μορφής συνομοσπονδία. Τούτο προκύπτει από (α) το γεγονός ότι οι κεντρικοί θεσμοί της Κοινότητας τείνουν να είναι διακυβερνητικοί, (β) τείνουν να ενδιαφέρονται περισσότερο για την εγκατάσταση πλαισίου πολιτικής παρά για δίκτυα λεπτομερών κανονισμών, και (γ) οι κεντρικοί θεσμοί είναι διατεθειμένοι να δεχτούν αρκετές διαφοροποιήσεις σε πρότυπα μέσω της πολιτικής της αμοιβαίας αναγνώρισης για τη δημιουργία μιας ελεύθερης αγοράς ανταγωνιστικών εθνικών νορμών καθώς και για την ύπαρξη πλήθους εξαιρέσεων, καθυστερήσεων ή/και διαφοροποιήσεων. Τέλος, δεν παρατηρείται μεταφορά νομιμοφροσύνης από την κοινή γνώμη προς τους κεντρικούς θεσμούς κατά το νεολειτουργικό πρότυπο, αλλά και οι διακυβερνητικές διαπραγματεύσεις —χαρακτηριστικές της εξέλιξης της Κοινότητας— είναι συμβατές με το υπόδειγμα της συνομοσπονδίας. Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η ΕΕΠ πέρα από την οικονομική της επίπτωση, δηλαδή το πέρασμα της Κοινότητας στη φάση της Κοινής Αγοράς, ουσιαστικά στο επίπεδο της λειτουργίας των θεσμών, επαναφέρει στην ημερήσια διάταξη την έννοια της υπερεθνικότητας. Αυτό γίνεται κυρίως με την επαναφορά (επαναεπιβεβαίωση) της αρχής της ειδικής πλειοψηφίας στις αποφάσεις του Συμβουλίου. Σε τελευταία δε ανάλυση ήταν η πρακτική της ο-

μοφωνίας ακόμα και στα ελάχιστα σημαντικά θέματα στα Συμβούλια των Υπουργών, η οποία αποτέλεσε τη σημαντικότερη τροχοπέδη στην εμφάνιση της νεολειτουργικής «λειτουργικής σύνδεσης» (spill-over). Είναι λοιπόν προτιμότερο, τονίζουν οι συγγραφείς, να θεωρήσουμε την Κοινότητα ως ένα δίκτυο κρατών ιδιαίτερος αναπτυγμένο, του οποίου πάντως η έδρα της κυριαρχίας είναι ασαφής, όπως άλλωστε συνέβαινε και σε αλλά διεθνή μορφώματα στο παρελθόν. Αν μη τι άλλο, τονίζουν οι συγγραφείς, η σημερινή ευρωπαϊκή πραγματικότητα αποτελεί απόδειξη ότι η ρεαλιστική-κρατικιστική άποψη για την παγκόσμια πολιτική είναι τουλάχιστον συζητήσιμη.

Επέμεινα στην παρουσίαση της εισαγωγής και του επιλόγου αυτού του τόμου, διότι είναι τα μόνα κεφάλαια τα οποία ενδιαφέρονται και διαπραγματεύονται τις κοινοτικές εξελίξεις από μια μακροσκοπική οπτική γωνία. Αυτή η διαπίστωση δεν έρχεται με κανέναν τρόπο να μειώσει την αξία των άλλων κεφαλαίων του τόμου. Πράγματι, όλα ανεξαιρέτως τα υπόλοιπα κεφάλαια αποτελούν σημαντικές συμβολές στο θέμα το οποίο πραγματεύονται (εξ όσων προφανώς είμαι σε θέση να γνωρίζω). Ίσως ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις συμβολές της M. Sharp, «Technology and the dynamics of integration», και των A. Bressand -K. Nikolaides, «Regional integration in a networked world economy». Εκτός όλων των άλλων, οι παραπάνω συμβολές προσφέρουν το υλικό βάσει του οποίου εξήχθησαν τα θεωρητικά συμπεράσματα της συλλογικής αυτής έρευνας στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως επί μακρόν. Η συμβολή της Sharp πραγματεύεται ένα θέμα το οποίο εκτός του ότι έχει από μακρού απασχολήσει τη θεωρία, εφόσον αποτέλεσε την ανεξάρτητη μεταβλητή του λειτουργισμού, έχει και εξαιρετικό ενδιαφέρον από μόνο του. Η πολυπλοκότητα των σχετικών θεμάτων καθιστά ιδιαίτερος απρόσιτη την προσέγγιση των ζητημάτων της τεχνολογικής εξέλιξης από τη μεριά των κοινωνικών επιστημών στο σύνολο τους. Αυτή και μόνο η αιτιολογία είναι αρκετή για να δείξει τη χρησιμότητα της προσέγγισης της συγγραφείας. Το ιδιαίτερος αυξημένο ειδικό βάρος της συμβολής της συγγραφείας γίνεται ακόμη περισσότερο αντιληπτό από το γεγονός ότι η αντιμετώπιση του διεθνούς ανταγωνισμού από τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία στους τομείς της υψηλής τεχνολογίας αποτέλεσε το πανηγυρικά διακηρυγμένο rationale της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης. Η συγγραφείας θεωρεί ότι η δεκαετία του '70 συνέπεσε με το τέλος της

μεταπολεμικής περιόδου ανάπτυξης και την έναρξη μιας μακράς περιόδου οικονομικής αστάθειας, λόγω κυρίως των γνωστών γεγονότων του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70. Κατά τις αρχές της δεκαετίας του '80 έγινε φανερό ότι η μικροηλεκτρονική (αυτοματοποιημένα συστήματα, ρομποτική, τεχνολογίες πληροφορικής) θα αντικαθιστούσαν την έμφαση στην παραγωγή ηλεκτρο-μηχανικών αγαθών. Αυτή η δραματική αλλαγή στις τεχνολογικές δυνατότητες, εκτός της επίπτωσής της στην παραγωγική βάση με τη θέση σε αχρησία ολόκληρων κλάδων παραγωγής, έδωσε τη δυνατότητα στις ιαπωνικές εταιρείες να εισβάλουν στην αγορά και να «σπάσουν» την αμερικανική ηγεμονία σε σημαντικούς χώρους της παραγωγής. Η ιαπωνική «εισβολή» αύξησε δραματικά τον ανταγωνισμό καθώς και τις πιέσεις για προστασία της αμερικανικής βιομηχανίας, συμπεριλαμβανομένου του χώρου της πνευματικής ιδιοκτησίας (πατέντες) και της νέας τεχνολογίας στους οποίους έως τότε είχαν ανοικτή πρόσβαση οι ευρωπαϊκές εταιρείες και μέσω των οποίων οι ευρωπαϊκές βιομηχανίες ήταν σε θέση να κρατούν επαφή με τις τεχνολογικές εξελίξεις.

Οι Α. Bressand και Κ. Nikolaides συνέγραψαν το δεύτερο κεφάλαιο του εν λόγω τόμου με τίτλο «Regional integration in a networked world economy». Όπως προδίδει ο τίτλος, οι συγγραφείς αναφέρονται στο παράδοξο της αναγέννησης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Ενοποίησης. Το επιχείρημα των συγγραφέων είναι ταυτοχρόνως απλό και σύνθετο. Οι συγγραφείς διακρίνουν ανάμεσα σε δύο εναλλακτικά πρότυπα διεθνικών διαδράσεων: Από τη μια μεριά το «κλασικό» πρότυπο, δηλαδή εκείνο του οποίου η έμφαση υπήρξε στην απελευθέρωση του εμπορίου και το οποίο εφαρμόστηκε στην πρώτη φάση της δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Υπενθυμίζω εδώ ότι η συμβατική προθεσμία προέβλεπε τη δημιουργία μιας τελωνειακής ένωσης μέχρι το 1968. Στην πράξη η ΕΟΚ (των έξι) δημιούργησε την τελωνειακή της ένωση το 1967, χρονολογία κατά την οποία οι δασμοί, οι ποσοστώσεις και τα μέτρα ισοδύναμου αποτελέσματος καταργήθηκαν στο ενδοευρωπαϊκό εμπόριο. Αυτό το κλασικό πρότυπο οι συγγραφείς το ονομάζουν *ERS* (*Export, Redistribute, Stabilise*). Τα στοιχεία τα οποία απαρτίζουν αυτό το κλασικό πρότυπο αν και αναφέρονται στην πρώτη φάση εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και στις επιμέρους κοινές πολιτικές ή/και δράσεις της. Στην ουσία, προτείνουν

οι συγγραφείς, είχε δημιουργηθεί ένα τριδιάστατο ιεραρχικό σύστημα του οποίου η αποστολή υπήρξε η εκμετάλλευση και προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης μέσω της απελευθέρωσης του εμπορίου και της αύξησης των εξαγωγών. Οι τρεις διαστάσεις του συστήματος ήταν οι εξής: (α) μια ελεύθερη αγορά αγαθών, η οποία ήταν το κεντρικό χαρακτηριστικό του συστήματος, (β) πολιτικές αναδιανομής με την *Κοινή Αγροτική Πολιτική*, την *Περιφερειακή* και την *Κοινωνική πολιτική* ως τα βασικά κανάλια αναδιανομής, και (γ) ad hoc μηχανισμούς σταθεροποίησης όπως τα *Νομισματικά Εξισωτικά Ποσά (NEP)* και το *Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα (ΕΝΣ)*. Τα σημεία (α) και (β) εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα, το σημείο όμως (γ) είναι συζητήσιμο. Εδώ οι συγγραφείς πρέπει να αναφέρονται σε «συστημική» αναδιανομή και μάλιστα ανεξαρτήτως της κατεύθυνσης της αναδιανομής, και ίσως γι' αυτόν το λόγο το μέγεθος της αναδιανομής να μη λαμβάνεται υπ' όψιν. Με τη λογική αυτή, το Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού πράγματι αποτελεί έναν μηχανισμό αναδιανομής, εάν αναλογιστεί κανείς ότι οφείλει την ύπαρξή του στην απαίτηση της Ιταλίας για τη χρηματοδότηση των αγροτικών της διαρθρώσεων, στα πλαίσια του ευρύτερου «πακέτου» στο οποίο οφείλει την ύπαρξή της η Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Εάν οι συγγραφείς δεν αναφέρονται σε «συστημική» αναδιανομή, τότε η επιλογή του όρου είναι κακή, ιδιαιτέρως εάν αναλογιστεί κανείς την κατεύθυνση των πόρων από το Γεωργικό Ταμείο Εγγυήσεων και το εξαιρετικά χαμηλό μέγεθος των δαπανών για την Κοινωνική και Περιφερειακή Πολιτική στα πλαίσια ενός μικρού προϋπολογισμού κατά την ERS περίοδο (και όχι μόνο).

Το βασικό επιχείρημα των συγγραφέων εστιάζεται στο ότι το ERS υπόδειγμα έχει από τα μέσα της δεκαετίας του '80 παραχωρήσει τη θέση του σε ένα νέο υπόδειγμα το DNA (Deliver, Network, Acquire). Το εναλλακτικό αυτό υπόδειγμα οφείλει την ύπαρξή του περισσότερο στη δυναμική των παγκόσμιων οικονομικών δεδομένων παρά στη δυναμική των περιφερειακών εξελίξεων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τη θεωρία των Δικτύων (Networks) και θεωρούν ότι «η οικονομική μεγέθυνση συνδέεται ολοένα και περισσότερο με ένα ιδιαίτερο είδος οργανωτικού πλαισίου μεταξύ των οικονομικών παικτών». Τα δίκτυα δεν είναι πηγή αλλαγής, αλλά το θεσμικό πλαίσιο για την εξασφάλιση των πλεονεκτημάτων της νέας τεχνολογίας ή/και του «ανοίγμα-

τος» των αγορών. Πράγματι, θα τολμούσα να παρατηρήσω ότι διαβάζοντας την εργασία των συγγραφέων συνειδητοποιήσα πολύ περισσότερο το νόημα της γνωστής ρήσης του Delors: «you cannot fall in love with a single market». Οι συγγραφείς, τέλος, διαπιστώνουν ότι τέσσερις βασικές τάσεις λειτουργούν στη σημερινή Ευρώπη: (α) Διασυννοριακά οικονομικά δίκτυα μεταξύ επιχειρήσεων με τη μορφή συμμαχιών, joint ventures, «όργανα» τυποποίησης, και από κοινού συμμετοχή σε επενδύσεις με τη χρηματοδότηση της Κοινότητας. Όπως μάλιστα εύστοχα παρατηρούν οι συγγραφείς, οι δραστηριότητες αυτές λαμβάνουν χώρα σε ένα πλαίσιο αποδοχής από την κοινή γνώμη το οποίο μόλις πριν μερικά χρόνια θα ήταν αδιανόητο και κατά πάσα πιθανότητα θα οδηγούσε σε σειρές πολιτικών κρίσεων μικρών ή μεγάλων. Ίσως αυτή η εκπληκτική μεταστροφή των διαθέσεων της κοινής γνώμης να οφείλεται και στο ευρωπαϊκό *annus mirabilis* του 1989.¹⁷ (β) Η αρχή της «αμοιβαίας αναγνώρισης», η οποία οφείλει την ύπαρξή της στην περίφημη πια απόφαση του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην υπόθεση *Cassis de Dijon*, έδωσε το έναυσμα σε μια διαδικασία μάθησης, κατά το πλουραλιστικό μάλιστα πρότυπο, των διαφορετικών κανονιστικών νορμών από τις γραφειοκρατίες και την κοινή γνώμη των κρατών-μελών της Κοινότητας. Αυτή η επικοινωνιακή εντατικοποίηση αποτελεί προϋπόθεση ολοκλήρωσης, όπως θα παρατηρούσε και ο Karl Deutsch. (γ) Η ίδια η λογική των οικονομικών δικτύων θα μπορούσε να λειτουργήσει με τα ίδια μάλιστα αποτελέσματα και σε άλλους χώρους όπως στην εκπαίδευση. Τα προγράμματα Erasmus και Commett αποτελούν παραδείγματα τέτοιων δικτύων με έντονα αποτελέσματα αλληλοκατανόησης ειδικά για τους έλληνες φοιτητές, οι οποίοι σπουδάζουν στο πλέον υποβαθμισμένο σύστημα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της Κοινότητας. (δ) Τέλος, τα δίκτυα τα οποία βρίσκονται σε εξέλιξη στην Ευρώπη έχουν το χαρακτηριστικό ότι είναι χαλαροί «οργανισμοί», οι οποίοι όμως έχουν τη δυνατότητα να μετεξελιχθούν σε αναγνωριζόμενες θεσμικές μορφές συνεργασίας ανάμεσα στα εθνικά κέντρα. Σε τελευταία ανάλυση, όπως τονίζουν οι συγγραφείς, δεν υπάρχει κανείς απολύτως λόγος η οικοδόμηση της νέας Ευρώπης να μοιάζει με εκείνη την οποία βιώνουμε καθημερινά και την οποία μας κλη-

17. Βλ. για το ζήτημα αυτό Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Chatto Counterblasts special.

ρονόμησε η Γαλλική Επανάσταση. Ως συμπέρασμα, η τελική μορφή της νέας Ευρώπης είναι ακόμη ασαφής. Αυτή είναι ίσως και η προσφορά των νέων αναλυτικών εργαλείων όπως αυτού της θεωρίας των Δικτύων, η αποφυγή δηλαδή του άκρατου, άμεσου ή έμμεσου ντετερμινισμού των παραδοσιακών θεωριών της ενοποίησης.

Η νέα Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εντατικοποιεί τις πιέσεις προς το εθνικό κράτος που εμφανίζεται με μια δυναμικά πιο χαλαρή μορφή, καθώς γίνεται αντικείμενο μιας σειράς αντιφατικών πιέσεων από «πάνω» (Ε.Κ.) και από «κάτω» (αποκέντρωση). Εάν εξετάσει κανείς τη σχέση των «παραδοσιακών» θεωριών της ενοποίησης με τη νέα Συνθήκη, θα κατέλγε χωρίς αμφιβολία ότι διάφορα θεωρητικά υποδείγματα εξηγούν εν μέρει τη διαδικασία γέννησης της νέας Συνθήκης ή/και το είδος της διευθέτησης που εμπεριέχει ανά χώρο πολιτικής, χωρίς όμως να είναι σε θέση κάποιο από τα υποδείγματα αυτά να εξηγήσει συνολικά τη διαδικασία εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Πιθανόν η θεωρία των Δικτύων να περιγράφει καλύτερα την τωρινή εικόνα του Ευρωπαϊκού Συστήματος Συνεργασίας, παρά το γεγονός ότι βρίσκεται ακόμη σε εμβρυακό στάδιο και απαιτεί σημαντική ακόμη επεξεργασία και αποσαφηνίσεις καθώς είναι φανερό ότι η δογματική της υπόσταση είναι ακόμη συγκεχυμένη.

BIBΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

MICHEL WINOCK (επιμ.), *Histoire de l'extreme droite en France*, Seuil, Παρίσι 1993

Η Γαλλία είναι μια χώρα που δεν έπαψε να βιώνει εν μέρει το παρόν της μέσα από τις ισχυρές ιδεολογικές και πολιτικές αντιθέσεις του παρελθόντος που ξεκίνησαν από την επανάσταση του 1789 και τον εμφύλιο πόλεμο. Αντιθέσεις που προκάλεσαν στα τέλη του 19ου αιώνα τη ρήξη ανάμεσα στη Γαλλία των πολιτών (citoyens) και τη φιλελεύθερη-δημοκρατική παράδοση και στην άλλη την προσκολλημένη στο προεπαναστατικό παρελθόν, την ξενόφοβη και εχθρική προς τον μοντέρνο κόσμο και τη δημοκρατία. Την ιστορία της τελευταίας αυτής πνευματικής και πολιτικής παράδοσης επιχειρεί να καταγράψει το συλλογικό έργο που παρουσιάζεται παρακάτω, στο οποίο συνεργάστηκαν οι ιστορικοί Jean-Pierre Azema, Pierre Milza, Christophe Prochasson, Jean-Pierre Rioux, Michel Winock, ο πολιτικός κοινωνιολόγος Pierre Birnbaum και ο πολιτικός επιστήμονας Pascal Perrineau. Μια παράδοση που μπορεί να διακριθεί, όπως προτείνει ο Michel Winock στην εισαγωγή, στην αντεπαναστατική —τη σύγχρονη της Επανάστασης— και στη λαϊκή δεξιά, η οποία ανάγεται στα 1880 αλλά ανθεί στη δεκαετία του '30 κάτω από διάφορες μορφές.

Η παραπάνω διάκριση δεν αναιρεί την ιστορική συνέχεια του φαινομένου, η οποία δε νοείται ωστόσο κατά τρόπο γραμμικό, ως μια ευθύγραμμη εξελικτική πορεία χωρίς τομές και μεταλλάξεις. Οι συγγραφείς μελετούν την άκρα δεξιά της εποχής την οποία επιλέγουν —από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα— με βάση την ιστορικότητά της, όπως δηλαδή εξελίσσεται στο χρόνο αναδεικνύοντας έτσι τα ιστορικά της χαρακτηριστικά. Ο Winock ξεκινάει το άρθρο του για την κληρονομιά της αντεπαναστατικής καταγράφοντας το γεγονός ότι οι Γάλλοι ανακάλυψαν πρόσφατα, μέσω των συζητήσεων που έγιναν με αφορμή την 200ετηρίδα της Επανάστασης, ότι ένας μικρός αριθμός ανάμεσά τους εξακολούθησε να αρνείται τις

θεμελιακές αρχές της δημοκρατίας του και την Επανάσταση συλλήβδην. Η επιβίωση επομένως των ίδιων εμμονών και η συνέχεια του πολιτικού λόγου της άκρας δεξιάς στη διάρκεια των δύο αιώνων, είναι κάτι που δηλώνεται εξαρχής αλλά και προκύπτει από την ανάγνωση του βιβλίου. Η συγκεκριμένη διαπίστωση δεν αποτελεί ωστόσο καινοτομία· συναντάται εκτός των άλλων και στο κλασικό έργο του René Remond, *Les Droites en France*, στο οποίο όμως η άκρα δεξιά δε θεωρείται αυτόνομο φαινόμενο με τη δική του λογική και τις δικές του επιρροές στη γαλλική σκέψη και τις συλλογικές νοοτροπίες, όπως συμβαίνει στο συγκεκριμένο βιβλίο.

Το κληροδότημα της άκρας δεξιάς ξεκινώντας από την αντεπαναστατική σχολή σκέψης, όπως την αναλύει ο Michel Winock, μπορεί να συνοψισθεί στη βαθιά πίστη στη μοναρχία και στον καθολικισμό, στην απέχθεια προς τον εκμοντερνισμό και στη διεκδίκηση του «στέρεου, του πραγματικού, του διαρκούς», απ' όπου προέκυψε ο αντι-διανοουμενισμός της άκρας δεξιάς. Στη μετάδοση επίσης μιας ευαισθησίας αντεπαναστατικής στην οποία το συναίσθημα υπεργετεί έναντι οποιασδήποτε λογικής, μιας κουλτούρας της άρνησης που μεταφράζεται σε συγκεκριμένες πολιτικές συμπεριφορές: είτε ως απόγνωση οντολογική που οδηγεί στην αποχή, σε ένα είδος δεξιού αναρχισμού, είτε ως προσδοκία που οδηγεί στη δράση.

Η αντεπαναστατική σκέψη και ο φιλομοναρχισμός απέκτησαν ωστόσο τη μεγαλύτερη εμβέλειά τους όταν ο Charles Maurras τους προσέδωσε τη θεωρητική συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου πολιτικού δόγματος που συνελάμβανε τη μετεπαναστατική ιστορία της Γαλλίας ως μια μοιραία διάβρωση της εθνικής ταυτότητας: το 1789 διέρρηξε την αρμονία του Παλαιού Καθεστώτος και επέβαλε την ολιγαρχία των «τεσσάρων συνασπισμένων τάξεων: των προτεσταντών, των Εβραίων, των μασόνων και των μετοίκων». Στις διαπιστώσεις του Winock στην πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση για την Action Française, ανήκει επίσης και η άποψη για την καθοριστική συμβολή του Maurras στη δημοτικότητα της οργάνωσης αυτής που απέκτησε το μονοπώλιο της μοναρχικής υπόθεσης πριν από το 1914, απέβη ένα από τα πλέον δυναμικά κινήματα μετά τον Πρώτο Πόλεμο για να παρακμάσει μετά την παπική καταδίκη του 1926, εξαιτίας της οποίας απώλεσε πολλούς από τους καθολικούς οπαδούς της, και να επαναδραστηριοποιηθεί στη δεκαετία του '30, τροφοδοτώντας το καθεστώς του Vichy με ιδέες και πρόσωπα. Ση-

μειώνουμε τέλος τις προσπάθειες αναβίωσης της Action Française μεταπολεμικά, το χαρακτηρισμό της από το συγγραφέα ως κινήματος λεκτικά μόνον εξτρεμιστικού και τον πιθανό ανασχετικό της ρόλο στην ανάπτυξη των φασιστικών τάσεων.

Την αδράνεια του κινήματος επιβεβαιώνει και ο Pierre Milza στο άρθρο του για την άκρα δεξιά της δεκαετίας του '30 που αναφέρεται στις λίγκες και τις οργανώσεις του μεσοπολέμου, των οποίων προσδιορίζει τον ακριβή χαρακτήρα μέσω της ανάλυσης της ιδεολογίας, των μεθόδων, του τύπου δράσης καθώς και μέσω της κοινωνιολογίας των κινήματων. Με το άρθρο του Pierre Milza επανέρχεται το ζήτημα της ύπαρξης ή όχι γαλλικού φασισμού στη δεκαετία του '30, το οποίο πήρε τις διαστάσεις μιας ευρείας διαμάχης που επεκτάθηκε και εκτός Γαλλίας. Θυμίζουμε ότι προέκυψε με αφορμή τις απόψεις του Zeev Sternhell κυρίως, αλλά και των Robert Soucy και Ernst Nolte που βασιζόνταν στην ταύτιση φασισμού και συντηρητισμού και στην ύπαρξη γαλλικού φασισμού, του οποίου μάλιστα την αυθεντική εκπροσώπηση εντόπιζε ο τελευταίος στην Action Française· επανεντάθηκε τέλος το 1981 με το βιβλίο του Bernard-Henri Lévy. Η άποψη που φαίνεται να επικρατεί σήμερα είναι ότι απουσίαζε στην Γαλλία ένα γνήσια φασιστικό κίνημα ικανό να κάμψει τις αντιστάσεις της γαλλικής κοινωνίας. Αυτό δεν αποκλείει την ύπαρξη διαφόρων οργανώσεων φασιστικού τύπου, όπως οι «Francistes» του Marcel Bucard και το PPF (Parti Populaire Français) του Jacques Doriot, το οποίο ο Pierre Milza θεωρεί ως τη μόνη μαζική φασιστική οργάνωση του μεσοπολέμου. Ο κίνδυνος για τη δημοκρατία πήγαζε ωστόσο σύμφωνα με τον Pierre Milza όχι τόσο από τη δράση της άκρας δεξιάς όσο από τη διείσδυση των ιδεών της σε μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης και του πολιτικού κόσμου και από την εξοικείωση με ένα σύστημα αξιών ξένο προς την παράδοση της δημοκρατίας.

Σημαντική είναι επίσης η διαπίστωση του Michel Winock ότι την άνοδο της άκρας δεξιάς, η οποία δεν πέτυχε ποτέ να επιβληθεί αν εξαιρέσουμε το Vichy, διευκόλυνε το πνεύμα της αντίδρασης προς τις νίκες του φιλελεύθερου-δημοκρατικού στρατοπέδου. Ας μην ξεχνάμε ότι η αντεπανάσταση γεννήθηκε ως αντίδραση στην επανάσταση και οι λίγκες του 19ου αιώνα μέσα από την εχθρότητα προς την Γ' Δημοκρατία, η οποία θεωρήθηκε υπεύθυνη για την «ανηθικότητα» που υποκατέστησε τις ευγενείς γαλλικές παραδόσεις, όπως αναλύει ο Christophe Prochasson στο άρθρο του για τη δεκα-

ετία του '80 και την εποχή του μπουλανζισμού. Μέσα σ' αυτό το κλίμα της απέχθειας προς τον μοντέρνο κόσμο και τα κεκτημένα του προέκυψε και η καταφυγή στον καθολικισμό ως προπύργιο των παραδοσιακών αξιών και της συλλογικής υποταγής. Προέκυψε επίσης ο μοντέρνος αντισημιτισμός, ο οποίος δεν παρείχε απλώς μια εξήγηση για την παρακμή αλλά διασφάλιζε την εθνική ενότητα εναντίον των ξένων. Ή για να ακολουθήσουμε τη σκέψη του Pierre Birnbaum στη δική του μελέτη σχετικά με την υπόθεση Dreyfus, την καθολική κουλτούρα και τον αντισημιτισμό, το διακύβευμα ήταν αν η γαλλική κοινωνία δεχόταν να αυτοπροσδιορισθεί με βάση τις ουνιβερσαλιστικές αξίες της δημοκρατίας ή να επανακάμψει στο καθολικό της υπόβαθρο. Τη σύγκρουση μεταξύ των δύο «φαντασιακών κοινοτήτων» στο γύρισμα του αιώνα, συγκρίνει ο συγγραφέας με τη σύγχρονη εποχή στην οποία η λεπενική κινητοποίηση όπως και οι λίγκες του 19ου αιώνα αποβλέπουν πάνω από όλα στην εθνικιστική υποστήριξη μιας αναχρονιστικής κουλτούρας.

Όπως συμπεραίνει επίσης ο Pascal Perrineau στο άρθρο του για το Εθνικό Μέτωπο: 1972-1992, η «νέα δεξιά» διαδέχθηκε την άνοδο της «νέας αριστεράς» και των νέων κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του '60. Παρόλη τη χρήση των παλαιών πολιτικών μύθων και την ιδεολογική σύνδεση με το παρελθόν της άκρας δεξιάς, το λεπενικό κίνημα είναι προϊόν μιας μεταβιομηχανικής κοινωνίας που έχει εγκαταλείψει τις αντιθέσεις της βιομηχανικής εποχής. Γεννήθηκε μέσα στα πλαίσια της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης της γαλλικής κοινωνίας που ξεκίνησε από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και βάθυνε στην επόμενη δεκαετία, όταν η Γαλλία χωρίστηκε σε δύο ταχύτητες: σε όσους συμμετέχουν στη σύγχρονη ζωή, στην εργασία, στην κατανάλωση, στην εκπαίδευση και σε όσους περιθωριοποιούνται. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ανάλυση της κοινωνικής βάσης του Εθνικού Μετώπου που απηχεί πολιτικά την ανομία των πόλεων· η σύγκριση επίσης του λεπενισμού με τον πουζαντισμό που εξετάζεται στο κεφάλαιο για τις παράνομες και ακτιβιστικές οργανώσεις (1945-1965) και υπογράφεται από τον Jean-Pierre Rioux. Δε θα πρέπει να παραλείψουμε τέλος να αναφερθούμε έστω εν συντομία στο κεφάλαιο που αφορά στο Vichy στο οποίο ο Jean-Pierre Azema προσεγγίζει χωρίς προκαταλήψεις ένα ζήτημα που προκαλεί ακόμη αναστάτωση στην κοινή γνώμη και αντιθέσεις όταν έρχεται στη δημοσιότητα. Εξετάζει την εκπρο-

σώπηση της δεξιάς συνολικά στο καθεστώς, το ρόλο των εξαιρετικών συνθηκών της ήττας και την ιδεολογική σύνδεση με τις ιδέες του Maugras, του Barrès, την αναβίωση της παλαιάς νοσταλγίας της γης, μέσα από την άρνηση του μοντερινισμού.

Το συλλογικό αυτό έργο προσφέρει ένα παράδειγμα ιστορικής, πολιτικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης ενός πολυδιάστατου και ρευστού αντικειμένου, η οποία λειτουργεί σε δύο διαπλεκόμενα επίπεδα: στο ιστορικό-εξελικτικό όπου τοποθετούνται με ιστορική ακρίβεια οι ιδεολογίες και τα κινήματα και στο οποίο σημαντικό ρόλο στην εξήγηση της ανάδειξης του ακροδεξιού φαινομένου παίζει ο παράγοντας «κρίση» και στο δομικό-συγχρονικό στο οποίο η ανάλυση επικεντρώνεται στα μόνιμα, σταθερά και αναλλοίωτα στη βάση τους στοιχεία ενός πολιτικού λόγου και μιας πολιτικής και πνευματικής παράδοσης.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

J.-WILLIAM LAPIERRE, *Η ανάλυση των συστημάτων. Η εφαρμογή στις κοινωνικές επιστήμες* (L'analyse de systèmes. L'application aux sciences sociales), έκδοση Syros, 1992. Περιλαμβάνει Πίνακα περιεχομένων, Εισαγωγή, τρία κύρια μέρη, Επίλογο, Λεξικό τεχνικών όρων και Επιλεκτική (πληρέστατη) βιβλιογραφία.

Στο τέλος της δεκαετίας του '60 όταν ελάχιστοι μιλούσαν στη Γαλλία για «ανάλυση συστημάτων» ή κάποιοι άλλοι αντιμετώπιζαν με ειρωνεία την αναζωογόνηση της ολιστικής σκέψης (holistic approach και over-arching theory) ο καθηγητής Lapierre έφερε την όλη προβληματική σε δημόσια συζήτηση. Η «Ανάλυση των πολιτικών συστημάτων», στα 1973 (έκδοση PUF), κλείνει μια πρώτη περίοδο.

Το νέο βιβλίο πέρα από το ότι αποτελεί μια καινούρια πρόταση, συνοψίζει κριτικά όσα ενδιαφέροντα ειπώθηκαν ανάμεσα στα 1960 και στα 1990. Πρέπει να διαθέτεις τη βαθιά κλασική παιδεία του J.-W. L., την εμπειρική ειδίκευσή του σε θέματα πολιτικής ανθρωπολογίας (Το *Essai sur le fondement du pouvoir politique*, Orhrys, 1968, δεν είχε ούτε προηγούμενο ούτε μέχρι τώρα επόμενο) και την ακριβή γνώση της συστημικής σκέψης για να δώσεις σε 330 σελίδες τα ουσιώδη, αν όχι το ουσιώδες.

Στο πρώτο παιδαγωγικό μέρος (I. Τι είναι η ανάλυση συστημά-

των) ορίζεται γιατί ένα σύστημα πρέπει να είναι ταυτόχρονα ανοιχτό και κλειστό. Διατυπώνεται έμμεσα αλλά ευδιάκριτα μια θεωρία κοινωνικής αλλαγής και εξηγείται η ανάγκη της σύλληψης θεωρητικών προτύπων για τη μελέτη οποιουδήποτε πραγματικού συστήματος.

Στο δεύτερο μέρος (II. Η γένεση της ανάλυσης συστημάτων και η εξέλιξή της στις κοινωνικές επιστήμες) επιχειρείται με την εγγύηση του φιλόσοφου μία διέλευση που με αφετηρία την καρτεσιανή σκέψη φτάνει μέχρι τη σχολή του Palo Alto. Επιστημολογικές αισιοδοξίες και προτάσεις αλλά και οι κυριότερες απόπειρες συστημικών εφαρμογών στο χώρο της φιλοσοφίας, της Κοινωνιολογίας, της Πολιτικής Επιστήμης και της Επιστήμης της Επικοινωνίας, αποκωδικοποιούνται κι αξιολογούνται με γαλήνη, ακριβεία και δικαιοσύνη (το βιβλίο αυτό είναι μάλιστα, από την τελευταία αυτή άποψη, ένα μάθημα για όλους τους υμνολογογράφους και λιβελογράφους που με αφορμή την κριτική επιδίδονται σε αυτοθεραπείες). Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται αμέσως τι πρέπει να δεχθεί από όλες αυτές τις σημαντικές προσφορές και τι πρέπει να παρακρατήσει για περαιτέρω διάσκεψη. Η παράθεση των πιο αντιπροσωπευτικών κειμένων των συγγραφέων με τους οποίους συζητά, καθιστά το έργο αυτό από τα πιο αμερόληπτα. Ο J.-W.L. δεν επιλέγει τα αποσπάσματα που τον βολεύουν αλλά ακριβώς εκείνα μέσα στα οποία συνοψίζεται πληρέστερα και αυθεντικότερα η πρόταση του άλλου, και με αυτήν συνομιλεί.

Στο τρίτο μέρος (III. Τα μήλα της έριδος και αντιπαραθέσεις) διαγράφονται οι τελικές σκέψεις του συγγραφέα με κύριο άξονα της δυνατότητας της λογικο-μαθηματικής ανάλυσης και τις σχέσεις ποιότητας και ποσότητας στο πλαίσιο της «συστημικής» θέωρησης. Όλα αυτά όμως έχουν τα όριά τους. Εκείνο που τελικά τα υπερβαίνει, κατά το συγγραφέα, είναι η ευρετική χρήση της «συμβολικής δημιουργίας» και γενικότερα της Τέχνης στην ευρύτερη δυνατή διατύπωσή της. «Υπάρχει φαντασία στο κοινωνικό» μας υπογραμμίζει. Και αφού μας θυμίσει όλη την πλειάδα που δίδαξε αυτή την επιλογή, από τον Ησίοδο μέχρι τον Ξενοφώντα, κυρίους εκφραστές της συμβολικής και φαντασιακής έκφρασης, παραπέμπει σ' ένα κείμενο του Dostoievski όπου όλα, «η α-ταξία, η ποικιλία και η παραδοξική φαντασία που οι άνθρωποι εισάγουν στην κοινωνική και πολιτική ζωή», συνοψίζονται ποιητικά και αλληγορικά.

Η ανησυχία του συγγραφέα, στον Επίλογό του, είναι και η τελι-

κή του έκκληση «ότι χρειάζονται θεωρίες που να σέβονται το πολύπλοκο». Αφού και οι «σύγχρονες μεταλλαγές» μας εντυπωσιάζουν, μας ανησυχούν, προκαλούν την περιέργειά μας και την επιθυμία μας να τις καταλάβουμε καλύτερα».

Το βιβλίο αυτό, τέλος, σ' ένα σημείο θα μπορούσε να αποτελέσει ακόμα μια μεγαλύτερη προσφορά. Αν προέβαινε σε μια συγκριτική αντιπαράθεση της υποκείμενης συστημικής σκέψης της Σχολής της Φραγκφούρτης, με ό,τι υποστηρίχθηκε τα τελευταία χρόνια από τον Α. Moles και άλλους γάλλους θεωρητικούς. Το πιθανότερο όμως είναι ότι ο J.-William Lapierre τα εντάσσει όλα αυτά σε ευρύτερες φιλοσοφικές ενότητες και, συνεπώς, θα μας απαιτούσε ότι κάτι τέτοιο θα ήταν μάλλον περιττό.

A.-I. Δ. ΜΕΤΑΞΑΣ

ΕΤΙΕΝ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ - ΙΜΜΑΝΟΥΕΛ ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΪΝ, *Φυλή, έθνος, τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, (μετ. Α. Ελεφάντης, Ε. Καλαφάτη), εκδ. Ο πολίτης 1991, 348 σελ.

Αφετηρία αυτού του βιβλίου υπήρξε ένα σεμινάριο που οργανώθηκε στο Ίδρυμα των Επιστημών του Ανθρώπου στο Παρίσι στη διάρκεια τριών χρόνων (1985-1987), αφιερωμένο στα θέματα των «τάξεων», του «ρατσισμού» και του «εθνικισμού». Τα κείμενα δεν αποτελούν πιστές απεικονίσεις των εκεί συζητήσεων αλλά περαιτέρω επεξεργασμένες μελέτες που οι δύο διανοητές παραθέτουν με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατή μια συγκριτική αντιπαράθεση των απόψεών τους. Μαρξιστές και οι δύο συγγραφείς, προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους, φιλοσοφία ο Ε. Balibar, κοινωνιολογία ο I. Wallerstein. Μαθητής και φίλος του L. Altusser, ο πρώτος ασχολήθηκε στα πλαίσια του στρουκτουραλισμού τις δεκαετίες '60 και '70 με τα θέματα του ιστορικού υλισμού, της δικτατορίας του προλεταριάτου και της πολιτικής του Μαρξ.¹ Ο I. Wallerstein έγινε ευρύτερα γνωστός με τις επεξεργα-

1. Βλ. Ε. Μπαλιμπάρ - Τ. Λουμπορίνι - Α. Τοζέλ, *Η κριτική της πολιτικής στον Μαρξ*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1984· Ε. Μπαλιμπάρ, *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

σίες του για την ιστορική διάσταση της «καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας» (World-Economy).²

Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες, οι τίτλοι των οποίων ανταποκρίνονται σε θεματικές όπου συμμετέχουν, όχι πάντα ισομερώς, και οι δύο συγγραφείς, με δεκαπέντε μελέτες. Η πρώτη ενότητα ασχολείται με τον «οικουμενικό ρατσισμό», η δεύτερη με το «ιστορικό έθνος», η τρίτη επιχειρεί μια διερεύνηση της έννοιας των «τάξεων» και είναι η πιο αναλυτική ενότητα του βιβλίου, ενώ η τέταρτη και τελευταία προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα αν υπάρχει «μετατόπιση της κοινωνικής σύγκρουσης».

Σημαντικά τμήματα του βιβλίου είναι ο πρόλογος, γραμμένος από τον E. Balibar και ο επίλογος, διατυπωμένος από τον I. Wallerstein. Εδώ οι δύο στοχαστές θίγουν γενικότερα μεθοδολογικά προβλήματα και οροθετούν τις αντιλήψεις τους ώστε να καθίσταται ευχερής η ανάγνωση των κειμένων τους και η επισήμανση των διαφορών και των συγκλίσεών τους. Αποτελούν ο ρατσισμός και ο εθνικισμός κατάλοιπα του παρελθόντος, αρχαϊσμούς και προκαταλήψεις άμεσα εξηγήσιμες ως αντιδράσεις στην πορεία οικονομικοποίησης των οικονομικών ανταλλαγών και των πολιτιστικών προτύπων;

«Ο ρατσισμός είναι ένα ολικό κοινωνικό φαινόμενο» (σ. 30), απαντά ο E. Balibar, στην πρώτη ενότητα για τον «Οικουμενικό ρατσισμό», γεγονός που ορίζει την ιστορικότητά του αλλά ταυτόχρονα παραπέμπει στη διερεύνηση των στοιχείων εκείνων που πιθανώς συνιστούν και τη διαφοροποίησή του σε σχέση με το παρελθόν. Η έννοια του «διαφοριστικού ρατσισμού» είναι η σύγχρονη μορφή πολιτιστικού ρατσισμού που προβάλλει την ιδέα της καθαρότητας ως βασικού στοιχείου συνύπαρξης αλλά και ιεραρχικής κατάταξης των «πολιτιστικών συστημάτων» σε παγκόσμιο επίπεδο. Επιθετική έκφραση αυτής της αντίληψης είναι οι μορφές αποκλεισμού και βίας που παρατηρούνται σε πολλές κοινωνίες της Δύσης και όχι μόνο σ' αυτές. Δε θα πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι ο «νεορατσισμός» αποτελεί αμυντική αντίδραση απέναντι στην οικουμενικότητα των ανταλλαγών και στη διαρκή μετακίνηση των πληθυσμών. Αντίθετα επιχειρεί να διαμορφώσει το σύγχρονο λόγο

2. I. Βαλλερστάιν, *Ιστορικός καπιταλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987· «Η κρίση της κοσμοοικονομίας και οι προοπτικές των σοσιαλιστικών κινήματων», στο συλλογικό τόμο *Η επικαιρότητα του μαρξισμού*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 15-29.

που εξηγεί τις σχέσεις εξουσίας, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, ως φυσιολογικές στο μέτρο που ανάγονται στη διαφορετικότητα η οποία πρέπει να διαφυλαχθεί στα όρια ενός σαφώς ιεραρχημένου πλουραλισμού. Παλαιότερα ο ρατσισμός ήταν στοιχείο οργάνωσης της εθνικής κυριαρχίας με την προβολή έντονων διαφοροποιητικών στοιχείων που στηρίζονταν στα βιολογικά χαρακτηριστικά αλλά και στις κουλτούρες (βλ. κοινό ευρωπαϊκό αντισημιτισμό). Σήμερα ο «νεορατσισμός» παρακάμπτει τις βιολογικές ή κληρονομικές θεωρίες και δημιουργεί το οικουμενικό του δόγμα στη βάση της κατηγοριοποίησης των πολιτισμών.

Ο I. Wallerstein θεμελιώνει την παρέμβασή του στην αναγωγή της οικουμενικότητας όπως και της μερικότητας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας που στηρίζεται στη συσσώρευση του κεφαλαίου. Η οικουμενικότητα και ο ουμανισμός της «καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας» (World Economy) μπορεί, εκ πρώτης όψεως, να αντιφάσκουν με το ρατσισμό-σεξισμό, αλλά ο συγγραφέας πιστεύει ότι «οι αντιφάσεις συνιστούν τη δυναμική των ιστορικών συστημάτων και τα ουσιώδη χαρακτηριστικά τους» (σ. 48). Το κύριο όμως είναι ότι θα πρέπει να επιτυγχάνεται «η μεγιστοποίηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου» σε παγκόσμια κλίμακα. Γι' αυτόν το σκοπό έχουμε το συνδυασμό της νομιμοποίησης του συστήματος διαμέσου της αξιοκρατίας και του «οικουμενισμού» για τα στελέχη και τα μεσαία στρώματα, και της οργάνωσης της εργατικής δύναμης διαμέσου του ρατσισμού-σεξισμού.

Μπορεί ο Wallerstein να ανάγει το ρατσισμό στο γνωστό σχήμα του, κέντρο-περιφέρεια, και το σεξισμό στη κατανομή των ρόλων στα πλαίσια του δίδυμου εργασία-νοικοκυριό, ενώ ο Balibar να θεωρεί ότι υπάρχει συνάρθρωση εθνικισμού και ρατσισμού και ότι ο τελευταίος στη σύγχρονη μορφή του περιέχει τον οικουμενισμό. Όμως και οι δύο συμφωνούν ότι αφενός υπάρχει άνοδος του ρατσισμού στη σύγχρονη ανθρωπότητα και αφετέρου η οικουμενικότητα και ο ρατσισμός δεν αποτελούν δύο ασύμβατες έννοιες, ούτε κατά συνέπεια δύο αντιθετικά μεταξύ τους φαινόμενα. Στο μέτρο δε που ο ρατσισμός είναι μια κοινωνική πραγματικότητα, είναι άμεσα ενταγμένη στις κοινωνικές σχέσεις των οποίων αποτελεί συστατικό και διαμορφωτικό παράγοντα.

Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στις έννοιες του έθνους, της εθνότητας και του εθνικισμού, όπου γίνεται σαφής η διαφορετική προσέγγιση των δύο συγγραφέων. Για τον Wallerstein η φυλή, κα-

τηγορία γενετική, το έθνος, κατηγορία κοινωνικοπολιτική και η εθνική ομάδα, κατηγορία πολιτισμική, ανταποκρίνονται σε τρία διαφορετικά επίπεδα της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας. Το έθνος δεν είναι τίποτε άλλο παρά απλή έκφραση της πολιτικής υπεροχής, μορφή της κρατικής οργάνωσης του καπιταλισμού, αν και κατ' αυτόν τον τρόπο νομίζουμε ότι είναι δύσκολο να εξηγηθεί η δημιουργία του και οι διαφορετικές μορφές που πήρε στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, τουλάχιστον στην Ευρώπη. Η διαπίστωση ότι τα «σύγχρονα κράτη δημιούργησαν τα έθνη» όπως και η επισήμανση των οικονομικών αιτιών αυτής της διαδικασίας συμπιπτει, σε γενικές γραμμές, με αντίστοιχα συμπεράσματα φιλελεύθερων στοχαστών όπως ο E. Gellner.³ Οι δε μειονότητες ανάγονται «σε μια σύνθετη ιεραρχία στο εσωτερικό της εργασίας» που ερμηνεύει τη «θεμελιώδη αντίφαση του ιστορικού καπιταλισμού μεταξύ της ισότητας στη θεωρία και της ανισότητας στην πράξη». Οι αντιφάσεις που ο ίδιος ο συγγραφέας επισημαίνει δεν ερευνώνται προς χάριν της λειτουργικότητας του σχήματος της «καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας».

Αντίθετα ο E. Balibar, θεωρώντας ότι το έθνος δεν αποτελεί ένα «αστικό πρόταγμα» και ότι δεν μπορούμε να συναγάγουμε τη μορφή του απλώς από τις «καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής», δημιουργεί τους όρους για μια γόνιμη συζήτηση.

Διαφωνώντας με τις ιδεαλιστικές αντιλήψεις περί «αναλλοίωτης ουσίας», περί «εθνικών πεπρωμένων» και περί μοναδικότητας των «εθνικών σχηματισμών», ο γάλλος φιλόσοφος πιστεύει ότι η συγκρότηση των εθνικών κρατών είναι το αποτέλεσμα ιδιαίτερων κοινωνικών συγκρούσεων, «των συγκεκριμένων μορφοποιήσεων της πάλης των τάξεων» και όχι έκφραση μιας «καθαρής οικονομικής λογικής» (σ. 138). Η θέση αυτή επιτρέπει να ερευνήσουμε τις συγκεκριμένες συνθήκες με βάση τις οποίες δημιουργήθηκαν οι σύγχρονοι πολιτικοί σχηματισμοί. Να δούμε δηλαδή την «κρατική αστική τάξη» και τους αστικούς σχηματισμούς που «σε μια διαδικασία χωρίς υποκείμενο» μεταμορφώνονται με αμοιβαιότητα και αποδίδουν την εθνική μορφή στις κοινωνίες των τελευταίων 300 χρόνων. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζονται οι λειτουργίες της «φυλής» και της «γλώσσας» που συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαδικασία δημιουργίας των κρατών-εθνών, σε αντικατάσταση της θρησκείας

3. Βλ. E. Gellner, *Nations et Nationalisme*, εκδ. E. Payot, Παρίσι 1989.

προκειμένου οι εθνικισμοί να μη φαίνονται «πλασματικοί» αλλά «φυσικοί».

Στο εύλογο ερώτημα για την αντιθετικότητα των διαδικασιών υπέρβασης των εθνικών σχηματισμών (π.χ. ΕΟΚ) και της ταυτόχρονης εκδήλωσης εθνικιστικών εκρήξεων, το εννοιολογικό σχήμα του E. Ballibar δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μια σοβαρή έρευνα. Γιατί αν και ο γάλλος διανοητής αποδέχεται καταρχήν τη θέση του συστήματος της «καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας», σπεύδει να διευκρινίσει ότι δεν το αντιλαμβάνεται ως «αυτορρυθμιζόμενο, αδιαφοροποίητο», αλλά ως ένα σύστημα που υπόκεινται στην «απρόβλεπτη διαλεκτική των εσωτερικών του αντιφάσεων» (σ. 138). Κατά συνέπεια στο ερώτημα «για ποιον σήμερα είναι πολύ αργά» να μετασχηματισθεί σε έθνος η απάντηση είναι ανοικτή, ακριβώς γιατί δεν υπάρχει γραμμική, νομοτελειακή εξέλιξη.

Η ανάδειξη των αμφισημιών, των διαφορούμενων στοιχείων στην έννοια των τάξεων και στο ιστορικό τους αντίκρισμα, την πάλη των τάξεων, συνιστά το αντικείμενο της τρίτης και ίσως πιο ενδιαφέρουσας ενότητας του βιβλίου. Πιστεύουμε ότι η φράση του Lacan που χρησιμοποιεί ο Ballibar για τις «αποκαλύψεις των αντιφάσεων που είναι σχελασμένες από διαδοχικές προαναγγεληθείσες βεβαιότητες» (σ. 236), ανταποκρίνεται πλήρως στη λογική αυτού του κεφαλαίου. Ο I. Wallerstein κινούμενος πάντα στα πλαίσια της «καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας» προβαίνει σε μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τις τάξεις και το ρόλο του κράτους. Δέχεται ότι δεν υπάρχει ιδεότυπος για τις τάξεις και, κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε ιδιαίτερα στοιχεία των τάξεων αλλά να μιλήσουμε για τη διαδικασία σχηματισμού τους.

Ο συγγραφέας αποδέχεται τη βασική μαρξιστική θέση για την ταξική πόλωση την οποία διαπιστώνει αφενός στη διαδικασία προλεταριοποίησης, που δε θεωρεί αποδοτική μακροπρόθεσμα για την αστική τάξη, και αφετέρου στη διαδικασία επιδίωξης αύξησης του κέρδους διαμέσου της προσόδου, από την τάξη των καπιταλιστών. «Η πρόσοδος είναι ένας μηχανισμός για ν' αυξάνεται το ποσοστό κέρδους περισσότερο απ' όσο θα επιτυγχανόταν στο πλαίσιο μιας πραγματικά ανταγωνιστικής αγοράς» (σ. 226). Με την ανάδειξη των αντιφάσεων της αστικής τάξης και την προβολή του ρόλου που διαδραματίζει το κράτος στην ανακατανομή, σε παγκόσμιο επίπεδο, των κερδών, αμφισβητείται τόσο η περιβόητη «ελευθερία των συναλλαγών» όσο και η υποτιθέμενη απαίτηση για μείω-

ση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Επιπλέον, η αλλαγή των όρων του ανταγωνισμού με την ανάδειξη του «ανθρώπινου κεφαλαίου» δηλαδή της γνώσης και της αξιοκρατίας, δηλαδή των μηχανισμών επιλογής, αυξάνει αποφασιστικά τη λειτουργία του κράτους και καθιστά πιο ασταθές το παγκόσμιο σύστημα στο βαθμό που αυτά τα στοιχεία, σύμφωνα με το συγγραφέα, νομιμοποιούνται πιο δύσκολα στη συνείδηση των λαών.

«Κάθε τι που υπάρχει αξίζει να φθαρεί», έλεγε ο Γκαίτε στον *Φάουστ* και ο E. Ballibar πιστεύει ότι απ' αυτόν τον κανόνα δε θα μπορούσε να εξαιρεθεί ο μαρξισμός. Προχωρώντας σε μια αναλυτική έρευνα των στοιχείων που θεμελιώνουν την έννοια των τάξεων στον Μαρξ, ο γάλλος φιλόσοφος πιστεύει ότι δεν μπορούμε να αναγάγουμε το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων στην εργασία και στον καταμερισμό εργασίας. Διότι ναι μεν υπάρχει ο ανταγωνισμός των τάξεων αλλά θα πρέπει «να στοχαστούμε την πάλη των τάξεων ως μια καθοριστική δομή που τέμνει όλες τις κοινωνικές πρακτικές, χωρίς ωστόσο να είναι η μόνη» (σ. 273). Θα πρέπει να αποφύγουμε δηλαδή να ορίσουμε διαπαντός μια ουσία των τάξεων και να περιγράψουμε στη συνέχεια τις διαδοχικές, καθορισμένες από ένα ιστορικό τέλος μορφές που παίρνει ο ανταγωνισμός τους. Γιατί αν «από την αρχή του σύγχρονου καπιταλισμού ο χώρος συσσώρευσης της αξίας ήταν πάντοτε ο παγκόσμιος χώρος», αυτό δε συνεπάγεται μια απλοποιημένη εκδοχή της πάλης των τάξεων σε διεθνές επίπεδο, στο μέτρο που δεν υπάρχει ούτε παγκόσμια αστική τάξη ούτε παγκόσμια εργατική τάξη. Οι στρατηγικές κυριαρχίας των αστικών τάξεων είναι εθνικές στρατηγικές άμεσα συνδεδεμένες με τα επιμέρους κράτη. Γιατί ιστορικά διαπιστώνουμε «κρατικές αστικές τάξεις», δηλαδή τάξεις που συστήνονται μόνο στο βαθμό που κυριαρχούν στον κρατικό μηχανισμό. Το ίδιο ισχύει και για την εργατική τάξη, που βρίσκεται «μέσα στο κράτος», αφού δίχως την καθοριστική του παρέμβαση «η εργατική δύναμη δε θα ήταν ποτέ εμπόρευμα». Το εθνικό, εθνικιστικό κράτος ανήγαγε όλες τις κοινωνικές πρακτικές στο επίπεδο του ανταγωνισμού των κρατών-εθνών. Είναι δηλαδή με συστημικούς όρους η κύρια μορφή «περιστολής συνθετότητας». Η ταξική ιδεολογία στη σύγκρουσή της με τον εθνικισμό λειτούργησε με τον ίδιο τρόπο σε αντίθετη φορά, αφού υπέταξε όλες τις επιμέρους κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές στο ταξικό κριτήριο. Θα πρέπει λοιπόν να ερευνήσουμε τους όρους, να μελετήσουμε τα στοιχεία, να επισημά-

νομε τις συνθήκες με βάση τις οποίες αρθρώνεται η κοινωνική αντιπαράθεση, εκφράζεται η ταξική πάλη στις σύγχρονες κοινωνίες. Γιατί η «εξαφάνιση των τάξεων» είναι πραγματικότητα και ταυτόχρονα «αυταπάτη». Πραγματικότητα «γιατί η ουσιαστική οικουμενικότητα του ανταγωνισμού διαλύει το μύθο μιας οικουμενικής τάξης καταστρέφοντας τις τοπικές θεσμικές μορφές, τις εθνικές αστικές και εργατικές τάξεις». Αυταπάτη γιατί η σημερινή κρίση είναι κρίση των συγκεκριμένων μορφών έκφρασης του ανταγωνισμού. «Αλλά δεν έχουμε να κάνουμε με την ίδια την εξαφάνιση του ανταγωνισμού» (σ. 271).

Υπάρχει μετατόπιση της κοινωνικής σύγκρουσης; Αυτό το ερώτημα είναι και ο τίτλος της τέταρτης και τελευταίας ενότητας. Η μελέτη των κοινωνικών συγκρούσεων στα κράτη της Αφρικής επιτρέπει στον I. Wallerstein να διατυπώσει τις θέσεις του για τις έννοιες «φυλή» και «ομάδωση κύρους» (status-groupe) σε σύγκριση και αντιπαράθεση με τις αντιλήψεις του Max Weber για τις τάξεις. Υποστηρίζει ότι οι διάφορες «ομαδώσεις κύρους» δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να οργανώνουν τους ανθρώπους σε ομάδες προκειμένου να συμμετέχουν πιο αποτελεσματικά στον κοινωνικό ανταγωνισμό. Έτσι η φυλή είναι μια επιμέρους κατηγοροποίηση, μια διεθνής «ομάδωση κύρους» που αντικατέστησε τη θρησκεία στην ιεραρχική βαθμίδα στο παγκόσμιο κοινωνικό σύστημα. «Ο ρατσισμός λοιπόν είναι απλά και μόνο η πράξη διατήρησης της υπάρχουσας διεθνούς κοινωνικής δομής» (σ. 306). Η χρησιμοποίηση της θέσης «τάξη δι' εαυτήν» και «τάξη καθ' εαυτή» επιτρέπει στο συγγραφέα αντιπαρατασόμενος στον Weber να υποστηρίζει ότι κοινωνική συνείδηση διαμορφώνεται μόνο όταν μια κοινωνική σύγκρουση λαμβάνει οξείες μορφές, οπότε οι επιμέρους διαχωρισμοί σε «ομαδώσεις κύρους» και «τάξεις» υποχωρούν.

Οι αναλύσεις αυτές, που γίνονται πάντα στο πλαίσιο της «καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας», καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η συνείδηση της ομάδας τελικά μπορεί να υπερισχύει της «ταξικής συνείδησης» στη δεδομένη ιστορική στιγμή των κοινωνικών αντιπαράθεσεων. Σ' αυτή την ενότητα ο E. Balibar προβαίνει σε μια συστηματική ιστορική αναδρομή που προσφέρει πολύτιμα στοιχεία προκειμένου να κατανοήσουμε την αναγωγή των ταξικών σε φυσικές ανισότητες. Εκείνο όμως που αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη προσφορά του στο κεφάλαιο αυτό είναι η επισήμανση των ρατσιστικών στοιχείων στο σύνολο των σύγχρονων κοινωνικών πρακτι-

κών και ιδιαίτερα η προβολή του «αυτοεκρατισμού της εργατικής τάξης» διαμέσου ενός ιδιόμορφου εργατισμού πολλών πολιτικών και κοινωνικών οργανώσεών της. Αν λοιπόν «ο ρατσισμός είναι αγκυρωμένος μέσα σε υλικές δομές μακράς διάρκειας» (σ. 330), η έρευνα των σημερινών του εκδηλώσεων στις κοινωνίες, ιδιαίτερα της Δύσης, μας αποκαλύπτει με ανησυχητική ενάργεια τους λόγους για τους οποίους γίνεται «ένας προσδιοριστικός παράγοντας συνείδησης που σχετικοποιεί τις ταξικές διαβαθμίσεις» (σ. 331). Κατά συνέπεια η αντιμετώπισή του δεν έχει να κάνει με κάποιους «ολιγοφρενείς» αλλά με μια συνολική προσπάθεια για την αλλαγή τρόπου σκέψης των ανθρώπων και για την προβολή των δικαιωμάτων τους.

Η ανάδειξη της πολυπλοκότητας των κοινωνικών φαινομένων του ρατσισμού και του εθνικισμού και η αλληλεξάρτηση των εννοιών της φυλής, των τάξεων και του έθνους αποτελούν κοινές διαπιστώσεις των δύο διανοητών. Όμως η επισήμανση των κοινών σημείων δεν μπορεί ν' αποκρύψει τη διαφορά τους στις μεθόδους προσέγγισης των συγκεκριμένων αντικειμένων. Διαφορά που πιστεύουμε ότι είναι πιο σημαντική από τις μικρές διαφωνίες που προβάλλονται από τους ίδιους στον πρόλογο και στον επίλογο αυτού του βιβλίου. «Η καθοριστική εναλλακτική λύση δεν είναι μεταξύ δομής και ιστορίας όσο τελεολογίας και δομικής ιστορίας» (σ. 269), υποστηρίζει ο E. Balibar επιχειρώντας να παρακάμψει μια θεωρητική διαμάχη που χρόνια τώρα διαιρούσε τους μαρξιστές επιστήμονες και όχι μόνο αυτούς. Δύο στοιχεία σηματοδοτούν τη λογική του γάλλου διανοητή τουλάχιστον σε αυτό το σύγγραμμα και τον διαφοροποιούν από τον I. Wallerstein: η ανάδειξη του συγκρουσιακού και του απρόβλεπτου χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων και η άρνηση της υπαγωγής τους σ' έναν και μοναδικό προσδιοριστικό παράγοντα. Θεωρώντας λοιπόν ότι είναι λάθος να ανάγουμε τα δεδομένα μιας κοινωνικής διαδικασίας σε μια αιτία, τον καταμερισμό εργασίας στη συγκεκριμένη περίπτωση, προκρίνει την ανάλυση εκείνων των στοιχείων που σε κάθε δεδομένη στιγμή ορίζουν την κοινωνική αντιπαλότητα, την κοινωνική σύγκρουση. Γιατί αν διαπιστώνεται πάλη των τάξεων, πρέπει σε κάθε ιστορική φάση να προσδιορίζουμε το περίγραμμά της και τις μορφές με τις οποίες εκφράζεται. Δεν μπορούμε π.χ. να κρίνουμε ως δευτερεύουσα και δευτερογενή την αντιπαλότητα που προκαλούν τα ρατσιστικά και εθνικιστικά στοιχεία, ούτε βέβαια να υιο-

θετήσουμε συνωμοσιολογικούς παράγοντες για να εξηγήσουμε κοινωνικές διαδικασίες. Η επισήμανση τόσο της ιδεολογικής συνιστώσας όσο και της ιστορικότητας των κοινωνικών φαινομένων προσανατολίζει πιο σωστά τις μελέτες στα συγκεκριμένα θέματα. Η απόρριψη της ιδεολογίας της γραμμικής προοδευτικής εξέλιξης της ανθρωπότητας, που επηρέασε τόσο το φιλελευθερισμό όσο και το μαρξισμό, αναδεικνύει τον απρόβλεπτο αλλά και τον ασυμφιλίωτα συγκρουσιακό χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών. Κατά συνέπεια δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η θέση του I. Wallerstein για το παράλληλο και συμπληρωματικό των κοινωνικών και οικονομικών διαδικασιών στα πλαίσια του συστήματος της «καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας». Ο γάλλος φιλόσοφος συμφωνεί στη διαπίστωση της οικουμενικότητας των οικονομικών διαδικασιών, αμφισβητεί όμως την υπαγωγή του συνόλου των κοινωνικών πρακτικών σε αυτήν τη διαδικασία. Η κριτική που ασκεί ο Balibar σε δεδομένες μαρξιστικές θέσεις δημιουργεί προβληματισμούς οι οποίοι δε βρίσκουν απάντηση στα πλαίσια αυτών των κειμένων. Εντελώς σχηματικά θα μπορούσαμε, μαζί ίσως με το συγγραφέα, να θέσουμε το ερώτημα: Μήπως η αντικατάσταση της πάλης των τάξεων από κοινωνικές αντιπαραθέσεις, προϊόν αστάθμητων στοιχείων και συγκυριακών παραγόντων, φέρνει στην επιστημονική επικαιρότητα τον Hobbes κυρίως παρά τον Μαρξ;

Για τον I. Wallerstein θα θέλαμε να επιστημόνουμε ότι η υπαγωγή του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων σε μία και μοναδική αιτία αδικεί τις οξυδερκείς παρατηρήσεις που κάνει τόσο για τις αντιφάσεις στο εσωτερικό των τάξεων όσο και για το ρόλο του κράτους στις σύγχρονες συνθήκες. Η αναγωγή του «ντετερμινισμού» και της «ελεύθερης βούλησης» (Libre Arbitre) στη σταθεροποιητική και στην ανατρεπτική αντίστοιχα φάση ενός συστήματος δεν τον οδηγεί σε υιοθέτηση εξελικτικών απόψεων που ο ίδιος αρνείται; Βέβαια εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ότι στον τόμο αυτόν υπάρχουν κείμενα του I. Wallerstein που εγγράφησαν ως αυτόνομες παρεμβάσεις σε διάφορες επιστημονικές επιθεωρήσεις με αποτέλεσμα να διαπιστώνονται επαναλήψεις των βασικών εννοιολογικών κατηγοριών του.

Η αξία του βιβλίου αυτού είναι διπλή, στο βαθμό που επιχειρείται μια σφαιρική θεωρητική προσέγγιση τριών «διφορούμενων ταυτοτήτων» και στο μέτρο που τα εξεταζόμενα φαινόμενα αναφέρονται σε διαφορετικά εκ πρώτης όψεως εμπειρικά δεδομένα, είτε

αυτά είναι ο ρατσισμός των δυτικών χωρών, είτε ο εθνικισμός που παρατηρείται σε αρκετές περιοχές του κόσμου, πρόσφατα δε στη νότια και ανατολική πλευρά της Ευρώπης. Επιδίωξη είναι η ανάδειξη των θεμάτων προς συζήτηση και η αξιοποίηση των ερευνημάτων για περαιτέρω έρευνα, παρά η προβολή ολοκληρωμένων απαντήσεων.

Ως προς τη μετάφραση, τα κείμενα διαβάζονται με ευκολία και το αποτέλεσμα είναι θετικό, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια να αποδοθούν στα ελληνικά μελέτες όπως αυτές του E. Balibar που ήδη στην αρχική τους γλώσσα, στα γαλλικά, είναι δυσνόητες. Βέβαια μερικά θέματα ορολογίας ίσως δημιουργούν ερωτηματικά, όπως η απόδοση του «status groupe» σε «ομάδωση κύρους». Αυτές είναι όμως επιλογές θεμιτές, που ενέχουν πάντα το στοιχείο της αυθαιρεσίας και δεν αφορούν το συνολικά ικανοποιητικό επίπεδο της μετάφρασης.

Θ. Δ. ΓΚΟΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΗΝ ΑΦΡΙΚΗ
*Η 11η και 12η Σύνοδος της Αφρικανικής Επιτροπής
Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών
και ο ρόλος των ΜΚΟ*

«In Africa, the year 1991 proved momentous. Several despotic governments lost power, others were belatedly forced to concede the principle of democratic accountability, and two major long-running civil wars came to an end. The “winds of change” that had become noticeable in 1990 were blowing more strongly still. However, human rights violations continued in all parts of the continent, in some places reaching unprecedented levels».

«Human Rights Watch», *World Report 1992*, σ. 33

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το έργο που επιτελείται από την Αφρικανική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών για την αντιμετώπιση των οξυμένων προβλημάτων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και για την προαγωγή των δικαιωμάτων αυτών στη «μαύρη ήπειρο», έχει δικαιολογημένα αποσπάσει το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας.¹ Το ενδιαφέρον αυτό επικεντρώνεται ειδικότε-

1. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για την Αφρικανική Επιτροπή, βλ. U.O. Umozurike, «The African Commission on Human and Peoples' Rights», *RevAf-Comm HRP*, 1, 1991, 5-15· Claude E. Welch, Jr., «The Organization of African Unity and the Promotion of Human Rights», *The Journal of Modern African Studies*, 29, 1991, σ. 535-555, και Amnesty International, *The Organization of African Unity and Human Rights*, AI Index: IOR 63/01/91, Ιούλιος 1991, σ. 15 κ.ε. Οι Κανόνες Διαδικασίας της Επιτροπής αναδημοσιεύονται σε παράρτημα στο Χρ. Θεοδωρόπουλος (επιμ.), *Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ευρώπη και στην Αφρική - Συγκριτική Ανάλυση*, ΙΜΔΑ, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1992, σ. 177-205, και ο *Αφρικανικός Χάρτης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων*

ρα στις τακτικές συνόδους της Επιτροπής, οι οποίες γίνονται δύο φορές το χρόνο και είναι δημόσιες κατά ένα μεγάλο μέρος με συμμετοχή παρατηρητών από πολλά μέρη του κόσμου. Από τις συνόδους αυτές, οι δύο τελευταίες, δηλαδή η 11η Τακτική Σύνοδος (Τύνιδα, 2-9 Μαρτίου 1992) και η 12η Τακτική Σύνοδος (Μπαντζούλ, Γκάμπια, 12-21 Οκτωβρίου 1992), παρουσίασαν αυξημένο ενδιαφέρον, επειδή έγιναν σε μια κρίσιμη και μεταβατική περίοδο που περιλαμβάνει όχι μόνο μεγάλες ελπίδες αλλά και μεγάλα ερωτηματικά για την κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αφρική: Από τη μια μεριά το ξήλωμα του συστήματος *apartheid* στη Νότιο Αφρική² και η ανάπτυξη της δημοκρατίας και του πολυκομματισμού σε πολλές αφρικανικές χώρες³ αποτελούν χωρίς αμφιβολία σπουδαία βήματα προόδου. Από την άλλη, όμως, η ραγδαία άνοδος του ισλαμικού φονταμενταλισμού σε ορισμένες χώρες,⁴ η εκτεταμένη πρακτική σε ορισμένες άλλες των βασανιστηρίων, των εξαναγκάσεων και των παράνομων φυλακίσεων⁵ και η αυξανόμενη πε-

των Λαών, στο ίδιο, σ. 161-176. Το ενδιαφέρον συγκεντρώνει και η πρακτική της Επιτροπής η σχετική με την ανάπτυξη της έννοιας των «δικαιωμάτων των λαών», βλ. Wolfgang Benedek, «Reflections on the Concept of People's Rights in the African Charter», *Bulletin of Human Rights, UN*, Νέα Υόρκη 1992.

2. Βλ. αντί πολλών, το μηνιαίο *Focus on South Africa (RSA)* για τις πιο πρόσφατες εξελίξεις. Για μια γενικότερη θεώρηση του ζητήματος, βλ. Χρ. Θεοδωρόπουλος - Γρ. Τσάλτας (επιμ.), *Απαρχάνιτ - Διεθνείς Εξελίξεις - Ελλάδα*, Βιβλιοθήκη Ι.ΔΙ.Σ., Νο 2, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1991.

3. Βλ. ενδεικτικά το «Dossier on Human Rights, Democracy and Development», στο *The Courier (ACP-EC)*, 128, 1991, σ. 48-84, το «Dossier: Les enjeux de la démocratie en Afrique», στο *Aujourd'hui l'Afrique (France)*, 42, Σεπτ. 1991, σ. 2-19, και την έκθεση του Klaas van Walraven, στο *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2/1992, σ. 224-229.

4. Βλ. π.χ., Farid Nurrein Daoud, «Le Soudan: Deux Ans et Demi après le Coup d'Etat Islamiste», *Aujourd'hui l'Afrique*, 43/44, Ιανουάριος 1992, σ. 32-33. Στις αρχές Μαρτίου 1992, η κυβέρνηση της Αλγερίας έθεσε εκτός νόμου το Ισλαμικό Μέτωπο Σωτηρίας (Front Islamique du Salut - FIS), La Presse de Tunisie, 5.3.1992.

5. Από τις πολυάριθμες σχετικές μελέτες και αναφορές, βλ. Joanna Oyediran - Paul Hunt, *Evidence of Torture in Africa*, African Centre for Democracy and Human Rights Studies, Occasional Paper No 2, Σεπτ. 1991, και Amnesty International, *Tynisia: Prolonged Incommunicado Detention and torture*. AI Index: MDE 30.04.92, Μάρτιος 1992, σ. 2. Βλ. επίσης και το σχετικό Δελτίο Τύπου της Ελληνικής Επιτροπής της Διεθνούς Αμνηστίας, «Τυνησία: Χιλιάδες άτομα κρατούνται παράνομα. Διαδεδομένα τα βασανιστήρια κατά της Ισλαμικής Αντιπολίτευσης», Αθήνα, 4 Μαρτίου 1992.

ριθωριοποίηση της Αφρικής ως συνόλου στη διεθνή οικονομία,⁶ αποτελούν φαινόμενα άκρως ανησυχητικά για τη διατήρηση και των πλέον στοιχειωδών ακόμη δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Αυξημένο ενδιαφέρον παρουσίασαν και τα δύο εργαστήρια για τη συμμετοχή των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής που προηγήθηκαν των δύο παραπάνω τακτικών συνόδων με πρωτοβουλία της Διεθνούς Επιτροπής Νομικών (International Commission of Jurists - ICJ). Πρόκειται συγκεκριμένα για το 2ο και το 3ο Εργαστήριο για τη Συμμετοχή των ΜΚΟ στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής (Γύνιδα, 29 Φεβρουαρίου - 1 Μαρτίου 1992, και Μπαντζούλ, 9-11 Οκτωβρίου 1992, αντίστοιχα) που αποτελούν ένα ad hoc forum διαβουλεύσεων της μη κυβερνητικής κοινότητας —αφρικανικής και μη— για την αποτελεσματικότερη παρέμβασή της στο χώρο της προστασίας και προαγωγής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αφρική.

2. Η ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ Η ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Σε σχέση με το 1ο Εργαστήριο που έγινε στην Μπαντζούλ στις 5-7 Οκτωβρίου 1991,⁷ το 2ο Εργαστήριο για τη Συμμετοχή των ΜΚΟ στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής προσέελκυσε αυξημένο αριθμό ΜΚΟ ανθρωπίνων δικαιωμάτων (περίπου 30 αφρικανικών και 20 άλλων ΜΚΟ, από τις οποίες οι περισσότερες έχουν καθεστώς παρατηρητή στην Αφρικανική Επιτροπή⁸). Ο σκοπός του Εργαστηρίου ήταν τριπλός: να συμβάλλει στην ανάπτυξη ηπειρωτικών και εθνικών στρατηγικών από τις ΜΚΟ για την εφαρμογή του Αφρικανικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών, να προάγει το διάλογο μεταξύ των ΜΚΟ και της Αφρικανι-

6. Ενώ η βοήθεια προς την Αφρική μειώνεται, το εξωτερικό χρέος της Ηπείρου αυξάνεται με αποτέλεσμα αφρικανικές χώρες να πληρώνουν μέχρι 150% και πλέον των εξαγωγικών τους εισπράξεων για την εξυπηρέτηση του χρέους τους. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Χρ. Θεοδωρόπουλος, «Η συνεργασία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας με τις αναπτυσσόμενες χώρες στα πλαίσια της τέταρτης σύμβασης της Λομέ», *Διεθνές Δίκαιο και Διεθνής Πολιτική*, τχ. 21, 1992, σ. 160 κ.ε.

7. Βλ. σχετικά *Conclusions and Recommendations of the 1st Workshop* (ICJ, mimeo).

8. Για τον κατάλογο των παρατηρητών αυτών, βλ. παραπάνω, σημ. 1, Παράρτημα IV, σ. 215-217.

κής Επιτροπής και, τέλος, να επιτρέψει στις ενδιαφερόμενες ΜΚΟ να πάρουν συντονισμένα ενεργό μέρος στις εργασίες της τακτικής συνόδου της Επιτροπής.

Το πρώτο μέρος των εργασιών του Εργαστηρίου αφιερώθηκε στη συζήτηση των δύο θεμάτων της ημερήσιας διάταξης της 11ης Συνόδου της Επιτροπής που αναφέρονται στις ουσιαστικές διατάξεις του Αφρικανικού Χάρτη: το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι⁹ και το δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας¹⁰ με ειδική αναφορά στο θεσμό της νομικής συνδρομής (legal aid). Το δεύτερο μέρος εξέτασε τους τρόπους με τους οποίους οι ΜΚΟ μπορούν να υποβάλλουν προσφυγές στην Επιτροπή με βάση το άρθρο 55 του Αφρικανικού Χάρτη,¹¹ τη δυνατότητα υποβολής από τις ΜΚΟ «εναλλακτικών εκθέσεων» στις επίσημες εκθέσεις των Αφρικανικών Κρατών που υποβάλλονται για εξέταση στην Επιτροπή¹² και, τέλος, έκανε έναν κριτικό απολογισμό της δράσης της Επιτροπής αλλά και των ΜΚΟ κατά τους προηγούμενους έξι μήνες.¹³ Οι εκπρόσωποι των συμμετεχουσών ΜΚΟ αποφάσισαν να υποβάλλουν τα συμπεράσματα και τις συστάσεις τους στην 11η Σύνοδο της Αφρικανικής Επιτροπής και στο Γενικό Γραμματέα του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας (ΟΑΕ).¹⁴

Το 3ο Εργαστήριο για τη Συμμετοχή των ΜΚΟ στο έργο της Αφρικανικής Επιτροπής με τη συμμετοχή 36 Αφρικανικών και 19 άλλων ΜΚΟ εξέτασε, στο πλαίσιο της αναφοράς του στις ουσιαστικές διατάξεις του Αφρικανικού Χάρτη, το Δικαίωμα στην Ανάπτυξη και τα Δικαιώματα των Γυναικών.¹⁵

9. Άρθρα 10 και 11 του Αφρικανικού Χάρτη.

10. Άρθρο 7 του Αφρικανικού Χάρτη.

11. Βλ. το σχετικό εγχειρίδιο με τίτλο *How to Address a Communication to the African Commission on Human and Peoples' Rights*, ICJ, Ιανουάριος 1992.

12. Η εξέταση της δυνατότητας αυτής έγινε αναγκαία γιατί στις ΜΚΟ δεν επιτρέπεται αζόμη να απευθύνουν άμεσα ερωτήσεις στους κυβερνητικούς αντιπροσώπους που παρουσιάζουν ενώπιον της Επιτροπής τις επίσημες εκθέσεις των κρατών τους.

13. Βλ. εκτενέστερα *General Report of the Workshop*, Tunis, 1 Μαρτίου 1992.

14. Μερικές από τις συστάσεις αυτές αφορούν στην εκλογή γυναικών στην Αφρικανική Επιτροπή, στην ενίσχυση της ανεξαρτησίας της Επιτροπής και την καλύτερη λειτουργία της Γραμματείας της και στην παροχή της δυνατότητας στις ΜΚΟ να βοηθούν την Επιτροπή στην εξέταση των περιοδικών εκθέσεων των κρατών-μελών. Βλ. *General Report of the Workshop*, ό.π.

15. Συνοπτική παρουσίαση των εργασιών, βλ. στο *Newsletter* (The African Society of International and Comparative Law), 9/1992, σ. 3.

Σχετικά με το Δικαίωμα στην Ανάπτυξη, το Εργαστήριο πρότεινε στην Επιτροπή να υιοθετήσει επειγόντως σχετική απόφαση που να παίρνει υπόψη της την αλληλεξάρτηση του δικαιώματος αυτού με τις οικουμενικές αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθώς και τα εμπόδια στην υλοποίησή του, όπως το βάρος του χρέους, το κοινωνικό κόστος των προγραμμάτων δομικής αναδιάρθρωσης και ορισμένων μονόπλευρων αναπτυξιακών πολιτικών, τη διαφθορά κυβερνητικών παραγόντων και τη μη αναγκασιότητα ορισμένων αμυντικών δαπανών.

Σχετικά με τα Δικαιώματα των Γυναικών, το εργαστήριο σημείωσε ότι η συνεχιζόμενη περιθωριοποίηση της Αφρικανίδας παραβιάζει την αρχή της ισότητας και ότι η έμφαση που δίνει ο Αφρικανικός Χάρτης στις πολιτισμικές αξίες¹⁶ θα πρέπει να ερμηνεύεται προς όφελος των οικουμενικών αξιών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Οι προτάσεις του Εργαστηρίου που αφορούν διαδικαστικά ζητήματα αναφέρονται σε δύο κυρίως θέματα: Πρώτον, στην ανάγκη να συντομευθούν οι διαδικασίες ενώπιον της Επιτροπής, να περιορισθεί η μυστικότητα των διαδικασιών αυτών και να υπάρξει μεγαλύτερη πρόσβαση στο έργο της Επιτροπής. Δεύτερον, στην ανάγκη να δημοσιοποιήσει η Επιτροπή κανόνες σχετικά με την εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων και τις εκτιμήσεις της σχετικά με το παραδεκτό των προσφυγών που δε θα βάζουν σε κίνδυνο την προστασία της ταυτότητας του θύματος.¹⁷

3. ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Από την ίδρυσή της το 1987, η Αφρικανική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προβλήματα εμπέδωσης και ανάπτυξης αλλά και αποδοχής των διαδικασιών της.¹⁸ Χαρακτηριστικά εν προκειμένω είναι τα σχετικά σχόλια της 4ης ετήσιας έκθεσης πεπραγμένων¹⁹ του τε-

16. Βλ. άρθρα 18 και 29 του Χάρτη.

17. Για ολόκληρο το κείμενο της Αναφοράς του Εργαστηρίου, βλ. *AJCL*, 4, 1992.

18. Βλ. U.O. Umzurike, *ό.π.*, σ. 14. Βλ. επίσης W. Benedek, «The 9th Session of the ACHPR», *Human Rights Law Journal*, 12/1991, σ. 216 κ.ε.

19. *4th Annual Activity Report of the ACHPR 1990-1991 of 25 March 1991* (co-

λικού ανακοινωθέντος της 10ης Τακτικής Συνόδου,²⁰ καθώς επίσης και αυτής ακόμη της 11ης Τακτικής Συνόδου της Επιτροπής.²¹

Παρά την ύπαρξη των παραπάνω προβλημάτων, η Επιτροπή μπόρεσε να κάνει κάποια αξιοσημείωτη πρόοδο κατά την 11η Τακτική Σύνοδό της στην Τύνιδα, ιδιαίτερα στα παρακάτω δύο θέματα της ημερήσιας διάταξης, τα οποία συγκέντρωσαν, όπως άλλωστε αναμενόταν, το ζωηρό ενδιαφέρον των παρατηρητών: εξέταση περιοδικών εκθέσεων των κρατών, και προωθητικές δραστηριότητες.

1. Σύμφωνα με το άρθρο 62 του Αφρικανικού Χάρτη, κάθε κράτος-μέλος έχει την υποχρέωση να υποβάλλει κάθε δύο χρόνια έκθεση για τα νομοθετικά ή άλλα μέτρα που έχει λάβει για την υλοποίηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που ο Χάρτης εγγυάται. Οι πρώτες τέτοιες εκθέσεις εξετάστηκαν από την Επιτροπή κατά την 9η Τακτική Σύνοδό της στο Λάγος, τον Απρίλιο 1991.²² Ο αριθμός των εκθέσεων αυτών όμως παραμένει μέχρι σήμερα ιδιαίτερα ισχνός.²³ Η ημερήσια διάταξη της 11ης τακτικής συνόδου προέβλεπε την εξέταση (ή τη συνέχιση της εξέτασης) των εθνικών εκθέσεων της Αιγύπτου, του Τόγκο, της Τανζανίας και της Νιγηρίας. Από τις σχετικές συζητήσεις που έγιναν, η πληρέστερη ήταν

vering the 8th and 9th Ordinary Sessions in Banjul —October 1990— and Lagos — March 1991), *RevAfComm HPR*, 1, 1991, σ. 51-61.

20. *Final Communiqué of the Tenth Ordinary Session of the ACHPR*, Banjul, 8-15 Οκτωβρίου 1991, ACHPR/X (COM/FIN). Το οικονομικό παραμένει «πηγή μεγάλης ανησυχίας για την Επιτροπή», στο ίδιο.

21. *Final Communiqué of the 11th Ordinary Session of the ACHPR* (Tunis, 9 Μαρτίου 1992) ACHPR/COMM/FIN/(XI) Rev. 1. Βλ. επίσης σχετικά σχόλια των M. Nowak και Klaas van Walraven, στο *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2/1992, σ. 222-224.

22. Πρόκειται ειδικότερα για τις εκθέσεις της Λιβύης, της Τυνησίας, της Νιγηρίας, της Τανζανίας και της Ρουάντα. Για μια ενδιαφέρουσα εκτίμηση της σχετικής πρακτικής της Επιτροπής μέχρι τον Οκτώβριο 1991, βλ. Felice D. Gaer, «First Fruits: Reporting by States under the African Charter on Human and Peoples' Rights», *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 1/1992, σ. 29-42.

23. Η επιτροπή απευθύνει με κάθε ευκαιρία εκκλήσεις προς κράτη-μέλη που δεν έχουν υποβάλει εκθέσεις να το πράξουν όσο το δυνατό συντομότερα. Το Συμβούλιο Υπουργών του ΟΑΕ τον Ιούνιο 1992 κάλεσε τα κράτη αυτά «να τιμήσουν, μέσα στην προβλεπόμενη προθεσμία, τις υποχρεώσεις τους υποβολής εκθέσεων του άρθρου 62 του Αφρικανικού Χάρτη», βλ. OAU Doc. CM/Res. 1420 (LVI), παράρτ. 2.

εκείνη πάνω στην έκθεση της Αιγύπτου,²⁴ η οποία κατέδειξε και την ανάγκη άμεσης επίλυσης μιας σειράς διαδικαστικών προβλημάτων (π.χ. πληρότητα και του ερωτηματολογίου και των απαντήσεων) καθώς επίσης και το αληθινό χάσμα απόψεων ανάμεσα στις κυβερνητικές θέσεις και σε εκείνες της μη κυβερνητικής κοινότητας.

Ειδικότερα, παρουσιάζοντας και προφορικά ενώπιον της Επιτροπής σε δημόσια συνεδρία την επίσημη έκθεση της χώρας του, ο εκπρόσωπος της αιγυπτιακής κυβέρνησης επανέλαβε ότι όλες οι βασικές αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών εφαρμόζονται στην Αίγυπτο. Με το ίδιο πνεύμα απάντησε και στις διακριτικές ερωτήσεις των μελών της Επιτροπής. Από την άλλη πλευρά, όμως, η Αιγυπτιακή Οργάνωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (Egyptian Organization for Human Rights - EOHHR) διένειμε έγγραφο στο οποίο με έμφαση δηλώνεται ότι «κάθε σημείο» της επίσημης αιγυπτιακής έκθεσης χρειάζεται λεπτομερή απάντηση.²⁵ Η οργάνωση αυτή διένειμε υλικό σχετικά και με άλλες σοβαρές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αίγυπτο, καθώς και τους περιορισμούς που ειδικότερα υφίστανται στη δράση τους εκεί οι ΜΚΟ.²⁶

2. Σε αντίθεση με την Ευρωπαϊκή και τη Διαμερικανική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όπου το «προστατευτικό» στοιχείο των δραστηριοτήτων είναι κυρίαρχο, η Αφρικανική Επιτροπή έχει ευρείες «προωθητικές» αρμοδιότητες που κατά πολύ ξεπερνούν εκείνες της Ευρωπαϊκής και της Αμερικανικής.²⁷ Οι προωθητικές

24. *The First Report of Egypt Presented to the ACHPR Held at Nigeria during 28.2.1991 to 13.3.1991*, Arab Republic of Egypt, Ministry of Justice, 1990 (mimeo).

25. Επιστολή του εκπροσώπου της EOHHR στον πρόεδρο της Επιτροπής με ημερομηνία 29.2.1992. Στο έγγραφο αυτό αναφέρεται ειδικότερα ότι τα βασανιστήρια στην Αίγυπτο «έχουν γίνει ρουτίνα και υποβάλλονται σ' αυτά μεγάλο ποσοστό κρατουμένων και αντιρροσιών συνείδησης», ότι ο έλεγχος των γενικών εκλογών παραμένει ακόμη στα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας, κάνοντας έτσι αμφίβολη τη δυνατότητα διεξαγωγής ελεύθερων και τίμων εκλογών και ότι οι έκτακτοι νόμοι σε ισχύ από τον Οκτώβριο 1981 εξαλείφουν στην πράξη τις ελευθερίες του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, την ελευθερία της έκφρασης και του δικαιώματος να ιδρύει κάποιος πολιτικά κόμματα και ενώσεις.

26. Βλ. π.χ. την έκθεση *Restricting the Human Rights Movement in Egypt - Legal Restrictions on Independent Non-Governmental Organizations*, Lawyers' Committee for Human Rights - EOHHR, 16 Δεκεμβρίου 1991, σ. 1.

27. Βλ. σχετικά το άρθρο 45 παράγρ. 1 του Αφρικανικού Χάρτη. Σχετικά με τις προστατευτικές αρμοδιότητες της Αφρικανικής Επιτροπής, πέντε νέες προ-

αυτές δραστηριότητες της Αφρικανικής Επιτροπής έχουν παρουσιάσει συνεχή αυξητική τάση. Η οργανωτική πλευρά του γεγονότος αυτού, όπως ήταν φυσικό, απασχόλησε ιδιαίτερα την Επιτροπή, η οποία, στο τέλος των σχετικών διαβουλεύσεων, υιοθέτησε και ένα φιλόδοξο πρόγραμμα δραστηριοτήτων για το άμεσο μέλλον. Ενδιαφέροντα σημεία του προγράμματος αυτού είναι και τα παρακάτω:

— Η δημιουργία ενός *Κέντρου Πληροφόρησης και Στοιχειοθέτησης* που θα λειτουργεί στο πλαίσιο της Γραμματείας της Επιτροπής. Η Επιτροπή αποφάσισε επίσης ότι η εξωτερική βοήθεια την οποία θα ζητήσει —και από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα— θα είναι ευπρόσδεκτη εάν είναι σύμφωνη με τα σχέδιά της για το υπό ίδρυση Κέντρο.

— Η θεωρητική και σε βάθος έρευνα και επεξεργασία τέτοιων εννοιών όπως το δικαίωμα στην ανάπτυξη και το δικαίωμα σ' ένα ικανοποιητικό περιβάλλον, οι επιπτώσεις των «προγραμμάτων δομικής προσαρμογής» στα δικαιώματα του ανθρώπου στην Αφρική,²⁸ το ζήτημα της αυτοδιάθεσης των μειονοτήτων στην Αφρική, η επέμβαση εξωαφρικανικών δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις των αφρικανικών κρατών στο όνομα ενός δικαιώματος ανθρωπίνης παρέμβασης, η μεταχείριση των μεταναστών από τις αναπτυσσόμενες χώρες και η «ανθρώπινη διάσταση» της Σύμβασης Λομέ ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τις Χώρες ΑΚΕ.²⁹

Από τις αποφάσεις που η Επιτροπή υιοθέτησε κατά το κλείσιμο των εργασιών της, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφερόμενες στην ελευθερία του συνεταιριζέσθαι και το δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας. Και αυτό γιατί με τις αποφάσεις αυτές η Επιτροπή υπογράμμισε τον ερμηνευτικό ρόλο τον οποίο είναι διατεθειμένη να παίξει ακόμη πιο ενεργητικά στο μέλλον.

σφηγές ελήφθησαν ενώ 22 άλλες εκκρεμούσαν κατά την 11η Σύνοδο, βλ. ACHPR/COMM/FIN(XI) Rev. 1, σ. 5.

28. Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει σοβαρά και την Οικονομική Επιτροπή του ΟΗΕ για την Αφρική, η οποία έχει παρουσιάσει ένα δικό της εναλλακτικό πλαίσιο στα προγράμματα αυτά. Βλ. σχετικά *African Alternative Framework to Structural Adjustment Programmes for Socio-Economic Recovery and Transformation*, UN-UNECA, Addis Ababa, Απρίλιος 1991.

29. Κατά τη διατύπωση ενός Επιτρόπου, ενδεικτική για τη γενικότερη αφρικανική θέση πάνω στο τελευταίο αυτό ζήτημα: «The Lomé Convention speaks of open borders to trade, but the difficulty begins when it comes to men!».

Τα κύρια θέματα που απασχόλησαν την 12η Τακτική Σύνοδο της Επιτροπής ήταν η εξέταση των περιοδικών εκθέσεων των κρατών,³⁰ των προσφυγών,³¹ του δικαιώματος στην ανάπτυξη, των διοικητικών και οικονομικών θεμάτων καθώς και υιοθέτηση ενός προγράμματος προωθητικών δραστηριοτήτων για το άμεσο μέλλον.³²

Κατά τη διάρκεια της Συνόδου αυτής, η Επιτροπή έκανε και νέα βήματα προόδου στην κατεύθυνση της προαγωγής αλλά και της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Αφρική, όπως επίσης και στην παραπέρα ανάπτυξη των σχέσεών της με τις ΜΚΟ. Όπως δικαιολογημένα γράφτηκε, «η Επιτροπή απέκτησε μια περισσότερο εξέχουσα θέση στην παρακολούθηση των επιδόσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα κράτη-μέλη του ΟΑΕ».³³

Η θέση αυτή, όμως, πολύ απέχει ακόμη από τις δικαιολογημένες προσδοκίες όλων για επαρκή προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Αφρική. Οι σχετικές προστατευτικές δυνατότητες της Αφρικανικής Επιτροπής παραμένουν μηδαμινές, αν όχι ανύπαρκτες, στην πράξη. Το ελείπον αίτημα, που τώρα προβάλλεται όλο και πιο έντονα, είναι να τροποποιηθούν από τον ΟΑΕ οι άκρως περιοριστικές σχετικές διατάξεις του Αφρικανικού Χάρτη και, μακροπρόθεσμα, να δημιουργηθεί ένα Αφρικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για να ενισχύσει την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση στο θεσμικό σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Αφρική.³⁴ Ο άνεμος εκδημοκρατισμού που πνέει τώρα στην Αφρική —αλλά και όροι προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που θέτουν οι χώρες του Βορρά για τη συνέ-

30. Εξετάσθηκαν τρεις νέες εκθέσεις: της Σενεγάλης, της Ζιμπάμπουε και της Γκάμπια. Το Πρόαινο Αζωστήριο, η Νιγηρία και το Τόγκο δεν έστειλαν αντιπροσώπους. Αποφασίσθηκε οι εκθέσεις των τριών αυτών χωρών να εξεταστούν στην 13η Σύνοδο ανεξάρτητα από την παρουσία κυβερνητικών αντιπροσώπων.

31. Εξετάσθηκαν 24 παλαιές και 10 νέες προσφυγές.

32. Βλ. εκτενέστερα τη *Final Communiqué of the 12th Session of the ACHPR, Banjul, The Gambia - 21 October 1992*, ACHPR/XII/COM/FIN.

33. Claude E. Welch, Jr., «ACHPR: Analysis of 12th Session», mimeo, σ. 3.

34. Βλ. π.χ., Philip Amoah, «The African Charter of Human and Peoples' Rights - An Effective Weapon for Human Rights?», *African Journal of International and Comparative Law*, 4 (1992), σ. 240. Παρόμοιες προτάσεις έκανε και το συνέδριο της Καμπάλα (ΟΗΕ - Φόρουμ Αφρικανικής Ηγεσίας) το Μάιο 1991. Βλ. τη σχετική αναφορά του Klaas van Walraven, στο *NQHR*, 3/1991, σ. 326-327.

χιση της συνεργασίας³⁵— φαίνεται να δημιουργούν κάποιες τέτοιες προϋποθέσεις.³⁶ Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι κατά την ομιλία του στην τελετή έναρξης των εργασιών της 12ης Συνόδου της Επιτροπής, ο υπουργός Δικαιοσύνης της Γκάμπια ανέφερε ότι η κυβέρνηση του βρίσκεται σε επαφή με άλλες αφρικανικές κυβερνήσεις για να συζητήσει την τροποποίηση των άρθρων του Χάρτη που ο χρόνος έδειξε ότι είναι ανεπαρκή.³⁷ Η πρωτοβουλία αυτή, για την οποία δυστυχώς δεν υπάρχουν ακόμη πολλές λεπτομέρειες, θα αποφέρει θετικά αποτελέσματα αν πράγματι συμπεριλάβει και τις διατάξεις του Χάρτη που έχουν δεχθεί την εντονότερη κριτική κατά τις δημόσιες συνεδρίες της Επιτροπής και αν, βεβαίως, ολοκληρωθεί μέσα σε εύλογο χρόνο και αφού παρθούν υπόψη και οι απόψεις όλων των ενδιαφερομένων φορέων.

4. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ - ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Παρά την πρόοδο που, χωρίς αμφιβολία, έχει μέχρι τώρα επιτευχθεί από την ίδρυση της Επιτροπής και, ιδιαίτερα κατά την 11η και 12η Τακτική Σύνοδό της για την προστασία και την προαγωγή των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Αφρική, βασικά ερωτήματα εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα. Ένα πέπλο μυστικότητας, για παράδειγμα, ακόμη περιβάλλει τη συζήτηση, αλλά και τις συστάσεις της Επιτροπής για τις προσφυγές που λαμβάνει. Το ίδιο ισχύει και για τις ενέργειες του ΟΑΕ που γίνονται —αν γίνονται— σε απάντηση των συστάσεων της Επιτροπής. Ο κατάλογος τέτοιων ερωτημάτων είναι πράγματι μακρύς.

35. Βλ. γενικά, Χρ. Θεοδωρόπουλος, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο πλαίσιο των σχέσεων Ευρώπης-Αφρικής», στο *Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Ευρώπη και στην Αφρική*, ό.π., σμ. 1, σ. 89 κ.ε. Η εφαρμογή της πολιτικής της Κοινότητας για τα δικαιώματα του ανθρώπου, τη δημοκρατία και την ανάπτυξη με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου συνεπάγεται θετικά ή αρνητικά μέτρα στο πλαίσιο της οικονομικής βοήθειας, *Ελεύθερος*, 5.5.1992.

36. Βλ. επίσης το άρθρο 3(g) της Συνθήκης που ιδρύει την Αφρικανική Οικονομική Κοινότητα (1991), σύμφωνα με το οποίο «Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέλη [...] επίσημα διακηρύσσουν την προσηλωσή τους στην [...] αρχή [...] της αναγνώρισης, προαγωγής και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων των λαών σύμφωνα με τις διατάξεις του Αφρικανικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και Δικαιωμάτων των Λαών». Για το κείμενο της Συνθήκης, βλ. 30 *ILM* 1241 (1991), σ. 1245 κ.ε.

37. *Newsletter*, ASICL, No 9/1992, σ. 1.

Υποστηρίζεται ευρέως ότι η εισαγωγή του πολυκομματισμού στις αφρικανικές χώρες θα επιφέρει ριζική μεταμόρφωση του πολιτικού κλίματος και, συνακόλουθα, ριζική βελτίωση του κλίματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η μέχρι τώρα πρακτική του πολυκομματισμού όμως, και ειδικότερα η περίπτωση της Ακτής του Ελεφαντοστού και της Σενεγάλης (από το 1990 και 1988 αντίστοιχα), δείχνει ότι από μόνο του το γεγονός αυτό, παρά τις θετικές πλευρές του, δεν αποτελεί πανάκεια για τα προβλήματα της Αφρικής. Η επανεκλογή του Προέδρου Daniel T. Agap Μοί στην Κέννα (Ιανουάριος 1993) ίσως επιβεβαιώσει με ακόμη δραματικότερο τρόπο τα παραπάνω. Έχει μάλιστα λεχθεί ότι «ακόμη και η γνήσια δημοκρατία δε θα λύσει τα σοβαρά οικονομικά προβλήματα της ηπείρου τα οποία μετατρέπουν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε απλό εμπαιγμό».³⁸

Ο πολυκομματισμός, ο εκδημοκρατισμός και οι εθνικές και περιφερειακές πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης καθώς και η επιλογή των σχετικών μοντέλων ανάπτυξης θα παραμείνουν προφανώς για αρκετό ακόμα χρόνο στα χέρια των κυβερνήσεων, πράγμα που θα συνεχίσει να αποτρέπει αποτελεσματικά την ουσιαστική παρέμβαση της Αφρικανικής Επιτροπής σε ζητήματα που αποτελούν προϋπόθεση για την υλοποίηση όλων των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από τον Αφρικανικό Χάρτη.³⁹ Κάτω από τις συνθήκες αυτές, οι ευθύνες των ΜΚΟ —ιδιαίτερα των αφρικανικών— είναι χωρίς αμφιβολία ιδιαίτερα αυξημένες.⁴⁰ Από τη σκοπιά αυτή, το γεγονός το οποίο ίσως μακροπρόθεσμα αποδειχθεί καταλυτικής σημασίας είναι το ότι η Αφρικανική Επιτροπή κατά την 11η και 12η Σύνοδό της όχι μόνο ζήτησε τη βοήθεια των ΜΚΟ στο έργο της, αλλά αναγνώρισε με επίσημο τρόπο και την ευθύνη των οργάνωσεων αυτών για την ίδια την επιτυχία του αφρικανικού συστήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

38. Klaas van Walraven, στο *NQHR*, 2/1991, σ. 195-196.

39. Σε αφρικανικό επίπεδο, κάποια πρόοδος φαίνεται να σημειώνεται τελευταία με τον προτεινόμενο περιορισμό της αρχής της μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις των κρατών (άρθρ. 3.2 του Χάρτη του ΟΑΕ), η οποία έχει χαρακτηρίσει την πρακτική του ΟΑΕ από την ίδρυσή του. Για ένα σχόλιο, βλ. Klaas van Walraven, «Organization of Africa Unity», *NQHR*, 3/1992, σ. 351-355.

40. Το γεγονός αυτό υπογραμμίστηκε ιδιαίτερα από το διεθνές συνέδριο της Arusha (Τανζανία, Φεβρουάριος 1990). Βλ. African Charter for Popular Participation in Development and Transformation, *IFDA Dossier 79*, Οκτώβριος/Δεκέμβριος 1990, σ. 3 κ.ε.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο

Η ΤΡΙΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ (1974-)
ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ 2000

Οκτώβριος-Νοέμβριος 1994

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Το 1994 συμπληρώνονται 20 χρόνια από την κατάρρευση του αυταρχικού καθεστώτος των συνταγματαρχών και από την εκκίνηση της σύνθετης διαδικασίας της μεταπολίτευσης που, τελικά, οδήγησε στην εγκαθίδρυση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας — του πρώτου πλήρως δημοκρατικού καθεστώτος στη νεοελληνική ιστορία.

Η μετάβαση στη δημοκρατία στην Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία στα μέσα της δεκαετίας του 1970 σηματοδότησε την απαρχή μιας ευρύτερης διαδικασίας. Διαδικασία που εύστοχα χαρακτηρίστηκε ως το «τρίτο ιστορικό κύμα» του εκδημοκρατισμού και που είχε ως αποτέλεσμα να καταστήσει τη δημοκρατία το κυρίαρχο υπόδειγμα πολιτειακής οργάνωσης στο τέλος του εικοστού αιώνα.

Η επικράτηση της δημοκρατίας έναντι εναλλακτικών υποδειγμάτων πολιτειακής οργάνωσης, όπως ο φασισμός και ο κομμουνισμός, σημαίνει ότι, για πολλές κοινωνίες και περιοχές του κόσμου και πάντως για τις χώρες του προηγμένου βιομηχανικού καπιταλισμού, το κεντρικό ζητούμενο της ευρύτερης διαδικασίας του εκδημοκρατισμού δεν είναι απλώς η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας αλλά η μορφή και, πάνω από όλα, η *ποιότητα* της δημοκρατίας. Η έννοια της σημασίας αυτής έγκειται στο γεγονός ότι οδηγεί πέρα από την παγίωση ενός δημοκρατικού καθεστώτος και παραπέμπει

στην επιτακτική ανάγκη για την εμφάθυνση των δημοκρατικών θεσμών, η διεύρυνση του κρίσιμου χώρου δραστηριοτήτων της κοινωνίας των πολιτών, καθώς και την ενίσχυση και περαιτέρω ανάπτυξη του περιεχομένου της έννοιας «πολίτης». Τοποθετημένο στα ευρύτερα αυτά πλαίσια, το αίτημα για την ποιότητα της δημοκρατίας αποτελεί το κυρίαρχο χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών και το βασικό κριτήριο για την αξιολόγηση της συμβολής των πολιτικών τους θεσμών στο κοινωνικό σύνολο.

Το Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης θα διεξαχθεί τον Οκτώβριο-Νοέμβριο 1994. Στόχος του είναι να συμβάλει στη συστηματική διερεύνηση των συνιστωσών της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας μέσα από μία διπλή οπτική γωνία, που εντάσσει την πρόσφατη ελληνική δημοκρατική εμπειρία στα πλαίσια των ευρύτερων διεργασιών για την αναδιάρθρωση και αναοριοθέτηση της δημοκρατίας στον ευρωπαϊκό της περίγυρο και, γενικότερα, στο σύγχρονο κόσμο. Ελπίδα της Εταιρείας είναι ότι οι προτάσεις συμμετοχής στο συνέδριο θα στρέφονται γύρω από τις δύο αυτές παραμέτρους, την ελληνική-διεθνή, με τελικό στόχο την αξιολόγηση της ποιότητας της ελληνικής δημοκρατίας, την ανάλυση των επιτευγμάτων της, τον εντοπισμό των αδυναμιών της και την υπόδειξη τρόπων βελτίωσής της.

Το τελικό πρόγραμμα του συνεδρίου και οι θεματικές του ενότητες θα διαμορφωθούν με βάση τις εκδηλώσεις ενδιαφέροντος που θα υποβληθούν στην οργανωτική επιτροπή. Με στόχο, πάντως, να συμβάλει στη συστηματική κάλυψη του θέματος, η ΕΕΠΕ προτείνει, ενδεικτικά, τους ακόλουθους θεματικούς άξονες:

1. Πολιτική και Δημοκρατία: Κόμματα και Κοινωνικές Δυνάμεις
2. Η Πολιτική Οικονομία της Δημοκρατίας
3. Εξωτερική Πολιτική και Δημοκρατία
4. Πολιτισμικές Διαστάσεις της Δημοκρατίας
5. Κοινωνικές Διαστάσεις της Δημοκρατίας.

Σημειώνεται, τέλος, ότι

α) κατά την επιλογή των εργασιών που τελικά θα παρουσιαστούν στο Συνέδριο, προτεραιότητα θα δοθεί σε προτάσεις-θεματικές με *συγκριτικό* (σύγκριση με άλλες χώρες, σύγκριση με άλλες ιστορικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας) ή/και *διεπιστημονικό* (προτάσεις που υιοθετούν θεωρητικές προσεγγίσεις από τον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών) χαρακτήρα,

β) η Εταιρεία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την υποβολή προτάσεων από νεότερους επιστήμονες και από όλη την επικράτεια, και

γ) βασική αρχή που διέπει κάθε δραστηριότητα της Εταιρείας είναι η προαγωγή του διαλόγου και της πλουραλιστικής προσέγγισης των φαινομένων.

Οι ενδιαφερόμενοι να υποβάλλουν προτάσεις για παρουσίαση, παρακαλούνται να αποστείλουν *μέχρι την 1η Φεβρουαρίου 1994*, στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου, *πέντε* δακτυλογραφημένα αντίτυπα περίληψης, η οποία να μην υπερβαίνει τις 250 λέξεις (μία σελίδα διπλού διαστήματος). Στο πρώτο αντίτυπο πρέπει να αναγράφεται το ονοματεπώνυμο του/της συγγραφέα. Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν από μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*.

Η αλληλογραφία με την οργανωτική επιτροπή πρέπει να αποστέλλεται στην ακόλουθη διεύθυνση:

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου 1994

Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης

Ομήρου 19, 106 72 ΑΘΗΝΑ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δ. Γράβαρης - Ν. Δεμερτζής - Η. Νικολακόπουλος - Καλλιόπη Σπανού

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

- HANS-JÜRGEN PUHLE, καθηγητής Ιστορίας Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης

*Έθνος-Κράτος, Εθνικισμός και Δημοκρατία
στην Ευρώπη του 19ου και του 20ού αιώνα*

Πέμπτη 25 Νοεμβρίου, 7.30 μ.μ.
Ινστιτούτο Γκαίτε, Ομήρου 14-16
Η ομιλία θα γίνει στα αγγλικά.

- ERNESTO LACLAU, καθηγητής Πανεπιστημίου Essex

Προβλήματα θεωρίας της Δημοκρατίας

Παρασκευή 3 Δεκεμβρίου, 6.30 μ.μ.
Αίθουσα ΕΣΗΕΑ, Ακαδημίας 18
Η ομιλία θα γίνει στα αγγλικά.

ΠΑΡΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο. Αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή διασκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο, διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου ή σε μορφή Text (ASCII).

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρείται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος περιοδικού, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές εξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Η αναδημοσίευση εργασιών που έχουν δημοσιευτεί στην παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrantzis, H. Nikolakopoulos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Executive Secretary C. Lyrantzis, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Scientific Board N. Alivisatos, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, Dimitra Madianou, N. Moyzelis, Y. Metaxas, G. Mavrocordatos, A. Macridimitris, Maro Padelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki

Address Themelio Publications, Solonos 84, Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1200 Dr. Subscriptions: Individuals 2400, Foreign 3000, Institutions 5000, Students 2000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms Th. Theodosopoulou, 84, Solonos Str. Athens 106 80, Tel. 36 09 001, Fax 36 12 092

CHRISTOS ROZAKIS

THE PEOPLE'S SELF-DETERMINATION AND THE RECOGNITION OF STATES

The article deals with the development of two traditional concepts of international law and relations, that of the principle of self-determination of peoples, and that of the recognition of States, through the policy followed by the European Community during the crisis in Eastern Europe. After a short description of the relaxant position of the Community, as depicted in the documents of the Europeans Political Co-operation, the Peace Conference on Former Yugoslavia, and the Communion of Arbitration, the writer proceeds to two conclusions:

a) that the principle of self-determination, as applied by the Community, follows the traditional patterns developed during the period of decolonisation (*uti possidetis*). The Community distinguishes between external self-determination (a right attributable only to the republics of the former federation) and internal self-determination, which coincides with the rights of minorities within a given state.

b) that the notion of recognition of States has been enriched by the Community by the addition of a number of new requirements for recognition which must be satisfied before an entity is approved by any individual state-party to the Community as an equal partner in international relations. Yet

the writer is uncertain whether these requirements may eerily become usual conditions of recognition, accepted by general international law as customary requirements of general application.

THANOS LIPOWATZ

ORTHODOX CHRISTIANITY AND NATIONALISM: TWO ASPECTS OF THE MODERN GREEK POLITICAL CULTURE

It is obvious that there is a reinforcement of religiosity and nationalism in Greece. One could speak of «identity crisis» and of the return of what has been «repulsed» in greek history. The orthodox church is still characterized by its «fusion» with the state and its refusal of historicity, rationality and the natural Right. It relies on the «fusion» of the individual within an imaginary community, and it supports the escape out of the world, thus denying the possibility of actively transforming the world through responsible individuals. These characteristics have marked the greek mentality and greek political culture, being among other factors the main obstacles to the modernization and constitution of a civil society; besides they reinforce a defensive and self isolating attitude towards Western Europe. This mentality favours the perpetuation of a communalistic ideology, which is a constituent of modern greek nationalism as well.

S.B. THOMADAKIS - D.B. SEREMETIS

THE GREEK ELECTORAL-FISCAL CYCLE AND ITS DESTABILIZING PROPERTIES

Over the post-junta period in Greek politics there emerges a persistent electoral-fiscal cycle which leads to significant and non-reversible expansions in the public deficit at election times. After assessing the statistical evidence and a tendency for this cycle to become detribalized over the interval 1975-1990, an analysis of its possible causes is undertaken. Based on the «exit-voice» framework of Hirschman, the analysis focuses on factors determining the articulation of «voice» in the Greek political system, and the interactions of «exit» and «voice». In conjunction with clientelist networks, populist competitiveness, and instrumentalist perceptions of politics, it is argued that deficit expansions and the impossibility of their complete post-election rollback are outcomes of fundamental features of the political system: gravitation towards bipartisanship, weakness of non-partisan social groupings and institutions, increasing dormancy of the exercise of democratic rights which reawaken and assert themselves only at pre-election times. It is also argued that the persistence of electoral-fiscal cycles damages economic institutions of the public sector, eroding its credibility and making it even harder to stabilize, let alone eradicate, electoral-cyclical behaviour of incumbent parties.

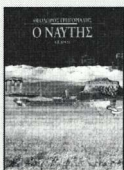
DIMITRI A. SOTIROPOULOS**BUREAUCRACY AND POLITICAL PARTIES:
AN UNBALANCED RELATIONSHIP**

There is a disparity in organizational strength between political parties and the state in Greece after the transition to democracy, i.e., from 1974 until the present. Political parties are stronger than the state apparatus on a number of dimensions. The strength of the state is defined in terms of the organizational resources on which political parties and the state can draw. Such resources are the constitutional set-up of the post-authoritarian Greek regime, in terms of the room for reform granted to incoming governments, the legitimacy enjoyed by parties, the technical expertise available to them, and the internal cohesion that party mechanisms have forged under the guidance of contemporary Greek party leaders.

The weakness of the Greek state, evident in the number of administrative reforms, to which it has been subjected in the short post-authoritarian period and in the inroads that successive governing parties have made into the administrative personnel and the malleable bureaucratic structures, can be accounted for by a historical-sociological analysis of party-state relations in Greece since the early nineteenth century. This analysis shows that parties had penetrated the state from its inception, that the governing elites of the previous century were oriented more towards irredentist projects than modernization efforts, that authoritarian regimes in this century de-legitimized the Greek public administration, and that the long periods of majoritarian single party rule over the state stripped the state from any autonomous development of human resources and adequate bureaucratic structures.

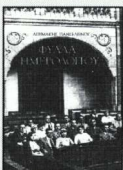
NICOS MARANTZIDIS**COMMUNISM IN THE GREEK RURAL AREA
*THE CASE OF MANTAMADOS 1922-1985***

The author presents the peculiar introduction of communist organisation and ideology to a rural community on the northeast side of the island of Lesbos, Greece. The political radicalisation of the peasants follows different paths from those introduced by the formal marxiste theory which are based on the model of the working class. Hence the adoption of communism at this place far away from central power, presents features associated with the purely rural character of the society. The teleological prevails over the political, morality over tactics, the religious over the mundane, the patriotic over the internationalistic.

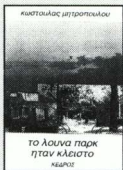
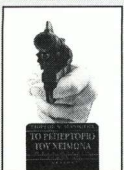
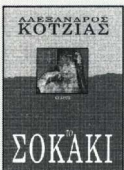

ΚΕΔΡΟΣ

το ελληνικό βιβλίο

- ΓΙΩΡΓΗΣ ΠΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗΣ
Ανωφελές διήγημα
- ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ
Ο ναύτης
- ΣΩΤΗΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΤΖΙΑΣ
Το σοκάκι
- ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΝΙΩΤΗΣ
Το ρεπερτόριο του χειμώνα
- ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΗΛΙΩΝΗΣ
Χειριστής ανεγκυστήρας
- ΚΩΣΤΟΥΛΑ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
Το λόουνα παρκ ήταν κλειστό
- ΜΕΝΗΣ ΚΟΥΜΑΝΤΑΡΕΑΣ
Η συμμορία της άρτας
- ΣΙΓΥΡΟΣ ΠΛΑΣΚΟΒΙΤΗΣ
Το πουκάμισο του καθηγητή
- ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ
Φύλλα ημερολογίου
- ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ
Ο εργένης
- ΑΡΗΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ
Η νόσος των κινέζικων εστιατορίων
- ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΙΑΜΠΟΥΣΗΣ
Εκτός έδρας
- ΝΑΤΑΣΑ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ
Ξένοι στην πόλη

Σύγχρονη Έλληνική Πεζογραφία

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

- ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ ΝΑΝΟΣ *‘Απ’ τὰ κόκκαλα βγαλμένη*
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΝΙΚΟΣ *‘Αγαθός*
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΝΙΚΟΣ *‘Αγχημα τιμῶν*
ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ ΒΕΡΟΝΙΚΗ *Τό παιχνίδι τοῦ τέλους*
ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΟΣ *Τολμηρές ἱστορίες*
ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΟΣ *Παρ’ ὅλα αὐτά*
ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΟΣ *Μικρά βήματα*
ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΟΣ *‘Ημερολόγιο τοῦ καύσωνα*
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΕΣΤΗΣ *Τό ξενοδοχείο καί το σπίτι
καί ἄλλα πεζά*
ΖΑΡΟΚΩΣΤΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑ *Τόμεκ*
ΚΑΖΑΝΤΖΗΣ ΤΟΛΗΣ *Τό τελευταίο καταφύγιο*
ΚΑΡΑΛΗ ΜΑΛΒΙΝΑ *Κορίτσια στη Σαβάννα*
ΚΑΡΥΠΙΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ *Πρωταθλητής καταδύσεων*
ΚΑΨΑΣΚΗΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ *Πίσω ἀπό τό χαμόγελο*
ΚΑΨΑΣΚΗΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ *Πακτοκράτορας χωρὶς τῆ
Ζάκυνθος*
ΚΕΣΜΕΤΗ ΝΑΤΑΣΑ *Τό αἰώνιο ρολόι*
ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΣ ΗΛΙΑΣ *Καλύτερα νά κκοῦσαν οἱ
κόκοινοι*
ΛΑΔΑΣ ΝΙΚΟΣ *‘Ημερολογιακές σημειώσεις*
ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΘΩΜΑΣ *‘Η Πάολα τοῦ Ρίο*
ΝΟΛΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ *Νεράιδα τῆς ‘Αθήνας*
ΝΟΛΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ *Πολυξένη*
ΞΕΝΑΚΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ *Ποῦ κοῦκος; Ποῦ ἄνεμος;*
ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ *Κυράνου*
ΠΕΛΛΑΣ ΟΜΗΡΟΣ *Στάλαχχ VIC*
ΠΕΤΣΕΤΙΔΗΣ *Τό παιχνίδι*
ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΡΣΗ *‘Εορταστικό
τριήμερο στά Γιάννενα*
ΤΣΙΑΜΠΟΥΣΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ *‘Η Βέσπα
καί ἄλλα ἐπαρχιακά διηγήματα*
ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ *Τό παλιό κτίριο*
ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ ΝΙΚΟΣ *Ζωή, τήν ἄλλη φορά*
ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ ΝΙΚΟΣ *‘Ο Λούσιαις*
ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ ΝΙΚΟΣ *Τό ἄλλο μισό*
ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ ΝΙΚΟΣ *Μπακαρίκ*
ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ ΝΙΚΟΣ *Μιά ἱστορία τοῦ μακροῦ χειμῶνα*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

... Προωθοῦν τὰ ἑλληνικά γράμματα

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6, ΑΘΗΝΑ 106 80 ΤΗΛ. 3607744 - FAX: 3639960

1993 ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ 1993

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ / ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

ΝΤΟΡΑ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η πρόβα του νυφικού
(Μυθιστόρημα)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Το χέρι κάτω από το ρούχο
(Μυθιστόρημα)

ΝΕΝΗ ΕΥΘΥΜΙΑΔΗ

Οι πολίτες της οιοπής
(Μυθιστόρημα)

ΖΥΡΑΝΝΑ ΖΑΤΣΕΛΗ

Και με το φως του λύκου επανέρχονται
(Μυθιστόρημα σε δέκα ιστορίες)

ΒΑΣΙΛΗΣ ΖΙΩΓΑΣ

Όπως τα κούρνιασες, Θε' μου
(Μυθιστόρημα)

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΙΖΗΛΟΣ

Στα μάτια της γίγνης
(Μυθιστόρημα)

ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΣ

Μούρο πουλί στο βλέμμα
(Νουβέλα)

ΚΩΣΤΑΣ ΛΟΓΑΡΑΣ

Παιές αμαρτίες
(Διηγήματα)

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ

Τα δέντρα
(Μυθιστόρημα)

ΤΑΤΙΑΝΑ ΓΚΡΙΤΣΗ-ΜΙΛΑΙΣ

Το αλώνι της Εκάτης
(Μυθιστόρημα)
Ημερολόγιο

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΡΑΜΟΣ

Βρεγμένο ρούχο
(Διηγήματα)

ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΞΥΡΟΣ

Πολιτεία
(Ποιητικό αφιέρωμα)

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

[Το λάβαρο]
(Νέα, ολοκληρωμένη έκδοση)

Ερώτων και ασπασμών λαμπρόν απάνδημα

*(52+1 διηγήματα Ελλήνων συγγραφέων
γραμμένα και εικονογραφημένα για το Playbox)*

ΦΑΙΔΩΝ ΠΑΤΡΙΚΑΛΑΚΙΣ

Θεράπευον με την μουσική
(Μυθιστόρημα)

ΤΑΣΟΣ ΡΟΥΣΣΟΣ

Ο καιρός της Λίζε
(Νουβέλα)

ΓΙΩΤΑ ΣΕΧΙΔΟΥ

Η Καλμίτς που μισούσε τ' Άλογα
(Μυθιστόρημα)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΚΟΥΡΤΗΣ

Το συμπόσιο της Σελήνης
(Μυθιστόρημα)

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΣΦΥΡΙΔΗΣ

Τίμημα χωρίς αντίκρισμα
(Διηγήματα)

ΑΡΗΣ ΦΑΚΙΝΟΣ

Το κάστρο της μνήμης
(Μυθιστόρημα)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ / ΠΟΙΗΣΗ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΓΚΑΝΑΣ

Παραλογή

Μαύρα λιθάρια

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΟΥΝΤΕΣ

Τα αντίποινα

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΟΥΛΙΟΣ

Αντί της οιοπής
(Ζωγραφική: Τόσος Μαντζαβίνος)

ΕΛΕΝΑ ΣΠΟΥΝΤΖΗ

γιατί ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΔΥΝΑΜΩΝΟΥΝ

ISSN 1105-836